

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI**

**YAHUDİLİK VE HRİSTİYANLIKTA KUTSAL VE
KUTSALLAŞTIRILMIŞ MEKANLAR**

TUĞBA NAZİKE DİKBAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. AHMET ARAS**

KONYA- 2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Tuğba Nazike DİKBAŞ		
	Numarası	17810201056		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI/ DİNLER TARİHİ BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	YAHUDİLİK VE HRİSTİYANLIKTA KUTSAL VE KUTSALLAŞTIRILMIŞ MEKANLAR			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Tuğba Nazike DİKBAŞ

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Tuğba Nazike DİKBAŞ		
	Numarası	17810201056		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI/ DİNLER TARİHİ BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ahmet ARAS		
Tezin Adı	YAHUDİLİK VE HRİSTİYANLIKTA KUTSAL VE KUTSALLAŞTIRILMIŞ MEKANLAR			

Kutsal, bir din içerisinde bulunan tüm öğeleri birbirine bağlayan ve dinde bütünlüğü sağlayan temel nokta olarak kabul edilmektedir. İnanan (Dindar) insanın din içerisinde kalmasını sağlayan da kutsal duygusudur. Kutsal, insan dünyasında kendisini çeşitli alanlarda ortaya çıkarmaktadır. Kutsalın tezahür ettiği alanlardan olan mekân insanın mekâna bağlı bir varlık olması dolayısıyla öne çıkmaktadır. Kutsalın tezahürü ile mekân diğer mekânlardan ayrılmakta ve inanan insan için artık kutsal bir yer haline gelmektedir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kutsal kavramına değinilmiştir. İkinci bölüm Yahudilikte kutsal mekânlar konusuna ayrılmış, Vadedilmiş Topraklar, Kudüs, Toplanma Çadırı, Süleyman Mabedi, Ağlama Duvarı ve Sinagog Kurumu incelenmiştir. Üçüncü bölüm de ise Hıristiyanlıkta kutsal mekânlar konusu ile devam edilmiştir. Beytullahim, Beytullahim (Doğuş) Kilisesi, Kudüs, Kamame (Kutsal Kabir) Kilisesi, Zeytin Dağı, Vatikan ve Kilise Kurumu Hıristiyanlıkta kutsal mekânlar konusu içerisinde dahil edilmiştir. Çalışma konumuz olan kutsal mekânlar Yahudilik ve Hıristiyanlığın doğdukları coğrafya üzerinde bulunan kutsal mekânlardır. Yahudilikte kutsal mekânlar Tanrı tarafından belirlenmekte iken Hıristiyanlıkta kutsal mekânlar İsa Mesih merkezli olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kutsal, Kutsal Mekân, Kudüs, Süleyman Mabedi, Ağlama Duvarı, Sinagog, Beytullahim, Doğuş Kilisesi, Kamame (Kutsal Kabir) Kilisesi, Zeytin Dağı, Kilise.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Tuğba Nazike DİKBAŞ		
	Student Number	17810201056		
	Department	Philosophy and Religious Sciences/ History of Religions		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Assoc. Prof. Ahmet ARAS		
Title of the Thesis/Dissertation	Sacred and Sacred Spaces in Jewish and Christianity			

Sacred is accepted essential point which is connecting all components in a religion and providing the integrity in the religion. It is the sacred feeling that keeps believers in region. Sacred reveals itself in human world in varied fields. Place, one of the fields in which sacred appears, steps forth because of the fact that a person is an existence depending on the place. The place in which sacred is formed becomes different from other places and becomes a divine place for a believer.

Our study consists of three sections. The concept of sacred has been mentioned in the first section. The second section is separated to the subject of sacred places in Judaism, The Promise Land, Jerusalem, Mişkan, Solomon Temple Wailing Wall and Synagogue. Board have been analyzed in this section. In the third section, the study is continued with the subject of holy places in Christianity. Bethlehem, The Church of Bethlehem, Jerusalem, Kamame Church, Mount of Olivess, The Vatican and The Instituion of Church have been counted in the subject of holy places in Christianity. Our study subject, sacred places are the places on the geography in which Judaism and Christianity rises. While sacred places in Judaism are specified by God in Christianity sacred places come forward in the centre of Jesus Christ.

Keywords: Holy, Holy Place, Jerusalem, Solomon Temple, Wailing Wall, Synagogue, Betlehem, Nativity Church, Holy Sepulcher Church, Mount of Olives, Church,

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV

GİRİŞ

1.Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
3. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlandırılması	2
4. Araştırmanın Kaynakları	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KUTSAL KAVRAMI

1.1. Kutsalın Kelime Anlamı	4
1.2. Kutsalın Kaynağı	6
1.3. Rudolf Otto'ya Göre Kutsal	8
1.3.1. Numinous.....	9
1.3.2. Mysterium Teremendium, Mysterium Fascinas.....	11
1.4. Mircea Eliade'ye Göre Kutsal	12
1.4.1. Dini Bir Fenomen Olarak Kutsal.....	13
1.4.2. Kutsal ve Kutsal Dışı	14
1.5. Kutsalın Belirleyici Özellikleri	15
1.5.1. Korku ve Saygı Uyandırması	16
1.5.2. Hiyerofani.....	17
1.5.3. Tabu Oluşu	17
1.6. Kutsalın Tezahür Alanları	19
1.6.1. Kutsal Zaman	20
1.6.2. Kutsal Nesne.....	22
1.6.3. Kutsal Şahıs (Varlık).....	25
1.6.4. Kutsal Mekân.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİKTE KUTSAL MEKÂN

2.1. Kutsal Toprak İnancı (Arz-ı Mev'ûd)	32
2.2. Sina Dağı	36
2.3. Yahudilikte Mabed	40
2.4. Toplanma Çadırı (Mişkan).....	43
2.5. Yahudilikte Kudüs	46
2.6. Süleyman Mabedi (Bet Ha Mikdaş)	51
2.7. Ağlama Duvarı (Kotel Ha Maaravi)	62
2.8. Sinagog	65
2.8.1.Sinagog ve İbadet	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM HİRİSTİYANLIKTA KUTSAL MEKÂN

3.1. Beytullahim ve Beytullahim (Doğuş) Kilisesi	71
3.2. Hıristiyanlıkta Kudüs	74
3.3. Kamame (Kıyame) Kilisesi	83
3.4. Zeytin Dağı	89
3.5. Vatikan.....	92
3.6. Kilise	97
3.6.1. Kilise ve Sakramentler.....	102
SONUÇ.....	110
KAYNAKÇA	113

ÖNSÖZ

İnsan, inanma ihtiyacı ile dünyaya gözlerini açan bir varlıktır. İnanan insan, kutsal ile iletişim halinde olmak ve daima O'na ulaşmak için çaba sarf etmektedir. Kutsal kendini çeşitli şekillerde, çeşitli alanlarda inanan insana göstermektedir. Bu alanlardan, insanın somut olarak bağ kurabildiği mekân ön plana çıkmaktadır. Kutsal tarafından kutsal olduğu bildirilen mekânlar ve insanların kutsala ulaşmak için çeşitli yöntemlerle kutsallaştırdıkları mekânlar, diğer mekânlardan farklı bir yapıya sahiptir. Özellikle dinlerin ortaya çıktığı bölgelerde kutsal mekânlar, tarihi ve dini açıdan merkezi yerler haline gelmektedirler.

Yahudilikte kutsal mekânların ve yerlerin kutsallığını Tanrı bizzat belirtirken, Hıristiyanlıkta kutsal mekânlar daha çok Hz. İsa, havariler, azizler ve şehitler etrafında gelişmiştir. Yahudilikte Sinagog ve Hıristiyanlıkta Kilise'nin hem cemaat hem de ibadet mekânları olmaları açısından özel bir yere sahip oldukları için ayrıca yer verilmiştir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmamızın esas konusunu teşkil eden kutsal mekân konusuna giriş yapmadan önce, kutsal kavramı, Dinler Tarihi açısından kutsalın önemi, kutsalın tezahür alanları gibi konulara yer verilmiştir. İkinci bölümde Yahudilikte kutsal kabul edilen mekânların ortaya çıktıkları andan günümüze kadar olan tarihleri ve kutsal kabul edilme sebepleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise Hıristiyanlıkta, Hz. İsa'nın merkezinde olduğu kutsal mekânların tarihi ve kutsallık sebepleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tez dönemimde verdiği emek ve desteği için danışmanım Doç. Dr. Ahmet Aras hocama sonsuz teşekkürler ediyorum. Dinler Tarihi alanında eğitimimize yaptıkları katkılardan dolayı Prof Dr. M. Sami Baybal ve Doç. Dr. Nermin Öztürk'e, manevi desteğini ve yönlendirmesini esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet Aydın hocama ve eğitimime devam etmem konusunda daima destekçim olan kıymetli Anne Babama şükranlarımı sunuyorum.

Tuğba Nazike DİKBAŞ

KONYA- 2020

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

Bkz. : Bakınız

TDV.: Türkiye Diyanet Vakfı

ev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Hız. : Hazreti

MS. : Milattan Sonra

MÖ. : Milattan Önce

ö. : Ölümlü

St. : Saint

C. : Cilt

S. : Sayı

s. : sayfa

ss. : sayfalar

vd. : ve diğlerleri

vb. : ve benzeri

Yay. : Yayınları

GİRİŞ

1.Araştırmanın Konusu ve Amacı

Kutsal, dinler tarihçileri açısından anahtar bir kavram olma özelliğine sahiptir. Kutsal, inanan insanın hayatının her alanını etkilemektedir. Bu etkiler; kutsal mekân, kutsal zaman, kutsal nesne ve kutsal şahıs/varlık şeklinde kutsalın tezahür alanları adı altında toplanmaktadır. İnsan mekâna bağlı yaşamak zorunda olan bir varlık olduğu için kutsalı en çok bu alanda aramaktadır.

Yahudilik ve Hıristiyanlığın doğduğu topraklar, kutsal mekân konusu açısından oldukça zengindir. Yahudilikte kutsal mekân Tanrı tarafından belirlenmiştir. Yahudiliğin sahip olduğu “Vaad edilmiş Topraklar” inancı ile kutsal mekân inancı oldukça geniş bir bölgeyi içine almaktadır. Yine Hz. Musa’ya Tevrat’ın verildiği Sina Dağı kutsal kabul edilen yerler arasındadır. Hz. Musa’nın çağrıldığı yer kutsal bir yerdir çünkü Tanrı oraya tecelli etmiştir. Yahudilikte kutsal mekân inancı Kudüs ile farklı bir boyuta çıkmaktadır. Yine Kudüs’te bulunan Süleyman Mabedi’nin (Bet Ha Mikdaş) yapılacağı yerin Hz. Davud’a bildirilmesi sebebiyle ve içerisinde “Ahid Sandığını” barındırması açısından Yahudiliğin en önemli kutsal mekânı haline gelmiştir. Mabed sonrası dönemde merkez konumuna yükselen mekânlar ise Sinagoglar olmuştur.

Hıristiyanlıkta, Yahudilikte olduğu gibi vaat edilmiş toprak inancı olmasa da İsa Mesih’in doğduğu, yaşadığı, çarmıha gerildiği, öldüğü, dirildiği ve semaya yükseldiğine inanılan yerlere ve buralara yapılan mekânlara kutsallık atfedilmiştir. Kudüs, İsa Mesih ile kutsallık kazanmıştır. Çarmıha götürülürken yürüdüğü yol Hac güzergâhı haline getirilmiştir. Öldüğü ve dirildiği yere yapılan Kamame (Kıyame) Kilisesi Hıristiyanlığın en kutsal mekânı kabul edilmiştir. Hz. İsa’nın kurduğu Kilise (cemaat) ve mekân olarak ortaya çıkan Kiliseler, Hıristiyan inancında kutsallığın devam ettiği yerler olarak kabul edilmiştir.

Araştırmamızın amacı, kutsal mekânların ortaya çıktıkları dönemlerden günümüze kadar geçirdikleri süreçleri ve inananların bu süreçlerde Kutsal mekânlarla olan bağlarını ortaya koymaktır. Araştırma konusu olarak seçtiğimiz

mekânlar Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından merkezi konuma getirilmiş olan mekânlardır. Bu mekânlardan bazılarını Tanrı tarafından kutsallık verilmiş bazıları ise inananlar tarafından Tanrı'ya yaklaşmak için kutsallaştırılmıştır. Binlerce yıllık tarihleri ile Yahudilik ve Hıristiyanlığın ortaya çıktığı coğrafyalar üzerinde bulunan kutsal ve kutsallaştırılmış mekânların ortaya çıktıkları anlardan itibaren tarihi ve dini açıdan önemlerinin ortaya konması araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlandırılması

Araştırmamızda, Kitabı Mukaddes'te yer alan kutsal mekânlar esas alınmıştır. Kudüs, Sina Dağı, Süleyman Mabedi, Ağlama Duvarı, Sinagog, Beytullahim, Zeytin Dağı, Kamame Kilisesi, Kilise başlıkları üzerinde durulmuştur. Hıristiyanlıkta Kutsal Mekanlar Bölümü içerisinde yer verdiğimiz Vatikan konusu ise İsa Mesih'in Havarisi Petrus ile olan bağlantısından dolayı araştırmamıza dahil edilmiştir. Ayrıca kutsala yakın olma ihtiyacı sonucu ortaya çıkan ve gelişen Sinagog ve Kilise kurumlarına ve yapılan ibadetlere de yer verilmiştir.

Kutsal mekân konusu ele alınmadan önce konunun daha net bir şekilde anlaşılabilmesi için birinci bölüm kutsal kavramına ayrılmış ve kavram hakkında genel bilgiler verilmiştir. Daha sonrasında kutsalın tezahür alanlarından olan kutsal mekân konusuna geçilmiştir. İkinci bölümde Yahudilik için kutsal kabul edilen mekânlar üzerinde durulmuştur. Konumuza dâhil olan kutsal mekânlar, Tevrat'ta ismi geçen ve tarihsel olarak haklarında bilgi verilen mekânlardır. Yahudilikte, Yerusâlim için genel kullanımı göz önüne alarak Kudüs ismini kullanmayı tercih ettik. Yine Bet Ha Mikdaş için Süleyman Mabedi ve Mabed, Mişkan için Toplanma Çadırı, Kotel Ha Maaravi için Ağlama Duvarı isimlerini kullandık. Hıristiyanlıkta özel bir yeri olan ve Kutsal Kabir Kilisesi (Holly Sepelchure) için Osmanlı arşivlerinde geçmekte olan Kamame ismini, Kitabı Mukaddes'te İsa'nın doğduğu yer olarak belirtilen Betlehem ismini ise Beytullahim şeklinde kullanmayı tercih ettik.

Aynı coğrafya üzerinde yer alan, tarihi açıdan birbiri ile bağlantılı ve birbirinin devamı olan kutsal mekânlar konusunda sadece o mekânın tarihi ve

kutsallık değeri üzerinde durmanın, konunun açıklanması konusunda yetersiz kalacağı düşüncesinden hareketle bağlantılı konu başlıklarında farklı açılardan da olsa bazı tekrarlar yapılmasını gerekli gördük.

Araştırmamız ortaya çıktıkları bölgede ve Kitabı Mukaddes'te ismi geçen yer ve mekânlarla sınırlandırılmıştır. Yahudilik ve Hıristiyanlığın ortaya çıktıkları bölgede yer alan mekânların tarihleri ve kutsallık sebepleri ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Hıristiyanlığın ortaya çıktığı coğrafya dışında kalan ve Kitabı Mukaddes'te yer almayan kutsallaştırılmış mekânlar ise oldukça geniş bir alana yayılması sebebiyle araştırmamıza dâhil edilmemiştir.

4. Araştırmanın Kaynakları

Araştırma konumuz olan Yahudilik ve Hıristiyanlıkta kutsal mekânları tespit ederken başvurduğumuz temel kaynak "Kitabı Mukaddes'tir". "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi", Prof Dr. Mehmet Aydın "Ansiklopedik Dinler Sözlüğü", Prof Dr. Şinasi Gündüz "Din ve İnanç Sözlüğü", "Hıristiyanlık", Prof Dr. Ahmet Güç "Dinlerde Mabet ve İbadet", Prof. Dr. S. Leyla Gürkan "Yahudilik", Mircea Eliade Kutsal ve Kutsal-Dışı, Rudolf Otto "Kutsala Dair", Yusuf Besalel "Yahudi Tarihi" ve "Yahudilik Ansiklopedisi", Rabia Mert "Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Şehir Olarak Kudüs" isimli Doktora Tezinden, konularımız ile bağlantılı kitap, makale ve internet kaynaklarından faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUTSAL KAVRAMI

1.1. Kutsalın Kelime Anlamı

Günlük dilde “kutsal” kelimesi yaygın olarak kullanılmasına rağmen kutsal kelimesinin tam olarak hangi manaya geldiği, kutsaldan kastedilenin ne olduğunun belirgin olmaması, kutsalın ortak bir tanımın yapılmasına engel olmaktadır.

Kutsal kelimesinin kökü olan “kut” Altay ve Yakut Türklerinde ruh ve can kavramlarının karşılığı olarak kullanılmıştır. Kut, canlı-cansız tüm varlıklarda bulunur ve bulunduğu varlığa kutsallık değeri kazandırır.¹ Kut, “Devlet idaresinde güç, yaratıcılık ve yetki bakımından sahip olunan üstün güç, mutluluk, ilahi bir kaynaktan gelen rahmet, bereket” anlamlarına gelmektedir.² Kutsal kelimesinin Türkçe anlamları ise dört madde olarak tanımlanmaktadır. “1-Güçlü bir dini saygı uyandıran veya uyandırması gereken, kudsi, mukaddes 2-Tapınılacak veya yolunda can verilecek derecede sevilen, kutsi, mukaddes, lahut3- Bozulmaması, dokunulmaması, karşı çıkılmaması gereken, üstüne titrenilen 4-Tanrı'ya adanmış olan, tanrısal olan.”³

Türkçede “kutsallık” olarak ifade edilen kelimenin Arapça karşılığı “kudsiyet”tir.⁴ Kudsiyet, “tabiat üstü bir güçte ve onunla temas sonucunda bazı varlıklarda bulunduğu inanılan aşkın nitelik” olarak tanımlanmıştır. Türkçede kudsiyet Arapçada “temiz ve pak olmak” anlamındaki “kuds” kelimesinden alınmıştır. Aynı kökten gelen takdîs “kutsallık nisbet etme”, bundan türeyen mukaddes de “kutsallık nisbet edilmiş” manasına gelmektedir.⁵

Arapçada “k-d-s” kökünden gelen ve kutsallığın çerçevesinin çizilmesine doğrudan işaret eden “Yaratılmışlık özelliklerinden ve mahiyetinin idrak edilmesinden münezzehe oluş manasında Allah'a izafe edilen bir kavram” diye

¹ Kamil GÜNEŞ, *İslam Düşüncesinde Kutsallık*, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s.17.

² <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 02.01.2019.

³ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 02.01.2019.

⁴ Kamil GÜNEŞ, *a.g.e.*, s. 21.

⁵ Kürşat DEMİRCİ, “Kudsiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:26, Ankara 2002, ss. 495-496.

tanımlanan kutsiyet on ayette yer almaktadır.⁶ Bu ayetlerde sadece mekân ve şahıs için doğrudan kutsallık ifadesi kullanılmıştır.⁷ Mekân olarak “*mukaddes vadi Tuva*”⁸ ve “*mukaddes yer-arz-ı mukaddes*”⁹ olarak kullanılırken varlık için dört ayette geçen “*Ruhu’l-kudüs*” kelimesi üç yerde Hz. İsa’yı destekleyen bir unsur, bir yerde ise vahyi getiren bir varlık¹⁰ olarak anlatılmaktadır. İki ayette meleklerin Allah’ı tasdik ve tesbih etmesi,¹¹ iki ayette ise Kuddüs ismi Allah’a izafe edilmiştir.¹²

Arapçada Kutsal kelimesinin karşılığı olarak “mukaddes” kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelimenin kökeni ise İbranicede “q-d-s” kökünden türemiş olan “qadosh” kelimesidir.¹³ İbranice “qadosh” kelimesi Yunanca “ayios”, Latince “sanctus-sacer”, kelimelerine karşılık gelmektedir. Üç dilde de bu terimin anlamı “*doğruyu ve mutlak iyi olanı*” çağrıştırmaktadır. Bu kelimeler tercüme edilirken ise kutsal kelimesi kullanılmaktadır. Özünde onu barındırmayan hiçbir din yoktur. Semavi olarak kabul edilen dinlerde ki en önemli güçtür.¹⁴

Eski Ahit’te kutsal karşılığında kullanılan “gados” ile Kur’an’da kutsal olan ve kutsal mekân için kullanılan “kuddüs ve mukaddes” gibi kelimeler “temiz ve pak olmak” anlamında kullanılmaktadır ki; Allah için kullanıldığında “*O’nun için temizlendi, O’nu yüceltti, O’nun büyüklüğünü kabul etti*” gibi manalara gelmektedir. “k-d-s” kökünden gelen bu kelimeler bir şeyin veya bir mekânın Tanrı için ayrılmasına yahut korunan anlamına gelirken bu korunan alanın, şahsın/varlığın, nesnenin Tanrısal bir güçle kuşatıldığını ifade etmektedir. Kutsal karşılığı olarak İngilizcede “sacred” ve “holy” kelimeleri kullanılmıştır. Bu iki kelime Tanrı ve tabiatüstü alana ait olan şeyler için kullanılırken aralarında bazı farklar bulunmaktadır. Holy, 1- Kutsal olan Tanrı veya İlahın sıfatlarını, 2-Kutsallığını Tanrı ile olan ilişkisinden alan şeylerin vasıflarını, 3- Tanrı’nın isteğine uygun olarak

⁶ Günay HARAL, “Kutsiyet (İslam’da Kutsiyet)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, s.497

⁷ Kamil GÜNEŞ, *a.g.e.*, s.20.

⁸ Taha 20/12, Naziat 79/16.

⁹ Maide 5/21.

¹⁰ Bakara 2/87, Maide 5/110, Nahl 16/102.

¹¹ Bakara 2/30.

¹² Haşr 59/23, Cum’a 61/1.

¹³ Mustafa ÇEVİK, “Kutsal’ın Anlam Alanı”, *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.13 Bahar, 2007, s.132.

¹⁴ Rudolf OTTO, *Kutsal’a Dair*, Altıkkırbeş Yayınları, İstanbul 2014, s. 36.

kabul edilen şeylere uyan kişi ve işlerin vasıflarını belirtmek için kullanılmış bir kelimedir. Sacred kelimesi ise, saygı duyulan, hürmet gösterilen objelere işaret ederken, Tanrı'nın kendisine veya şahıslara işaret etmemektedir. Sacred kelimesi Tanrı için kullanılamayacağı gibi kutsal kabul edilen kişiler için de kullanılamaz. Bu anlayışa göre Tanrı tarafından kutsal kabul edilen şeyler Holy, insanlar tarafından kutsal kabul edilen şeylere Sacred olarak tanımlanmaktadır.¹⁵ Bu kullanıma göre iki farklı anlayış ortaya çıkmaktadır. Tanrı tarafından kutsallık atfedilen ve insanlar tarafında kutsallık atfedilen.

“Kutsallık” kutsal olma hali, kudsiyet manalarına gelmektedir.¹⁶ Kutsallık, tabiatüstü güçle temasa geçmesi sonucunda bazı insan, nesne, hayvan, mekân ya da olaylara atfedilen üstünlüktür. Kutsal olanı tanımlamak için kullanılan “Kutsal” kavramının ortak bir tanımının olmaması Kutsal olanın insanlar tarafından farklı şekillerde algılanmasının bir sonucu olarak kabul edilebilir. Kutsal kelimesinin kökeni hakkında yapılan tanımlarda ortaya çıkan ortak nokta ise Kutsal'ın mutlak iyi, doğru, yüce olana işaret etmesidir. Bunun sonucu olarak da kutsal, tüm dinlerin değişmez temelini oluşturmaktadır.

1.2.Kutsalın Kaynağı

Kutsalın kaynağının ne olduğuna dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler ileri sürülürken insanların sahip oldukları inançların etkisi altında kaldıkları düşünülebilir. Rudolf Otto'nun sahip olduğu Hristiyan inancıyla kutsalı yorumlaması buna örnek olarak gösterilebilir.

Mekâna, zamana, nesnelere, şahıslara, söz ve davranışlara kutsallık atfetmek dinlerde iki kaynak üzerinden yapılmaktadır. Bu iki unsur Kutsal'ın kendisi ya da insandır.¹⁷

Dinin kaynağının insan olduğunu ileri süren görüşler de aslında kutsalın kaynağı ile ilgilidir. Dinlerin özü olarak kabul edilen kutsalın kaynağına yönelik

¹⁵ Ahmet GÜÇ, “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu-I, Dinler Tarihi Yayınları/I*, Ankara 1996, ss.338-339.

¹⁶ <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 05.01.2019.

¹⁷ Ahmet GÜÇ, “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, s.343.

olarak temele insanı koyan Animizm, Totemizm, Büyü, Naturalizm kutsalın kaynağına yönelik teorilerden bazılarıdır.¹⁸ Bu görüşlere göre kutsalın kaynağı insandır. İnsanı merkeze alarak tekamülcü bir yol izleyen bu teoriler vahyi yani yaratıcıyı dışlamaktadırlar.

Kutsal olan dini alana dair bir değer ve yorum kategorisidir. Din alanından başka alanlara aktarılabilen kutsallık din dışında başka alanlardan türetilmemektedir. Bu açıdan kutsalın kaynağı dindir ve kendisine kutsallık atfedilen şeyler kutsallıklarını dinden alırlar. İslam Dininde ise kutsalın kaynağı Kur'an ve Sünnet'tir. İnsanın, mekanı, zamanı, nesneyi ya da şahsı, herhangi bir şeyi kutsallaştırma yetkisi yoktur. Bir şeyin kutsallığı ancak Allah'ın seçmesiyle mümkündür.¹⁹

Kutsalın diğer şeylerden farklı olması onu saygın bir olgu olarak kabul ettiren zihinsel bir algıdır. Yani bir şeyin kutsal olup olmaması, kişinin iç dünyası ile ilgili psikolojik bir durumdur. Bu bakış açısıyla baktığımızda ise kutsalın îmânî bir olgu olduğu ortaya çıkar. Bunun sonucu olarak ta kutsal kabul edilen mekânın, zamanın, nesnenin ya da şahısların kutsallığının biri (peygamber) tarafından bildirilmesiyle yani vahiy yoluyla ortaya çıkmasına imkân tanımaktadır.²⁰

Tevrat²¹ ve Kur'an'da²², tek kutsal varlığın Allah olduğu açıklanmış ve insandan, kulluk bilincine sahip olması istenmiştir. Kutsal olanın varlığını kabul eden insan aynı zamanda kutsal olana en yakın varlıktır. Bunun sonucunda ise insan kutsal varlığın ve dinin tek muhatabı olmaktadır.²³

Kutsal kavramının Dinler Tarihi, Etnoloji, Sosyoloji, Teoloji gibi farklı ilim dalları tarafından ele alınması kutsal kavramının önemine işaret etmektedir. Aynı zamanda bu kavramın tam olarak tanımlanabilmesinin de önüne geçmektedir. Kutsal

¹⁸ Ahmet GÜL, *Kur'an'a Göre Kutsal ve Kutsallık*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, İstanbul 2013, s.11.

¹⁹ Kamil GÜNEŞ, *a.g.e.*, s. 58.

²⁰ Ahmet GÜL, *Kur'an'a Göre Kutsal Ve Kutsallık*, s. 15.

²¹ Hoşea, 11/ 9 "... çünkü ben Allah'ım; ve insan değilim: senin ortanda olan Kuddüsüm; ve gazaba gelmeyeceğim."

²² Taha,20/14 "Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Ben'den başka ilah yoktur. Bana kulluk et..."

²³ Ahmet GÜÇ, "Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı", s.343.

ve kutsallık, dinler tarihçilerine göre dinin temeli sayılacak kadar önemli birer kavramdır. Kutsal, “*Tanrısız din olmakla birlikte kutsallık telakkisine yer vermeyen din bulunmamaktadır*” şeklinde düşünülüp değerlendirilecek kadar evrensel boyutu olan bir kavramdır.²⁴

1.3. Rudolf Otto’ya Göre Kutsal

Batı’da kutsalın din bilimlerinin bir konusu olarak ele alınması 19. yüzyıldan önceye geçmemektedir. Kutsal kavramını Eski Ahit merkezli olarak esas alan çalışmalar ilk olarak Schleiermacher (1768-1834)²⁵ ile başlamıştır. Kutsal konusunu ilk gündeme getiren olmasa da kutsal üzerine en ayrıntılı çalışmaları yapan kişi Schleiermacher’dan sonra Rudolf Otto’dur.²⁶ Kutsalı konu alan çalışmalar Otto ile zirveye ulaşmıştır.²⁷

Protestan olan ve Luther’in fikirlerinden oldukça etkilenen Otto’nun kutsal görüşünde Hıristiyanlığın ayrı bir yeri vardır. Pek çok kaynaktan beslenerek kendi fikirlerini olgunlaştırmıştır. Dinin kaynağının “hisler” olduğu düşüncesini Schleiermacher’dan, apriorizm²⁸ fikrini Troeltsch’dan ve Holy düşüncesini ise, Söderblom’dan almıştır. Fikir, kategori, a priori, şematizm kelimeleri Otto tarafından Kant’tan direkt alınmış kelimelerdir.²⁹

Rudolf Otto’nun 1917 yılında yayınladığı eseri “Das Heiling”, kutsal konusunda yazılmış en kapsamlı eser olma özelliğini taşımaktadır. Das Heilige (The Idea of The Holy) eserinde Otto kutsalı tanımlamaktadır. Ona göre insanda her şeyin üstünde bir varlığın varlığına inanmak “Tanrı vergisi” olarak vardır. Bu üstün varlık

²⁴ Ahmet GÜL, *Kur’an’a Göre Kutsal ve Kutsallık*, s. 1.

²⁵ Schleiermacher için bkz. <https://dergipark.org.tr/pub/iufad/issue/1307/15429> Erişim Tarihi:01.08.2020.

²⁶ “OTTO Rudolf (1869-1937)” Alman Protestan İlahiyatçı ve filozof. Din ile ilgili çalışmalarında “kutsal” kavramı üzerinde durmuştur. Din fenomenolojisinin ilk örneklerini verdiği kabul edilmektedir. Eserleri arasında Das Heilig (1917) oldukça önemlidir.” Şinasi GÜNDÜZ, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim 1998, s. 296.

²⁷ Kürşat DEMİRCİ, “Kutsiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, ss. 495-497.

²⁸ “Apriorizm, genel olarak, zihnin bir takım düşüncelere sahip olduğunu ve bu durumun bir sonucu olarak da, duyu deneyiminden bağımsız olarak gerçek bilginin olanaklı olduğunu savunan görüştür.”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Apriorizm>, Erişim Tarihi, 04.08.2020.

²⁹ Fethullah KALIN, *Rudolf Otto’da Din, Kutsallık ve Mistik Tecrübe*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, , Erzurum 2012, ss.1-2.

gizemli, ürkütücü aynı zamanda cezp edicidir. İnsan bu üstün varlık karşısında kendi zayıflığının, acizliğinin farkına varır. Bu aşamada ise “kulluk hissi” ortaya çıkmaktadır.³⁰

1.3.1. Numinous

Otto'ya göre kutsal kavramı sadece din alanına özgüdür. Kutsal ve Mukaddes olandan ise “mutlak iyi” anlaşılmaktadır. Ancak ona göre kutsalın bu yaygın kullanımı hatalıdır. Kutsal kelimesini kullananlar bununla ‘ahlaka uygun’ demek istemektedirler. Bu kelimenin Latince, Yunanca, Sami dillerindeki anlamlarının ilk hallerinde ahlaki bir unsur var olsa da hiçbiri kelimenin orijinali değildir. Bu yüzden Otto, kutsal kelimesi yerine mükemmelliğin de ötesinde bir kelime icat eder. Latince Numen (İlâh) kelimesinden “numinous’u” türetir. Numinous, ruh halidir, başka bir hale indirgenemez, net olarak da tanımlanamaz. İnsanın numinous’un farkına varabilmesinin tek yolu insana rehberlik edilmesidir. Herkes için numinous farklı olabilir. İnsanlar için bunu deneyimlemek farklı şekillerdedir. Numinous, kesinlikle öğrenilebilecek bir şey değildir. Sadece zihinde canlandırılabilir ve hissettirilebilir.³¹ İnsanın bu deneyim sonucu hissettiği yaratılmışlık duygusu onda “numen” tarafından uyandırılan bir histir.³² Otto, etik ve teolojik kullanımlarından ayırt etmek için “kutsal” kavramının yerine “numinous”u koyar ve bu kavramla, beşerî tecrübenin irrasyonel, dile getirilemez boyutunu ifade etmeye çalışır. Sübjektif olarak numinous, derin bir “yaratılmışlık” ve “bağımlılık” hissi uyandırır. Objektif olarak da insan zihnini çeşitli şekillerde ve tarzlarda kuşatır ve harekete geçirir.³³

Numen ve Numinous kelimesinin Otto tarafından ortaya çıkarıldığı ve Kutsal anlamında kullanıldığı yaygın olarak kabul edilse de tamamen Otto'ya ait bir kavram değildir. Bu kelimelerin daha önce de kullanıldığı bilinmektedir. 1640’lı yıllarda

³⁰ Fethullah KALIN, a.g.e., s.8.

³¹ Rudolf OTTO, *Kutsal’a Dair*, ss.36-37.

³² Rudolf OTTO, a.g.e., s.12.

³³ Fethullah KALIN, a.g.e., s.47.

“Kralın arzuları numinoustur” şeklinde bir kullanımın bulunduğu, bunun yanında Kant’ın da “numen” kavramını kullandığı bilinmektedir.³⁴

Otto, kutsal “korkutucu” ve “büyüleyici” karşıtlığının oluşturduğu bir “sır” olarak tanımlamaktadır. Kutsal, saygı ile karışık korku ve aynı anda insanda tarifsiz bir hayranlık duygusu uyandırmaktadır. Kutsal, hayranlık uyandıran ve insanı belirli bir Tanrıyla ilişkiye sevk eden bir yüceliğe sahiptir. Buna karşılık kutsal kavramı tanrı ile birebir örtüşmez. Kutsal, doğrudan Tanrıyla değil, Tanrının beşerî dünyadaki tezahürleri ve bunların bilinçle ilişkili bir algılama biçimi olarak kendini gösterir.³⁵

Rudolf Otto, dinin hem rasyonel hem sezgisel unsurların bir arada bulunması ile ortaya çıkacağı görüşündedir. Sezgisel unsurla bütün dinlerin temelini, özünü oluştursa da rasyonel unsurlar ile din, kutsal, numen tam anlamı ile ortaya çıkabilir. Yani rasyonel ve sezgisel unsurların sistemli bir şekilde birleşmesi sonucu kutsal kategorisi oluşur.³⁶

Rudolf Otto, Tanrı inancına sahip bütün dinlerde özellikle Hıristiyanlıkta tanrısal konum, ruh, akıl, hoşgörü, yüce irade ve bütüncüllük atıflarıyla tasarlandığını ileri sürer. Bir nevi Tanrı’nın doğası insanın doğasına benzetilerek tanımlanmaya çalışılır. Bu atıflar insan doğası için sınırlılık anlamına gelirken, Tanrı için söz konusu olduğunda sınırsızlık, eksiksizlik anlamı taşımaktadır. Bu atıfların tamamı kavramlara işaret eder yani bu tanımlar zeka ile kavranabilir, düşünülebilir. Düşünülebilir, analiz edilebilir, bu yollarla kavram haline getirilebilir nesneye ise “rasyonel” denilebilir. O halde Tanrısal doğa rasyonel bir doğadır. Tanrı’ya karşı bu bakışı benimseyen dinler de rasyonel dinlerdir. Hıristiyanlıkta sahip olduğu çok sayıda ki kavramla birlikte diğer biçimlerde ve seviyelerde olan dinlerden daha üstündür.³⁷

Rasyonelin zıddı olan sezgisel unsur ise dinin özünü oluşturmaktadır ve rasyonel unsurdan daha eskidir. Sezgisel numinous, rasyonel kavramlar yoluyla

³⁴ Fethullah KALIN, a.g.e., s.54.

³⁵ Münir YILDIRIM, “Mircea Eliade’de ‘Kutsal ve Kutsal Zaman’ Kavramı”, *Dini Araştırmalar* Mayıs- Ağustos 2007, C.10, S.28, ss.63-64.

³⁶ Rudolf OTTO, a.g.e., s.23.

³⁷ Rudolf OTTO, a.g.e., s.31

sistemleştirilir ve “kutsalı” oluşturur. Rasyonel ve sezgisel unsurların birleşmesi, iletişim halinde olması aynı zamanda dinin fanatizmden korunmasını sağlar. Bu iki unsurun dengeli bir şekilde bir arada bulunması dinlerin seviyelendirilmesinde önemlidir zira Otto’ya göre bu iki unsurun arasında ki dengeyi en iyi sağlayan din Hıristiyanlıktır.³⁸ Bu düşünce ile Otto Hıristiyanlığı tüm dinlerin üzerinde bir konuma getirmektedir.

1.3.2. *Mysterium Terremendum, Mysterium Fascinas*

Otto, Numen’i, Kutsal’ın ahlâkî ve etik unsur katılmamış hâli olarak kabul etmektedir. Yani Numen, Kutsal’dan çok daha saf bir haldir. Kutsal iki unsurun birleşiminden ortaya çıkmıştır. Rasyonel ve sezgisel unsurlar. Rasyonel unsurlar Özge’nin yani numen’in algılanmasını sağlayamazlar. Sezgisel unsur ise konuşulamayan, ifade edilemeyen, kavramsal olarak algılanamayan şeydir. Sezgisel unsur, Numen’in deneyimi değil sadece yorumudur. Numinous’un deneyiminin tanımlanması insan üzerinde bıraktığı etkilerden yola çıkılarak yapılabilir. Bu etkiler hayret, merak, dil tutulması gibi hallere benzetilebilir. Otto bunu “sır” olarak açıklamaktadır. Bu sır “*Mysterium Tremendum* (iten ve korkutan), “*Mysterium Fascinas*” (çeken ve büyüleyen) taraftır. Bu ikisi daima bir uyum içerisindedir ve birbirinden ayıramaz.³⁹

Rudolf Otto “*mysterium tremendum*”u şöyle tanımlamaktadır “*Bu his ara sıra hafif bir dalga gibi gelir ve zihne derin bir sükûnet salar. Âdetâ nefes kesici bir canlılık ve yankılanmayla bir süre devam eder. Ruhun derinliklerinden sarsılmalarla gelen bir patlama gibidir. İnsanı garip bir heyecana, mest eden bir coşkunluğa, kendinden geçişe ve cezbelenmeye götürür. Şiddetli ve tüyler ürperten bir titremeye sokabilir ya da ilkel ve yaban öncülleri ve belirtileri yerini güzel, safi, ihtişamlı bir şeye bırakabilir. Yaradılmışın, suskun, titrek ve nutku tutulmuş boyun eğişine. Peki kimin ya da neyin önünde? Elbette ki bütün yaratılmışların üstünde ve tarif edilemez*

³⁸ Rudolf OTTO, a.g.e., ss.23-24.

³⁹ Rudolf OTTO, a.g.e., s.13

olan Sırrın önünde.” Mysterium, kavrayış ve algının ötesinde saklı ve gizli olana, sıra dışı ve bilinmeyene işaret etmektedir.⁴⁰

Mysterium Fascinans ise Mysterum Teremendum’un zıddıdır. Numen’in kendisine çeken, büyüleyen, ele geçiren yönüdür. Teremendum’da insanı iten, dehşete düşüren, ürperten kudret aynı zamanda insanı kendine çekmektedir. Bu çekimin neden olduğu duygular ise dinin temelini oluşturur. Mysterium (sır) bütün saflığı ile insana hiçbir şeye benzemeyen bir mutluluk verir. Bu mutluluk ne sözlerle anlatılabilir ne de düşünceyle kavranabilir, sadece yaşanır. Kutsal saygı duyulan “gerçek değeri sadece kalben anlaşılabilir” bir şey olarak kavranabilir.⁴¹

1.4. Mircea Eliade’ye Göre Kutsal

Rudolf Otto’dan sonra “kutsal” üzerinde en çok duran isim Mircea Eliade’dir.⁴² Dinler Tarihcisi olan Eliade, tarihçi olmak yerine yoruma yönelmiştir. Eliade için yorumun, Dinler Tarihi açısından büyük önemi vardır. Ona göre Dinler Tarihinin en az gelişen yönü yorum kısmıdır. Dinler Tarihi uzmanları verileri toplamış ancak bunları yeteri kadar analiz etmemişlerdir. Eliade Dinler Tarihini Hermenötik ile özdeşleştirmekte bu konuda şöyle demektedir: “*Gerçek Dinler Tarihi, muhayyel ve mevsuk bir hermenötiktir (yorum bilimi).*”⁴³ *Çalışmalarımda, kutsalın, Hermenötiğine ulaşmaya çaba sarfettim*”⁴⁴

Eliade, iki türlü insan tipolojisi çizmektedir: Biri kendi manevi dünyasında tartışmasız bir gerçek olan kutsala inanan dindar insan. Diğer yanda ise kutsalı, yüce olanı reddeden, var oluşun anlamında şüpheye düşen dindar olmayan insan. Dindar

⁴⁰ Rudolf OTTO, a.g.e., ss.43-44.

⁴¹ Rudolf OTTO, a.g.e., s.18.

⁴² “ELIADE Mircea (1907-1986)” Dinler Tarihcisi, hemen hemen bilinen tüm dinsel gelenekleri çalışma konusu yapmıştır. Özellikle kutsal kavramını ve kutsalın çeşitli geleneklerde tezahür konusunu ele alır.” Şinasi GÜNDÜZ, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 112-113.

⁴³ Hermenötik Kavramı için bkz. <https://www.fikriyat.com/mefhum/2018/07/24/yorumcunun-dini-metni-anlamaya-calisirken-izlemesi-gereken-kaide-hermeneutik> , Erişim Tarihi. 05.08.2020.

⁴⁴ Mehmet AYDIN, “Mircea Eliade’de Hermenötik ve Metodoloji”, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları/I,s.308-310, Ankara 1996.

insanın en belirgin özelliği kutsal olanı kutsal olmayandan ayırmasıdır. Kutsal olanın ve kutsal olmayan ayrımının yapıldığı noktada din ortaya çıkmaktadır.⁴⁵

1.4.1. Dini Bir Fenomen Olarak Kutsal

Eliade'ye göre Dinler Tarihinin öncelikli konusu, taş devrinden günümüze kadar varlığın kutsal boyutunu yaşamış olan dindar insanın davranışının keşfedilmesi ve anlaşılmasıdır. Onun için bu deneyim, kutsalın ve bu kutsallığı barındıran her dini fenomenin⁴⁶ temel dayanağını ifade etmektedir.⁴⁷

Dini fenomenler kendi özünü oluşturan kutsal çerçevesinde anlaşılmalıdır. Eliade'ye göre kutsal, insan bilinci içerisinde bir unsur oluşturmaktadır. Eliade, kutsalın kaynağının insan düşüncesinin ilk örneği olan arketipler (ilk örnek) olduğu görüşündedir. Eliade kutsalı bir bütün olarak ele almakta, mitleri ve ayinleri kutsalın sembolleri olarak kabul etmektedir. Semboller, bilincin kavrayamadığı yahut kavramak istemediği şifreler olarak kabul edilebilir. Eliade'ye göre kutsalın anlaşılmasında önemli bir yeri olan semboller arkaik insan için daima dini yapıyı oluşturmuştur. Semboller aynı zamanda arkaik insan için kutsal ile aynı manaya gelmekte, kutsal anlamada bir köprü vazifesi görmektedir. Bu sebeple kutsal geniş anlamda din dışının yokluğudur. Kutsal, daima belirli şeyler aracılığı ile tezahür eder. Tezahür edişteki görünenler yani, hiyerofaniler (kutsalın görünür hale gelmesi), gerçek dünyadan bir nesne, ahlak kuralı, düşünce, kozmik alemden tanrısal bir figür olabilir. Kutsal, kendisinden başka bir şey vasıtası ile ortaya konur, nesnelere, mitlere, yahut semboller aracılığıyla tezahür edebilir ama asla kendisini tam olarak göstermez ve açıklamaz.⁴⁸

Eliade, kutsalın ne olduğunun tanımlanabilmesi için öncelikle kutsal olguların topluca ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Kutsal olgular, ayinler, mitler,

⁴⁵ Münir YILDIRIM, a.g.e., s.68.

⁴⁶ Fenomen: “Somut, algılanabilir, denenebilir olay ve nesne demektir. Bir olay, nesne yada sürecin nesnel gerçekliğini vurgulayan bir ifadedir. Kant tarafından fenomen, duyularla açıklanamayan numen'in karşıtı olarak duyularla algılanabilen şeyler için kullanılmıştır.”, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Fenomen> Erişim Tarihi 04.08.2020.

⁴⁷ Fatma Büşra YILMAZTÜRK, *Mircea Eliade'nin Kutsal Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s.33.

⁴⁸ Münir YILDIRIM, a.g.e. ss. 65-68.

nesnelere, simgeleri, kutsal insanlar, mekânlar, bitkiler şeklinde pek çok kategoriye ayrılmaktadır. Tüm bu çeşitlilik ise kutsalın deneyimlenmesi anlamına geldiği sürece “hiyerofoni” olarak kabul edilebilir. Hiyerofoniler yerel olabildiği gibi evrensel düzeyde de olabilir. Yahut her kültürde farklı şekillerde ortaya çıkabilen hiyerofaniler de vardır. Ağaç hiyerofanisi bunlardan biridir. Bazen bir inanç sisteminde olan hiyerofani tarih içerisinde başka inançlarda da kendini gösterebilir. Sonuçta kutsal, tarihsel dönem içerisinde kendini gösterir. Hiyerofaninin tarihsel oluşu yani belirli bir zaman diliminde ortaya çıkması, hiyerofaninin dinleri birleştiren yönüne etki etmez.⁴⁹

Kutsalın kendisini ortaya çıkardığı hiyerofaniler, aynı zamanda gücün, kudretin, gizemin açıklaması olan “kratofani”dir (güç tezahürü). Kratofaniler saygı uyandırmakla birlikte aynı zamanda korku da uyandırır.

1.4.2. Kutsal ve Kutsal Dışı

Kutsal, kendisini bir nesnede ortaya çıkardıysa o nesne artık dini bir sembol halini almıştır. Eski hali önemsizdir. Kutsalın kendisini bu şekilde ortaya çıkarması ve dindar insanın kutsalı kabul etmesi, onunla bütünleşmeye çalışması sonucu iki zıt kavram ortaya çıkmaktadır “Kutsal ve kutsal olmayan” ayrımı. Kutsal hiçbir zaman kendini tam olarak ortaya çıkarmaz. Kutsal dışı olan da hiçbir zaman kendini tam olarak kutsala dönüştürmez.⁵⁰ Kutsal “ötekilerden ayrılmış, belli sınırlar içine alınmış olan” anlamına gelirken, profan bu sınırların dışında kalandır. Kutsal olan ihlal edildiğinde çeşitli yaptırımları bulunmaktayken profan olan yani sınırların dışında kalan böyle bir yaptırım gerektirmemektedir. İlkel kabile dinlerinde kutsalın alanı daha geniş iken monoteist dinlerde kutsalın alanı, sınırları daraltılmış profan daha geniş bir alana yayılmıştır.⁵¹

Hiyerofanilerde kutsal, kutsal olmayan bir nesnede ortaya çıktığı için her hiyerofani iki zıt kutbun; kutsal ve kutsal olmayanın, ruh ve maddenin, sonlu ve

⁴⁹ Mircea ELİADE, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale ARSLAN, İstanbul 2009, ss.28-29.

⁵⁰ Münir YILDIRIM, a.g.e., ss.69-70

⁵¹ Kürşat DEMİRCİ, “Kutsiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, ss. 495-496.

sonsuzun, iyi ve kötünün bir arada bulunduğunu gösterir.⁵² Hiyerofanilerle ortaya çıkan ve tarihsel olmayan insan da dindar insandır. Eliade, dindar insanın dini tecrübesini temel olarak kabul eder. Bu tecrübe sayesinde dindar insan için kutsalın, kutsallığın ve dini fenomenin dayanağı meydana gelmektedir. İnsan hiyerofaniler sayesinde hayatına anlam katmakta, gerçek olanla birleşerek kendini kurtarmaya çalışmaktadır.⁵³

Arkaik toplumların insanı daima kutsalla iç içe yaşamıştır. Modernite öncesi toplumlar için kutsal “hakikat” ile eşdeğerdir. Bu yüzden dindar insan kutsal bir evrende kalmak için çaba gösterir. Kutsallıktan arındırılmış yani kutsal dışı bir dünya ise çeşitli süreçlerden geçen ve ruhsal olarak değişim gösteren modern insan zihni tarafından keşfedilmiş çok daha yeni bir dünyadır. Modern Batılı, kutsalın tezahürlerinin belirli bazı biçimleri karşısında rahatsızlık duyar. Kutsalın, taşa, ağaçta ortaya çıkmasını kabullenmekte zorluk yaşar. Ancak kendi içinde bir ağaca veya bir taşta tapınma söz konusu değildir. Onların kutsallığı kutsal olanı bu dünyaya indirgeyerek göstermelerinden yani hiyerofani oluşlarından dolayıdır. Kutsallık atfedilen bu nesnelere nesne olarak kalmakta farklı şekillere bürünmemektedirler. Onların kutsallığı, dini bir bakış açısıyla bakarak onları kutsal kabul eden dindar insan için geçerlidir.⁵⁴

Eliade, tüm dinlerin tarihinin, kutsalın tezahürlerinin birikimi olduğu iddiasındadır. Tanrının sürekli olarak mekânda, zamanda, nesnede, şahısta ortaya çıkması bu tezahür zincirinin parçalarıdır. Eliade’ye göre mükemmel insan ise asla kutsaldan uzaklaşamaz.

1.5. Kutsalın Belirleyici Özellikleri

Kutsalı belirgin hale getiren bir nevi görünür kılan çeşitli özellikleri vardır. Bu özellikler sayesinde insan, kutsalın farkına varmakta ve kutsala karşı yaklaşımında çeşitli kurallar, sınırlamalar koymaktadır. Kutsalın kutsal olduğunu

⁵² Mircea ELİADE, *Dinler Tarihine Giriş*, ss.51-52.

⁵³ Münir YILDIRIM, a.g.e., s. 68.

⁵⁴ Mircea ELİADE, *Kutsal ve Kutsal-Dışı*, Çev. Ali BERKTAY, İstanbul 2015, ss.15-16.

belirleyen bu özellikler sayesinde kutsal ve kutsal olmayan ayrımı da ortaya çıkmaktadır.

1.5.1. Korku ve Saygı Uyandırması

Kutsal olan aynı zamanda mutlak güç sahibi olandır. Eğer gücü olmazsa kutsal, kutsallık özelliğini de kaybetmektedir. Kutsalın gücü karşısında insan kendisini aciz hissetmektedir. Dindar insan bu yüce güç karşısında pasif bir duruş sergiler çünkü bu ilahi gücün hâkimiyeti altında olmak ve ona kendini teslim etme arzu ve ihtiyacına sahiptir. Bu yüce, ulaşılmaz güç tarafından korunmak insanın dini tecrübesi içerisinde hissettiği duygular arasındadır.⁵⁵

Rudolf Otto, kutsalın korku ve saygı uyandırmasını “Mysterium Tremendum” kavramı ile açıklamaktadır. Bu kavram, Tanrı'nın korku ve bu korkudan meydana gelen saygıyı ortaya konulmaktadır.⁵⁶ Yaratıcı karşısında zayıflığının farkında olan insan kendisinden çok daha güçlü ve yüce bir güç karşısında korku ve saygı karışımı bir duyguya kapılır. Bu ürpertici his kutsal olanda var olan kudret karşısında insanın hissettiği bir duygudur.⁵⁷

Otto'ya göre Mysterium Tremendum'u ifade eden üç unsur vardır. Bunlar ürperti, majestas ve baskıdır.

Ürpertiden anlaşılan “korku”dur. Ancak ürpertide sadece korku yoktur, korkmak ve kutsallaştırmak vardır. Bu ürperti doğal bir hal değildir, esrarengizdir. Bu esrarengiz ürperti sadece Numen'e aittir. Dini tecrübe yaşayan insanın kutsal karşısında hissettiği ürperti hissi ise “yaratılmışlık duygusundan” kaynaklanmaktadır. Majestas ise “güç” ve “kudret” olarak anlaşılmakta ve “haşmet” olarak da nitelendirilmektedir. İnsan dini tecrübe olarak majestası deneyimlediğinde karşısındaki kudretin yani kutsalın sahip olduğu haşmetin farkına varmaktadır. Bunun sonucu insanda kendinden üstün bir varlığın karşısında kendi aciz varlığının farkına varma, alçalma, hiç olma hissi ortaya çıkar. Bu his aynı zamanda dini tevazunun da kaynağını oluşturur. Kendini üstün güç karşısında değersiz hissetme

⁵⁵ Ekrem SARIKÇIOĞLU, *Din Fenomonolojisi*, Fakülte Yayınevi, Mayıs 2011, ss.21-22.

⁵⁶ Ahmet GÜÇ, “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, s. 345.

⁵⁷ Kürşat DEMİRCİ, “Kutsiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, ss. 495-496.

yaratılmışlık duygusundan kaynaklanır. Teremendum'u açıklayan üçüncü unsur olan "baskı" ise numende bulunan "mutlak irade" olarak anlaşılabilir. Baskı, insandaki acizlik olarak da anlaşılabilir. Nasıl ki ürpertinin karşılığı korku ise insanın hissettiği acizliğin numende ki karşılığı baskınlıktır.⁵⁸ Bu üç unsur incelendiği zaman Mysterium Teremendum dini tecrübe sonucu insanın, kendinden üstün, güç ve kudret sahibi bir varlığın farkına varması, bu tecrübe sonrası hissettiği korku, ürperti, hiçlik, acizlik vb. duygular sonucu yaratılmışlık duygusuna ulaşması olarak anlaşılabilir.

1.5.2. Hiyerofani

Kutsal olanın bizim dünyamızda görünebilir olmasıyla ilgili olarak kullanılan kavram "Hiyerofani"dir.⁵⁹ Hiyerofani kavramının kullanılmasını öneren kişi ise Eliade'dir. Eliade'nin, Kutsalın görünür olmasını belirtmek için kullandığı hiyerofani kavramı asıl olarak kutsal ve kutsal-dışı arasındaki farkı ortaya koymak içindir. Eliade'ye göre hiyerofani kutsalın kendini göstermesinden ibarettir.

İnsan kutsal olanı öğrenir, çünkü kutsal kendini kutsal olmayandan ayırır, kendini belirgin hale getirir. Eliade'ye göre tüm dinler hiyerofanilerin birikimlerinde yani kutsalın tezahür etmesinden oluşur. Hiyerofani bizim dünyamıza ait olmayan bir şeyin bu dünyaya ait olan şeyler üzerinden kendisini göstermesidir. Bu tezahür bir mekândan herhangi bir nesneye kadar pek çok alanda olabilir. Kutsal, bir taşta tezahür ettiyse o taş, bu dünyaya ait olan taş vasfını korur, ancak dindar insan için artık taş olmaktan başka bir şeye de dönüşmüştür. Aynı zamanda kutsalın tezahür ettiği bu nesneye kutsal olarak tapılmaz. Dindar insan, o taşın kutsallığının sebebinin hiyerofani olduğunu bilmektedir.⁶⁰

1.5.3. Tabu Oluşu

Kutsal, korkulan, hayran olunan, anlaşılamayan, kendini özel anlarda gösteren güç olarak tarif edilebilir. Tabu ise dokunulması yasak, tehlikeli, haram olan

⁵⁸ Rudolf OTTO, *a.g.e.*, ss. 14-17.

⁵⁹ Kamil GÜNEŞ, *a.g.e.*, s.66.

⁶⁰ Mircea ELIADE, *Kutsal ve Kutsal-Dışı*, ss.17-18.

şey anlamına gelmektedir. Manaya sahip olduğu düşünülen her şey hem kutsal hem de tabu sayılmaktadır.⁶¹

Mana “ tabiat üstü güç” anlamına gelmektedir. Marett ve onu takip eden pek çok kişiye göre mana, ilkel insanın korktuğu, saygı duyduğu esrarengiz bir güçtür. Aynı zamanda insanlar mana’ya değil mana’ya sahip olduğu düşünülen şeylere tapmışlardır.⁶² Nesnelere ya da insanlarda da mana bulunabilir. Bunun sebebi kutsal olan bir şeyle karşılaşmaları, kutsala bulaşmalarıdır. Kutsala bulaştıkları derecede manaya sahip olmuşlardır.⁶³

Tabu ve Mana gibi kavramlar ilkel kabilelere özel kavramlar olarak kabul edilmekle birlikte günümüzde de dinlerde kutsalla ilgili benzer inanışlar bulunmaktadır. Tabu, normal sıradan insanlar için “*erişilebilecek, ulaşılabilecek olanın dışında olan*” şeyler için kullanılan bir kavram olarak kabul edilmektedir. Tabu olan, bir insan olabileceği gibi hayvan, eşya vb. herhangi bir şey de olabilir. Bu herhangi bir şeyin tabu olabilmesi için onun mana ile yüklü olması gerekmektedir.⁶⁴ Tabu, insan, hayvan, nesne, mekân vb. pek çok şey olabilmektedir. Tabu olarak kabul edilen her şey yasaklı olarak kabul edilmiştir. Tabu “kirlenmiş” ve “kirlenici” özelliğe sahiptir. Tabu olarak kabul edilenler ya en başından tabudur yahut sonradan tabu özelliğini almıştır. Tabu aynı zamanda sirayet özelliği de taşımaktadır.⁶⁵

Tabu’nun İslam dünyasındaki karşılığı “murdarlık” olarak düşünülebilir. Tabu’nun sirayet özelliği murdarlıkta da bulunmaktadır. Örneğin içinde birinin öldüğü evde bulunan üzeri açık her şey kirli ve murdar sayılır. Tabu olan şey ile yapılacak dikkatsiz bir temas, dokunan açısından bazı olumsuz durumlar meydana getirebilir. Ancak bu olumsuzluklar tabu olanın cezalandırması değildir. Temizlenmeden ve gerekli kurallara uymadan yapılacak dikkatsiz bir temas tabunun diğer varlığa geçmesine de sebep olabilir. Bundan korunmak için çeşitli dinsel

⁶¹ Baki ADAM “Kutsal Nedir?”, *Halk İnanışları El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s. 55.

⁶² Eric J SHARPE, *Dinler Tarihinde Elli Anahtar Kavram*, Çev. GÜÇ Ahmet, Arasta Yay, Bursa 2000, ss.55-56.

⁶³ Mircea ELİADE, *Dinler Tarihine Giriş*, s.43.

⁶⁴ Eric J SHARPE, *a.g.e.* s.83.

⁶⁵ Mircea ELİADE, *Dinler Tarihine Giriş*, ss.39-42.

temizlenme kurallarına uymak gerekmektedir.⁶⁶ Kutsal olana yaklaşımdan önce çeşitli temizlenme ayinlerinin yapılmaması halinde kutsal olanın tehlikeli olabileceği dair inanışlar vardır. Örneğin abdest veya çeşitli özel kıyafetlerin giyilmesi kutsala yaklaşırken bir gerekliliktir. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Musa'dan kutsal Tuva vadisine girmeden önce çarıklarını çıkarması istenmiş, müşriklerin Mescid-i Haram'a yaklaşımları yasaklanmış, Ku'ân'a yalnızca temiz olanların dokunabileceğinin belirtilmiştir. Tanrı Yahve, Sina dağının sınırlarının geçilmesine izin vermemiştir ve geçmeye cesaret edecek olanların cezalandırılacağını belirtmiştir.⁶⁷ Bu gibi örnekler de Kutsal'ın bazı tabularla çevrelenmiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ancak kutsalla ilgili olan bu tabular sürekli değil geçicidir. Gereken temizliğin maddî ve manevî olarak yapılması sonucunda tabu özelliği ortadan kalkar ve kişi kutsalla irtibata geçebilir.⁶⁸ Tabu, kutsalı kutsal olmayandan ayıran bir sınır görevi de görmektedir. Bu şekilde kutsal olan çiğnenemez, yok edilemez. Kutsalın çiğnenmemesi, dokunulmaması gereken bir olgu oluşu tabu ile ifade edilmektedir.⁶⁹

1.6. Kutsalın Tezahür Alanları

Kutsal, sınırları tespit edilmiş, diğerlerinden ayrılmış olandır. Kutsal olanı, insanın beş duyusu ile algılaması mümkün değildir. Ancak kutsal, belirli bir yerde, insanda, nesnede, ortaya çıkarak kendisini insanların algılayabileceği şekilde görünür, hissedilir hale getirebilir.

Kutsalın sirayet özelliği sayesinde onunla temas edenler de kutsal hale gelmektedir. Yani bir mekânın, kişinin, nesnenin kutsal hale gelmesi ilahi bir gücün onlarla temasının sonucudur.⁷⁰ Kutsalın bu şekilde görünür olması ise hiyerofani olarak adlandırılmaktadır.

Yahudilikte tek kutsal varlık Tanrı Yahve'dir. Çeşitli mekânlar, insanlar, zamanlar ve nesnelere Yahve'ye temas ettikleri oranda kutsal hale gelmişlerdir. Ahit Sandığı, Şabat, Sina Dağı, İsrailoğulları, Kudüs gibi kutsallık kazanan bazı

⁶⁶ Ekrem SARIKÇIOĞLU, *Din Fenomenolojisi*, s.26.

⁶⁷ Çıkış 19/10-15, 21-25.

⁶⁸ Baki ADAM, "Kutsal Nedir?", *Halk İnanışları El Kitabı*, s. 56.

⁶⁹ Kürşat DEMİRCİ, "Kutsiyet" *TDV İslam Ansiklopedisi*, ss. 495.

⁷⁰ Kürşat DEMİRCİ, "Kutsiyet", *a.g.e.*, ss. 495.

fenomenler Tanrıya nispetle kutsallık kazanmışlardır. Hıristiyanlıkta kutsallık anlayışı, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Eski Ahid'deki inanışlara benzemektedir. Ancak sonraki dönemlerde Hıristiyanlıkta kutsal kavramı Pavlus'un görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir. Tek kutsal, Tanrıdır ve Hıristiyanlar, Yahudilerin aksine seçilmiş oldukları için değil tanrıya adanmış oldukları için kutsaldırlar. Soyut bir kavram olarak ortaya çıkan bu kutsallık anlayışı azizler gibi kutsal kişilerin ve onlara ait olan kutsal nesnelere ortaya çıkmasıyla somutlaşmaya başlamıştır. İslam dininde ise mutlak kutsal olan Allah'tır ve Allah kutsalın tek belirleyicisidir. Örneğin Allah gecelerden kadir gecesini diğer gecelerden, Kabe'yi ve bazı yerleri diğer yerlerden, Cebrail'i melekler içerisinde üstün kılmıştır. İslam'da peygamberler ise doğrudan mukaddes olarak nitelendirilmemiş, nitelendirmeler mübarek ve bereket lafızları ile yapılmıştır.⁷¹

Kutsalın tezahür alanları dört başlık altında toplanmaktadır. Bunlar Kutsal Zaman, Kutsal Şahıs, Kutsal Nesne ve Kutsal Mekândır.

1.6.1. Kutsal Zaman

İnsan hem mekâna hem de zamana bağlı yaşayan bir varlıktır. Kutsal olan zaman, kutsal olmayan zamandan belirli özelliklerle ayrılır. Yine kutsal zaman kutsal mekân gibi dindar insan için geçerlidir. Dindar olmayan insan için zamanın kutsallığının herhangi bir özelliği yoktur.

Zaman, *“bir işin, bir oluşun içinde geçtiği veya geçeceği süre, vakit, bu sürenin belirli bir parçası, belirlenmiş olan an, çağ, mevsim, dönem, devir”* gibi anlamlara gelmektedir.⁷² Zaman sürekli bir şekilde akmaktadır. İnsan ise bu akışın daima farkındadır. Dinlerde geçmiş, şu an ve gelecek konusu önemli bir yere sahiptir. Dini zaman görüşünde insan yeryüzündeki hayatın sınırlamaları ile yani zaman ile engellenmiştir. İnsan doğar, büyür ve ölür. Ancak insanın zaman ve

⁷¹ Kamil GÜNEŞ, *a.g.e.*, ss.43-46, Bkz. Meryem 19/31, “Nerede olursam olayım, o beni kutlu ve bereketli kıldı; yaşadığım sürece bana namazı, zekâtı ve anneme saygılı olmayı emretti; beni zorba ve isyankâr yapmadı.”

⁷² <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 29.01.2010.

mekân sınırlamalarının dışında kalan ruhî (manevî) bir yönü vardır.⁷³ İnsanın zamandan sıyrılıp kutsalla bağlantı kurma çabası da bu ruhî yönüyle ilgilidir.

Dini zaman görüşü iki farklı şekilde dinlerde algılanmıştır. Çizgisel ve devri. Yahudilik ve Hıristiyanlıkta çizgisel zaman inancı vardır. Yani zamanın bir başı bir de sonu vardır. Çünkü zaman yaratılmıştır. Her yaratılanda olduğu gibi bir sona sahip olması zorunludur. Devri zaman görüşünde ise zaman daireler şeklindedir. Bir başı ve sonu vardır, ancak sona gelindiğinde zaman akışı tekrar başlamaktadır.⁷⁴

Dairesel zaman görüşü daha çok Hint dinlerinde görülmektedir. Zaman dingilin etrafında dönmekte olan bir tekerleğe benzemektedir. Bu dönüş sabit değildir. Alçalma ve yükselmeler meydana gelmektedir. Bu yükselme dönemleri mutluluk, alçalma dönemleri ise sıkıntılar getirmektedir. Bu şekilde zaman sonsuza kadar akmaktadır. Sami olarak kabul edilen dinlerde kabul edilen çizgisel zaman düşüncesinde ise yaratılışla başlayan süre kıyametle son bulacaktır. Buna rağmen kutsal kabul edilen günler, bayramlar, yıllar sürekli olarak tekrar edilerek güncellenir.⁷⁵ Bu iki zaman türü de kutsalın tezahürü ile kutsallık kazanmaktadır. Kutsal kabul edilen zamanlar ise insanlar tarafından sürekli olarak tekrarlanmaktadır. Kutsal geceler, günler, bayramlar her yıl yeniden kutlanmakta ve dindar insan bu şekilde mekânda olduğu gibi zamanda da kutsal ile olan bağını devam ettirmektedir. Yani kutsal zaman sürekli olarak dairesel şekilde hareket ederek kutsallığını tekrarlarken, kutsal olmayan zaman çizgisel şekilde hareket etmeye devam etmektedir denilebilir.

Kutsal zamanlar, zaman içerisine sabitlenmiş anlardır ve sürekli olarak tekrar edilir. Hem lütuf hem tehlikenin bulunduğu dönemlerdir. Kutsal zamanlar eski dönemlerde olduğu gibi “hasat bayramları, bahar bayramı, güneş bayramı, ay ile ilgili bayramlar, ölümler bayramı, uğursuz günler, kutsal yıllar” olabilir. Yunanlılara ait “Anthesteria”nın Hıristiyan inancındaki Noel kutlamalarıyla pek çok benzer yönünün olması, Yahudilikte ki Massot Bayramının (buğday hasadı bayramı) Kenanlılardan göçebe İsraililere geçmesi, kışın bitmesinin ardından kutlanan bahar

⁷³ Eric SHARPE, *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, s.104.

⁷⁴ Eric SHARPE, a.g.e, s.105

⁷⁵ Ekrem SARIKÇIOĞLU, *Din Fenomenolojisi*, s.100.

bayramlarının Cermenler, Hıristiyanlar, Hinduizm ve Türklerde ortak özellikler göstermesi gibi örnekler verilebilir.⁷⁶ Kutsal zamanlar, zaman içerisinde şekil değiştirerek farklı inançların içerisine girebilmekte kutsallığını devam ettirebilmektedir.

İnanan insan için tarih peygamberler tarihi etrafında gelişmektedir. İslam'da Asr-ı Saadet olarak kabul edilen dönemin önemi Allah tarafından indirilen hükümleri içermesi, Cebrail'in vahyi getirmesi, Allah'ın tüm varlıklar içerisinde seçtiği Hz. Muhammed'in bu dönemde yaşıyor olması bu zaman diliminin diğerlerinden farklı olduğunu göstermektedir. Kutsal ya da mübarek zamanlar Allah tarafından seçilmiştir. Neden Kadir gecesi diğer gecelerden daha üstündür? Kur'an, neden başka bir gecede değil de Kadir gecesi indirilmeye başlanmıştır? Bu zamanların belirlenmesinde neden? niçin? gibi sorular sormanın bir önemi yoktur. Kur'an'da diğer gün, hafta, gece ve aylardan bazıları diğerlerine üstün tutulmuş, mübarek olarak kabul edilmişlerdir. Gece olarak Kadir, gün olarak Cuma, aylardan Ramazan, hac günleri, haram aylar Kur'an'da geçen ve mübarek seçilmiş zaman dilimleridir.⁷⁷

Zaman konusunda takvimlerin büyük bir önemi vardır. Takvim sayesinde kutsal zamanlar inananlar tarafından bir nevi kayıt altına alınmıştır. Her dini gelenek kutsal zamanlarını kutlayabilmek için takvimler oluşturmuştur. Yahudiler için takvimin başlangıcı Hz. Adem'in yaratılması, kutsal zamanın başlangıcı ise Mısır'dan çıkış olarak belirlenmiştir. Hıristiyanlar için Hz. İsa'nın doğumu takvim başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Müslümanlar ise takvim başlangıcı olarak Mekke'den Medine'ye hicreti esas almışlardır. Takvimler sayesinde aynı dine inananlar kutsal zamanların kutlanmasında birlik içerisinde olmuşlardır.⁷⁸

1.6.2. Kutsal Nesne

Kutsalın tezahür alanlarından bir diğeri de kutsal nesnelere dir. Çok çeşitli nesnelere, farklı inançlarda kutsal kabul edilmiş ve olağan üstü bir güç taşıdıklarına inanılmıştır. Kutsal, insanların algı düzeyine uygun olarak kendini nesnelere

⁷⁶ Ahmet GÜL, *a.g.e.*, ss.24-25.

⁷⁷ Kamil GÜNEŞ, *a.g.e.*, ss.90-91.

⁷⁸ Ali Osman KURT, "Dinlerde Kutsal Zaman", *Halk İnanışları El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s.138.

göstermiş, inanma ihtiyacı içerisinde olan insan da bu nesnelere vasıtasıyla kutsalla ilişki hâlinde olduğuna inanmıştır.⁷⁹

Tarih boyunca insanlar bazı tabiat varlıklarını kutsallaştırmıştır. Bu kutsallaştırmanın sebepleri ise varlıkların zararlarından korunmak, bazı varlıklardan ise faydalanmaktır. Kutsallık atfedilen nesnelere arasında asalar, kutular, kıyafetler, yüzükler, taşlar,⁸⁰ kutsal kabul edilen kişilere ait kalıntılar (Relikler) bulunmaktadır. Kutsalın ortaya çıktığı eşyalar diğer eşyalardan farklı değildir. Onları kendi türlerindeki eşyalardan ayıran yegâne özellik kutsal ile olan bağlantıları, kutsalın bu eşyalarda tezahür etmesidir.

İslâm'da Allah'ın kudretini insanlara kendileri aracılığıyla gösterdiği nesnelere vardır ve bu nesnelere diğer nesnelere farklıdır. Yavuz Sultan Selim döneminde İstanbul'a getirilen kutsal emanetler de Peygambere ait olmaları sebebiyle mukaddes kabul edilmiş, saygı gösterilmiştir. Bu kutsal emanetlere Allah'a ve Peygambere hürmetin dışında farklı anlamlar yüklemek, dini bu emanetler üzerine inşa etmeye çalışmak ise yanlıştır. Kutsal emanetlerin dışında Kur'an kutsaldır çünkü İlahî sözleri barındırır. Kimse ona zarar veremez çünkü koruma altındadır.⁸¹ Kimse onu değiştiremez, lafzına dokunamaz. Kur'an bu anlamda da kutsaldır.⁸²

Kur'an'da kutsalın tezahür ettiği nesnelere arasında Hz. Musa'nın asası örnek olarak verilebilir. Hz. Musa, asasıyla çeşitli olağanüstü haller göstermiştir. Kayaya vurarak İsrailoğulları'nın su ihtiyacını karşılamış,⁸³ sihirbazların sihirlerini etkisiz hale getirmiş,⁸⁴ Mısır'dan çıkışta asası ile denizi ikiye ayırmıştır.⁸⁵ Hz. Musa bu yaptıklarını Allah'ın emri ve izni doğrultusunda yapmıştır. Görünüş itibarıyla diğer

⁷⁹ Kemal POLAT, "Kutsal Nesne İle İlgili Halk İnanışları" *Halk İnanışları el Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s.105.

⁸⁰ Kürşat DEMİRCİ, "Kutsiyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.496.

⁸¹ Hicr 15/ 9 "Kesin olarak bilirsiniz ki bu kitabı kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyan da yine biziz."

⁸² Kamil GÜNEŞ, *a.g.e.*, ss.46-48.

⁸³ Bakara 2/60, "Hani, Mûsâ kavmi için su dilemişti. Biz de, "Asanı kayaya vur" demiştik, böylece kayadan on iki pınar fışkırmış, her boy kendi su alacağı pınarı bilmişti. "Allah'ın rızından yiye, için. Yalnız, yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesat çıkarmayın" demiştik." Ayrıca Bkz. Sayılar 20/2-13.

⁸⁴ Araf 7/117, "Biz de Mûsâ'ya, "Elindeki değneğini at" diye vahyettik. Bir de ne görsünler o, onların uydurduklarını yakalayıp yutuyor."

⁸⁵ Şuara 26/63, "Bunun üzerine Mûsâ'ya, "Asan ile denize vur" diye vahyettik. Deniz derhal yarıldı. Her parçası koca bir dağ gibiydi."

asalardan bir farkı olmayan⁸⁶ Hz. Musa'nın asası kutsalın müdahalesi sebebiyle diğer asalardan farklı bir hâle dönüşmüştür.

Hz. Musa'nın asası gibi Kur'an'da Hz. Nuh'un gemisi, Hz. Musa'nın levhaları, Tabut, Belkıs'ın tahtı gibi çeşitli nesnelere de kutsalın tezahür ettiği görülmektedir. Herkes tarafından kullanılabilen bu eşyalar Allah'ın onlar üzerinden ortaya koyduğu olağanüstü olaylar sebebiyle kutsalla bağlantılı olarak sembolleşmektedirler.⁸⁷

Yahudilikte kutsallık kazanan nesnelere biraz daha çeşitlenmektedir, menora, mezusa, şofar, tallit, kipa, tefillin,⁸⁸ Toplanma Çadırı içerisinde yer alan eşyalar ve Ahit Sandığı kutsal nesnelere arasında sayılabilir. Bu nesnelere arasında özellikle Ahit Sandığı'nın önemli bir yeri vardır.

Yahudilikte Ahit Sandığı nesnelere Tanrıya nispet edilerek kutsallık kazanmasına örnek olarak gösterilebilir. Ahit Sandığı Tanrı ve İsrailoğulları arasında yapılan antlaşmanın sembolü olarak kabul edilmektedir.⁸⁹ Ahit Sandığı'nın kutsallığı Tanrı tarafından belirlenmiş, ölçüleri, malzemesi, nasıl yapılacağı ve nereye konulacağı bildirilmiştir.⁹⁰ İsrailoğulları çölde yaşadıkları dönemde Ahit Sandığı'nı Çadırın içerisinde muhafaza etmiş, savaşlarda ordunun önünde taşımıştır. Sandık İsrailoğulları arasında Tanrı'nın orda hazır bulunmasının sembolü olarak görülmüş ve Tanrı'nın daima yanlarında olduğuna inanmışlardır. Sandık sayesinde Tanrı onlarla birlikte çölde yürümüş, savaşlarda İsrailoğulları'nın yanında yer almıştır.⁹¹ Sandık aynı zamanda Tanrı ile irtibatı da sağlamaktaydı.⁹² Büyülü güçleri olduğuna da inanılan sandık hastaları iyileştirmekte, bulunduğu yere bereket getirmekteydi. Sandığın sorumluluğu Levililere verilmiş ve Levililer'den başkasının sandığa

⁸⁶ Taha 20/ 17-21, "Şu sağ elindeki nedir ey Mûsâ?" Mûsâ dedi ki: "O benim değneğimdir. Ona dayanırım, onunla koyunlarımı yaprak silkelirim. Onunla başka işlerimi de görürüm." Allah, "Onu yere at ey Mûsâ!" dedi. Mûsâ da onu attı. Bir de ne görsün o, hızla akan bir yılan olmuş! Allah şöyle dedi: "Tut onu. Korkma! Biz onu yine eski durumuna döndüreceğiz."

⁸⁷ Ömer Faruk YAVUZ, "Kur'an'da Kutsal Mekan, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2 – 2006, ss.385-403.

⁸⁸ Kemal POLAT, "Kutsal Nesnelere İlgili Halk İnanışları" *Halk İnanışları el Kitabı*, ss.106-109.

⁸⁹ Abdurrahman KÜÇÜK, "Ahid Sandığı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988, s.535.

⁹⁰ Çıkış 25/10-22, Çıkış 37/ 1-9,

⁹¹ Sayılar 10/33-36

⁹² Çıkış 25/22.

dokunması yasaklanmıştır. Sandık, İsrailoğulları'nın göçebelik dönemlerinde çadırda muhafaza edilmiş,⁹³ Kudüs Mabedi'nin yapımından sonra ise Mabeld içerisinde özel olarak yapılan kutsalların kutsal (Kudüs'ül-Akdes) bölümüne yerleştirilmiştir.⁹⁴ Nebukadnezar, Mabedi yıktığında (MÖ 586) Ahid Sandığı kaybolmuştur. Yahudiler sinagoglarda Tevrat tomarlarını sakladıkları dolaba veya sandığa bu ismi vermekte ve Ahid Sandığı'na gösterdikleri saygıyı göstermeye devam etmektedirler.⁹⁵

Hıristiyanlıkta kutsallık ilk dönemlerde soyut anlamda kullanılırken 5. yüzyıldan itibaren nesnelere de kutsallık atfedilmeye başlanmıştır. Hıristiyanlıkta kutsal olarak kabul edilen nesnelere arasında altar (sunak masası-yeri), kutsal kase, relikler (Azizlerin kalıntıları) ve haç sayılabilir. Bu nesnelere arasında Azizlerin kalıntıları oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Azizlerin kalıntıları kutsal emanetler olarak kabul edilmiştir. Gömüldükleri yerler ziyaretler sebebiyle hac yerleri haline dönüşmüş, kalıntılar üzerine kiliseler inşa edilmiştir. Bu kiliselerden en bilineni Roma'da bulunan Aziz Petrus Bazilikası'dır. Bu kilise Havari Petrus'un mezarı üzerine inşa edilmiştir. Şehit olarak kabul edilen azizlerin vücut parçaları ve eşyaları hattâ onları öldürmek için kullanılan işkence âletleri azizlerin ruhuyla bağlantılı kabul edilmiş, büyülü, mucizevî, iyileştirici güçleri olduğuna inanılmıştır.⁹⁶ Hıristiyanlar azizlerin kalıntılarına, mezarlarına, heykellerine dokunarak kutsanacaklarına inanmaktadırlar. Kutsallık atfedilen nesnelere, azizlerin vücut parçaları ve eşyaları geniş coğrafyalara yayılmış, Hıristiyanlar kutsal kabul ettikleri bu kalıntılar yoluyla kutsanacaklarına, kutsalla bağlantı kurabileceklerine inanmışlardır.⁹⁷

1.6.3. Kutsal Şahıs (Varlık)

Kutsalın tezahür alanlarından olan kutsal şahıs diğer tezahür alanlarında olduğu gibi kutsalın, şahsı ya da varlığı kutsal olarak nitelemesi, şahsın kutsallığına çeşitli şekillerde işaret etmesi ile ortaya çıkmaktadır. Şahısta kutsallık konusunda ilk akla gelen, peygamberlerin kutsal olup olmadığıdır.

⁹³ Çıkış 26/1-36.

⁹⁴ Kemal POLAT, "Kutsal Nesnelere İlgili Halk İnanışları" *Halk İnanışları el Kitabı*, s.106.

⁹⁵ Abdurrahman KÜÇÜK, "Ahid Sandığı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 535.

⁹⁶ Resullerin İşleri 19/11-13.

⁹⁷ Kemal POLAT, "Kutsal Nesnelere İlgili Halk İnanışları", *Halk İnanışları EL Kitabı*, ss.109-117.

İslâm'da, peygamberler için “mukaddes” lafzı kullanılmamış, “mübarek” lafzıyla nitelendirilmişlerdir.⁹⁸ Peygamberlerin kendilerinden kaynaklanan bir kutsallıkları bulunmamaktadır. Mukaddes olarak nitelendirilmemiş olmaları onlara mukaddes denilmesini yanlış kılmamaktadır. Çünkü peygamberler sahip oldukları pek çok özellik ile “mukaddes” kavramının içerdiği tüm manaları taşımaktadırlar.⁹⁹ Bu özellikler arasında kendilerine mucizeler verilmiş olması, Allah tarafından seçilmiş¹⁰⁰ olmaları, günah işlemekten uzak ve masum olmaları ve “mübarek” olarak nitelendirilmeleri sayılabilir.¹⁰¹ Peygamberlerin sahip oldukları bu kutsallık ise mutlak kutsallık değildir. Çünkü mutlak kutsal olan, kutsallığı kendisinden kaynaklanan tek varlık Allah'tır. Peygamberler için mukaddes lafzı, mutlak olarak değil taşıdığı özelliklerden dolayıdır. “*Genelde Peygamberlere, vahye muhatap oluşları, mucizeler verilmesi, masum oluşları gibi temel niteliklerin ortaya çıkardığı sıfatlar sebebiyle “mukaddes” nitelemesi verilmektedir.*”¹⁰²

Yahudilikte, peygamberler Tanrı Yahve tarafından mübarek kılınmış aynı zamanda peygamberlere insanları mübarek kılma gücü verilmiştir. Peygamberlerin dışında Yahudi inancında peygamberlerin aileleri, takipçileri, salih kimseler ve İsrailoğulları'nın tamamı mübarek kılınmıştır.¹⁰³ Tanrı Yahve'nin mübarek kıldığı isimler arasında Hz. İbrahim,¹⁰⁴ Hz. İbrahim'in eşi,¹⁰⁵ Hz. İsmail,¹⁰⁶ Hz. İshak,¹⁰⁷

⁹⁸ Kamil GÜNEŞ, a.g.e., s.46. Bkz. Meryem 19/31 “Nerede olursam olayım, O beni kutlu ve bereketli kıldı...”

⁹⁹ Kamil GÜNEŞ, a.g.e., ss.206-207 , Bkz. Kehf 18/110: “De ki: “Ben yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilahınızın, sadece bir ilah olduğu vahyolunuyor...”

¹⁰⁰ Kasas 28/68 “Rabbin dilediğini yaratır ve tercih eder (O'nun seçme ve yaratmasında) onların tercihi yoktur...” En'âm 6/83-87: “İşte bu, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki senin Rabbin hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir. Biz ona İshak' ve Ya'kub'u da armağan ettik; hepsini de doğru yola ilettik. Daha önce de Nuh'u ve onun soyundan Davud'u, Süleyman'ı, Eyyub'u Yusuf'u Musa'yı ve Harun'u doğru yola iletmıştik. Biz iyi davrananları böyle mükafatlandırırız. Zekeriyeye, Yahya, İsa ve İlyas'ı da (doğru yola iletmıştik). Hepsini de iyilerdendi. İsmail, Elyesa, Yunus ve Lut'u da (hidayete erdirdik). Hepsini alemlere üstün kıldık. Onların atalarında, çocuklarından ve kardeşlerinden bazılarını, evet onları da seçkin kıldık ve dosdoğru yola ilettik.”

¹⁰¹ Kamil GÜNEŞ, a.g.e., ss.208-234.

¹⁰² Kamil GÜNEŞ, a.g.e., s.222.

¹⁰³ Ahmet GÜL, a.g.e., s.37.

¹⁰⁴ Tekvin 12/1-4 “Ve Rab Abrams dedi: Memleketinden ve akrabandan yanından, ve babanın evinden, sana göstereceğim memleket git: ve seni büyük bir millet edeceğim, ve seni mübarek kılacağım, ve senin adını büyük edeceğim; ve bereketli ol; ve seni mübarek kılanları mübarek kılacağım, ve sana lanet edene lanet edeceğim.”

¹⁰⁵ Tekvin 17/16 “Ve onu mübarek kılacağım ve ondan sana bir oğul vereceğim.”

¹⁰⁶ Tekvin 17/20 “Ve İsmail'e gelince, seni işittim; işte onu mübarek kıldım.”

Hz. Yakub,¹⁰⁸ Hz.Süleyman¹⁰⁹ sayılabilir. Peygamberlerin yanısıra İsrailoğulları'nın¹¹⁰ tamamı da mübarek olarak kabul edilmiştir. Yahve onları kutsamak için Mısır'dan çıkarmış ve kavmi yapmıştır. Yahudiler, kutsal kitaplarına dayanarak tüm milletler içerisinde seçilmiş millet oldukları inancına sahiptirler.¹¹¹

İlk Hıristiyanların kutsallıkla ilgili inançları Eski Ahit'te bulunan inançlarla benzerlik göstermektedir. Yeni Ahit'te Tanrının kutsallığı yanında İsa da Tanrının mukaddesidir. Bu aşamadan sonra Hıristiyanlık kutsallığı eski ahitten farklı bir noktaya getirmiştir.¹¹² Hıristiyanlıkta kutsal kavramının mimarı Pavlus'tur. Onunla birlikte Eski Ahid'in kutsallık anlayışından uzaklaşmıştır. Kutsallık yalnızca tanrı ve ona inanlarla sınırlandırılmıştır. Hıristiyanlar seçtikleri için değil tanrıya adandıkları için kutsaldır. Tanrı'nın kutsiyeti insan için erişilmezdir. Hıristiyan inancında İsa, Tanrı tarafında Kutsal Ruh'la mesh edilmiştir, her şeyi kendisini gönderen Baba'dan almaktadır.¹¹³

Hıristiyanlıkta kutsal kavramı gibi mübarek (bereket) kavramı da kullanılmaktadır. Bereketin kaynağı Yahudilikte olduğu gibi Tanrı'dır. Tanrı istediğini mübarek kılar.¹¹⁴ Tanrı'nın mübarek ve kutsal kıldıkları arasında Meryem¹¹⁵ ve havariler¹¹⁶ sayılabilir. Bunların yanında Hıristiyanlıkta azizler de kutsal kabul edilmişlerdir.¹¹⁷ Azizlerin kutsallıkları ölümleriyle son bulmamış onlara ait olan

¹⁰⁷ Tekvin 26/2-3 “ Ve Rab ona görünüp dedi:Mısır'a inme; sana söyleyeceğim memlekette otur; bu diyarda misafir ol, ve seninle, ve seninle olacağım, ve seni mübarek kılacağım.”

¹⁰⁸ Tekvin 28/1 “Ve İshak Yakub'u çağırdı ve onu mübarek kıldı.”

¹⁰⁹ I.Krallar 2/45 “Fakat Süleyman mübarek olacak.”

¹¹⁰ Tesniye 22/12 “Ve tanrı Belam'a dedi: Onlarla gitmeyeceksin; onlara lanet etmeyeceksin; çünkü mübarektir.”

¹¹¹ Ahmet GÜL, *a.g.e.*, ss. 37-40.

¹¹² Kemal POLAT, “Kutsal Nesnelere İlgili Halk İnanışları”, *Halk İnanışları El Kitabı*, s.109.

¹¹³ Ahmet GÜL, *a.g.e.*, s. 43.

¹¹⁴ Matta 25/ 34 “O zaman Kral, sağındaki kişilere, 'Sizler, Babam'ın kutsadıkları (mübarek kıldıkları), gelin!' diyecek.”

¹¹⁵ Luka 1/46-49 “Ve Meryem dedi: Ve kurtarıcım Tanrı ile ruhum sevinir. Çünkü kulunun hakiri haline baktı. Zira bundan sonra bütün nesiller bana mübarek diyecekler. Çünkü Kudretli olan bana büyük şeyler etti. Onun ismi kuddüstür.”

¹¹⁶ Elçilerin İşleri 3/26 “Tanrı, sizleri kötü yollarınızdan döndürüp kutsamak için, kulunu ortaya çıkarıp önce sizi gönderdi.”

¹¹⁷ Ahmet GÜL, *a.g.e.*, ss. 45-49.

eşyalar ve beden parçaları da kutsal kabul edilmiştir. Hıristiyanlara göre bu kalıntılar Tanrı'yla yani kutsalla bağ kurmaya yardımcı olmaktadır.¹¹⁸

1.6.4. Kutsal Mekân

Tanrının bir yerde tecelli¹¹⁹ etmesi, gücünü göstermesi o yerin kutsal kabul edilmesine sebep olmaktadır. Daha önce normal bir mekân olan bu yerler Tanrının kendisini insanlara orada hissettirmesi sebebiyle kutsallık kazanmışlardır. Bu tür bir tecelliye örnek olarak Hz. Musa'nın Tur dağında Allah'ı görmek istemesi ve bunun ardından yaşananlar örnek gösterilebilir.¹²⁰ Bir yerin veya mekânın kutsal kabul edilmesinde peygamberlerin sözlerinin de etkisi vardır. Hz. Muhammed'in "*Ancak şu üç yere ibadet maksadıyla yolculuk yapılır. Mescid-i Haram, Mescid-i Nebi ve Mescid-i Aksa.*" sözleri de bu mekânların, mekan olarak diğerlerinden ayrılmasına sebep olarak gösterilebilir.¹²¹

Kutsal kabul edilen mekânın kutsal olmayan mekândan ayırt edilebilmesi için gerekli olan temel özellik o mekânda Tanrının tecelli etmesi yahut Tanrının o mekânı kutsal olarak nitelendirmesidir. Hz. İbrahim, Kabe'nin bulunduğu yere Allah tarafından yönlendirilmiş ve Kabe'den "Beytullah" olarak söz edilmiştir.¹²² Kutsal mekân kutsal olmayan yerlerden kesin sınırlar ile ayrılmaktadır. Bu sınırların amacı sadece kutsal mekânı belirtmek değil, kutsal mekâna yaklaşacak olanlara da dikkatli olmaları gerektiğini hatırlatmak ve uyarmaktır. Çünkü kutsal kabul edilen mekânlara girebilmek için yapılması gerekli olan çeşitli ritüeller vardır. Bunların başında ise temizlik gelmektedir.¹²³ Mescid-i Haram'a girmek isteyenlerin mikat bölgelerinde

¹¹⁸ Kemal POLAT, "Kutsal Nesnelere İlgili Halk İnanışları", *Halk İnanışları El Kitabı*, s.112.

¹¹⁹ "Tecelli" Belirme, görünme, ortaya çıkma, zuhur etme, meydana çıkma, Tanrı'nın insanlarda ve doğada görünmesi.", <https://sozluk.gov.tr/> "22.01.2010, 14.25.

¹²⁰ A'raf, 7/143 "Musa tayin ettiğimiz vakit (Tur'a) gelip de Rabbi onunla konuştuğunda o "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; o yerinde durabilirse sende beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Musa'da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim."

¹²¹ Ahmet GÜÇ, "Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı", s.352.

¹²² Hac, 22/26 "İbrahim'i Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde de şöyle demiştik: "Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükuya ve secdeye varanlar için evimi tertemiz tut."

¹²³ Çıkış 19/10-15, 21-25 "Ve Rab Musa'ya dedi: Kavme git ve onları bugün ve yarın takdis et, ve esvaplarını yıkasınlar... Rab Sina dağına inecek. Ve etrafta kavme sınır kesip diyeceksin: Sakın dağa

ihrama girmeleri, Hz. Musa'dan Tuva vadisine girmeden önce çarıklarını çıkarmasının istenmesi¹²⁴ bu ritüeller arasındadır.

Bir yerin Tanrı tarafından kutsal olduğunun bildirilmesinin dışında, bir bölgenin, mekânın Tanrıya tahsis edilmesi de o mekânın kutsal kabul edilmesinin sebepleri arasındadır. Bu mekânların başında mabedler gelmektedir. Allah, tüm mescitlerin kendisine ait olduğunu Kur'an'da bildirmektedir.¹²⁵ Bunun yanında "Doğunun ve Batının Allah'a ait olduğu"¹²⁶ yine Kur'an'da belirtilmektedir.¹²⁷

Kutsal mekânların varlığı aynı zamanda kutsal olmayan mekânların varlığını da beraberinde getirmektedir. Zira kutsallık dindar insan için geçerli bir kavramdır. Dindar olmayan insan için kutsalın herhangi bir özelliği olmadığı gibi kutsal mekânın da bir özelliği yoktur. Çünkü bir mekânın kutsal kabul edilmesi aynı zamanda kutsalla iletişim halinde olma çabasını göstermektedir. Bazı ibadetlerin, örneğin hac gibi sadece kutsal mekânda yerine getirilebilmesi de insanın kutsalla bağlantı kurma çabasını ortaya koymaktadır.

Kutsal mekânlar sadece sınırlarla diğer mekânlardan ayrılmaz aynı zamanda merkezilik özellikleri vardır. Şehirler kutsal mekânlar merkeze alınarak kurulur. Dini naslarla kutsal kabul edilen yerlerin, merkezlerin değeri zaman içerisinde değişmez. Mekke, Medine, Kudüs'ün durumu böyledir.

Eliade'ye göre kutsal kendisini hiyerofani ile gösterdiğinde sabit bir noktayı yani bir merkezi açığa çıkarır. Bu merkezin ortaya çıkması dindar insan için dünyanın yaratılması ile eşdeğerdir. Çünkü dünya bir merkezden başlayarak yaratılmıştır. Kutsal mekân, kutsal ve kutsal olmayan iki dünyayı birbirinden ayırmakta, aynı zamanda birbiriyle iletişim halinde olmasını sağlamaktadır. Kutsal dışı dünyadan kutsal dünyaya geçiş eşikte meydana gelmektedir. Eşik hem iki

çıkmanın, yahut onun kenarına dokunmanın; dağa her dokunan mutlaka öldürülecektir... hayvan olsun insan olsun yaşamayacaktır..."

¹²⁴ Taha, 20/12 "İyi bil ki Ben, evet yalnız Ben senin Rabbinim, nalinlerini çıkar çünkü kutsal vadi Tuva'dasın.", Çıkış:3/5 "Ve dedi : Buraya yaklaşma; çarıklarını ayaklarından çıkar, çünkü üzerinde bulunduğun yer mukaddes topraktır."

¹²⁵ Cin, 72/18 "Mescidler yalnız Allah'ındır. O halde Allah'ın yanına katarak hiç kimseye yalvarmayın."

¹²⁶ Bakara2/115: "Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır..."

¹²⁷ Ahmet GÜÇ, "Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı", ss.349-350.

dünyayı ayırmakta hem de birleştirmektedir. Bazen de hiyerofaniye gerek olmadan verilen bir işaret o yeri kutsal hale getirmektedir. 16.yüzyılda el-Hemel şehrini kuran kişi konakladığı pınar başında asasını yere saplamış, sabah ise asanın kök saldığını görmüştür. Bunu bir işaret kabul ederek oraya yerleşmiş, daha sonra ise bu yer bir şehre dönüşmüştür. Kutsal, hiyerofani ile kendini göstermez, o yerin kutsallığına dair bir işaretle bulunmazsa, insanlar kendileri merkez noktayı saptamaya çalışırlar. Bunun için de genelde hayvanlar kullanılmaktadır. Evcil bir hayvan serbest bırakılır bir süre sonra hayvanın bulunduğu yer merkez kabul edilerek mabed yahut ev, şehir o yere inşa edilir.¹²⁸

Hz. Muhammed, Medine'ye hicretinden sonra kendisini ağırlamak isteyenleri kırmamak için devesi Kasva'nın salıverilmesini ve devenin durduğu yere en yakın eve misafir olacağını söylemiştir. Hz.Muhammed'in bu sırada Hz.Nuh'a öğretilen "*Rabbim! Beni mübarek bir menzile kondur. Şüphesiz konaklatanların en hayırlısı sensin.*" duasını okuduğu, devenin düzlük bir arazi önünde durduğu ve araziye en yakın evin sahibi Haild b. Zeyd'in (Ebu Eyyüb el-Ensari) evine misafir olduğu rivayet olunmaktadır. Kasva'nın durduğu arazi ise sahiplerinden satın alınarak Mescid'in (Mescid-i Nebi) inşa edildiği yer olmuştur.¹²⁹

Genelde kutsal mekânlar, insanın kutsalla karşılaştığı yerdir. Bu bölgelerde kutsalın gücü daha çok hissedilmektedir. Eski dönemlerde kutsal yerler, ibadet alanları genel olarak açık alanlarda bulunurdu. Müslümanlar için mikat sınırları içerisinde kalan harem bölgesi açık alanlara örnek gösterilebilir. Mağaralar da çok eski dönemlerden itibaren ibadet yerleri olarak dindar insanın hayatında önemli bir yerler olmuştur. Hemen hemen tüm inançlarda mağaralar insanları etkilemiş, ibadet ve kült merkezi görevini üstlenmiştir. Mabedler ise kutsal olanın insan eliyle sınırlandırılmasıdır. Mabed yapımı dünyanın tüm bölgelerinde görülebilen bir gelenektir.¹³⁰ Kutsal mekânlar dünyanın sürekli olarak yeniden kutsanmasını sağlar.

¹²⁸ Mircea ELİADE, *Kutsal ve Kutsal-dışı*, ss.25-27.

¹²⁹ Nebi BOZKURT- Mustafa Sabri KÜÇÜKKAŞÇI, "Mescid-i Nebevi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, ss.281-290.

¹³⁰ Ekrem SARIKÇIOĞLU, *Din Fenomenolojisi*, ss. 87-93.

Tapınaklar sayesinde dünya ne kadar kirli olursa olsun yeniden arınır. Tapınakların kutsallığı yeryüzündeki her türlü çürümenin dışındadır.¹³¹

Mabedler insanda bulunan kutsal hissinin somut göstergeleridir. Kutsal yerler, mabedler sadece kutsalın tezahür ettiği yer değil aynı zamanda insanı kutsala götüren, insan ve kutsalın buluşma zeminidirler.¹³² Kutsal yerler, ilâhî âlemlerle dünyevi âlemin kesiştiği, Tanrı ve insanın bir çeşit iletişim halinde olduğu, insanın kendisini ilâhî huzurda hissettiği yerlerdir. İnsanlar tabiatları gereği inanma ihtiyacı hissetmişlerdir. Dindar insan da daima kutsal bir dünyada yaşama isteği hissetmiştir. Bu yüzden kutsal mekânlar dindar insanın yaşamının merkezinde yer almıştır.¹³³

¹³¹ Mircea ELİADE, *Kutsal ve Kutsal-dışı*, s.54.

¹³² Sadık KILIÇ, “Kutsalın Tezahürü ve Kur’an’da Taş Kavramı”, *Ekev Akademi Dergisi*, C.3,S.1, Bahar 2001, s.2.

¹³³ İbrahim Hakkı KAYNAK, “Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekanın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı”, *SUTAD*, Bahar 2016, s. 452.

İKİNCİ BÖLÜM

YAHUDİLİKTE KUTSAL MEKÂN

2.1. Kutsal Toprak İnancı (Arz-ı Mev'ûd)

Yahudiliği diğer dinlerden ayıran en önemli özelliği kutsal toprak inancıdır. Kutsal toprak inancı Yahudi kimliğinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak Yahudiliğin, dini kural ve kurumları ile dünyanın herhangi bir yerinde tam anlamıyla yaşanması imkansız hale gelmektedir.¹³⁴

Yahudilikte bir yerin kutsal olabilmesi için o yerin Tanrı tarafından belirlenmiş olması gerekmektedir. Yahudilik, mekâna bağlı olma açısında Hıristiyanlık ve İslam'dan biraz daha farklıdır. Onların mekâna bağlılığı ve Tanrı tarafından seçilmiş millet oldukları inancı, Tanrının onlara vaatlerde bulunmasıyla başlamıştır. Tanrı, İbrahim'le başlamak üzere İsrailoğulları ile ahit yapmış ve vaatlerde bulunmuştur.¹³⁵ Tanrı'nın İsrailoğulları'na bulunduğu en büyük vaat ise kutsal topraklardır.¹³⁶

Kutsal toprak ülküsünün Yahudiler için çok önemli bir yere sahip olmasında. kutsal toprakların Tanrı tarafından onlara verildiğine,¹³⁷ sonsuza kadar İsrailoğulları'na ait olduğuna¹³⁸ ve kutsal toprakların sınırlarının dahi Tanrı tarafından belirlendiğine dair kutsal kitaplarında yer alan ifadelerin açık bir etkisi vardır. Aynı zamanda Yahudiler, Tanrıya ibadet etmezler ve Tanrı onlardan razı

¹³⁴ Baki ADAM, "Kutsal Toprak, Mesih ve Terör, s. 63.

http://isamveri.org/pdfdrq/D01949/2004_20/2004_20_ADEMB.pdf Erişim Tarihi: 03.08.2020.

¹³⁵ Tekvin, 17/8 "Ve senin gurbet diyarımı ve Kenan diyarımı sana ve senden sonra zürriyetine ebedi diyar olarak vereceğim; ve onların tanrısı olacağım." İbrahim'in hayatı ve yaşadığı yerler hakkında bilgi için bkz. Tekvin, 12-25 Bab.

¹³⁶ Rabia MERT, *Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekan Olarak Kudüs*, Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Samsun 2017, s.32.

¹³⁷ Hezekiel, 36/24 "Çünkü sizi milletlerden alacağım ve sizi bütün memleketlerden toplayacağım ve sizi kendi toprağınıza getireceğim.

¹³⁸ Tekvin, 12/ 7 "Ve Rab Abrama görünüp dedi: Bu yeri senin zürriyetine vereceğim..."

olmazsa kutsal toprakları kaybedeceklerdir.¹³⁹ Kutsal toprak inancı Yahudi hayatında oldukça önemli ve merkezi bir yere sahiptir.¹⁴⁰

İbranice, “Eretz İsrail”, Allah’ın İbrahim’e ve onun soyundan gelenlere vermeyi vaat ettiği topraklar için kullanılmaktadır. İkinci Mabet döneminden itibaren ise bu bölgeler “Arz-ı Mev’ud” vadedilen topraklar olarak adlandırılmıştır.¹⁴¹ İbrahim’e vaat edilen toprakların sınırı Tavratta “ *O günde Rab Abramla ahdedip dedi: Mısır ırmağından büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar bu diyarı, Kenileri, ve Kenizzileri, ve Kadmonileri, ve Hittileri, ve Amorileri, ve Kenanlıları, ve Girgaşileri, ve Yebusileri senin zürriyetine verdim.*”¹⁴² Musa ve Yeşu’ya vaat edilen topraklar ise “*ayaklarının basacağı her yerdir*”¹⁴³ Yahudilikte kutsal toprak inancı İbrahim ile başlamaktadır. İbrahim (Avram) Yahve’nin isteğiyle yaşadığı yerden ayrılarak yola çıkmış, Kenan diyarına gelmiş ve burada Yahve, İbrahim’e bu toprakların kendisine ve soyuna verileceğini söylemiştir. Kutsal toprakların sınırları Yahve tarafından bildirilmiştir.¹⁴⁴ Yine Yahve tarafından gelecek konusunda bilgi verilmiş ve İsrailoğulları’nın dört yüz yıl vaat edilen topraklardan ayrı kalacakları ve cefa çekecekleri bildirilmiştir¹⁴⁵. İbrahim’e son defa Kenan diyarının kendisine ve soyuna ebedi olarak verileceği Yahve tarafından vaat edilmiş ancak bu son seferde yapılan vaatte İsrailoğulları’nın Tanrıya ibadet etmesi ve iman ahdi istenmiştir. İbrahim ile yapılan bu ahdin sembolü ise sünnet olmuştur.¹⁴⁶

¹³⁹ Levililer, 26/ 14-33 “...Ve eğer bununla da beni dinlemezseniz, bana karşı yürürseniz... şehirlerinizi çöl edeceğim, ve makdislerinizi ıssız bırakacağım...Ve ben diyarı ıssız bırakacağım...Ve sizi milletler arasında dağıtacağım, ve aranızdan kılıç çekeceğim ve diyarınız ıssız olacak, ve şehirleriniz çöl olacak”

¹⁴⁰ Rabiz MERT, *a.g.e.*, ss.65-66.

¹⁴¹ Abdurrahman KÜÇÜK, “Arz-ı Mev’ud”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991,s. 442.

¹⁴² Tekvin, 15/18-21.

¹⁴³ Tesniye, 11/24-25, Yeşu, 1/3-4.

¹⁴⁴ Tekvin, 12/ 1-7 “Ve Rab Abrama dedi: Memleketinden, ve akrabandan, ve babanın evinden, sana göstereceğim memlekete git.” “...Kenan diyarına gitmek için yola çıktılar ve Kenan diyarına geldiler.” “Ve Rab Abrama görünüp dedi: Bu memleketi senin zürriyetine vereceğim.” Tekvin, 15/ 18-21 “O günde Rab Abramla ahdedip dedi: Mısır ırmağından büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar, bu diyarı...senin zürriyetine verdim.” Ayrıntılı bilgi için bkz Sayılar 34/1-12

¹⁴⁵ Tekvin 15/13 “Ve Abrama dedi. İyi bil ki senin zürriyetin kendilerinin olmayan bir memlekette garip olacak, ve onlara kulluk edecekler, ve kendilerine dört yüz yıl cefa edecekler.”

¹⁴⁶ Tekvin, 17/1-14 “...Ve sana, ve senden sonra zürriyetine, Tanrı olmak için seninle ve senden sonra zürriyetinle benim aramda ahdimi sabit kılacağım”... “Sizinle ve senden sonra zürriyetinle benim aramda tutacağınız ahdim budur; aranızda her erkek sünnet olunacaktır.”...

İbrahim, vaat edilmiş topraklarda sürekli yaşamamış, bir yere yerleşmemiş ve kendi toprağına sahip olamamıştır. İbrahim vefat ettikten sonra, eşi Sara'yı defnettiği Makbele mağarasına defnedilmiştir. İshak ve eşi Rebeka, Yakup ve eşi Lea'da aynı yere defnedilmişlerdir.¹⁴⁷ İbrahim'den sonra toprak vaadi, İshak ve Yakup'la da yenilenmiştir.

Yakup döneminde İsrailoğulları Mısır'a göç etmiştir. Böylece daha önce İbrahim'e söylenen vaat edilen topraklardan uzakta yaşanılacak ve Musa döneminde Mısır'dan çıkışa kadar sürecek olan dört yüz otuz yıllık¹⁴⁸ süre başlamıştır. Mısır'a göç ettikten sonra bir süre refah içerisinde yaşamışlar ve sayıları çoğalmıştır. Mısır'da tehdit olarak görülmeye başlanan İsrailoğulları'nın durumu değişmiş, hor görülmüşler ve köle olarak muamele görmeye başlamışlardır.

Musa önderliğinde Mısırdan çıkan İsrailoğulları'nın vaat edilen topraklara doğru yolculuğı başlamıştır. Sina dağında Tanrı ve İsrailoğulları arasındaki ahit yenilenmiştir. İsrailoğulları bu ahde uyacaklarını ve ahde uymadıkları zaman yaşanacak olanları da kabul etmişlerdir.¹⁴⁹ İbrahim ile başlayan, İshak ve Yakup ile devam eden toprak ahdi Musa ile şeriat ahidine dönüşmüştür. Bunun sonucu olarak İsrailoğulları'nın vaat edilen topraklara girmesi yasaya uymalarına bağlanmıştır.

İsrailoğulları tarih boyunca, Tanrı Yehova ile yaptıkları ahitlere bağlı kalmamışlar, sürekli olarak ahdi bozan davranışlarda bulunmuşlardır. Örneğin Musa döneminde yapılan ahit İsrailoğulları'nın altın buzağıya tapmasıyla bozulmuştur. Bunun sonucu İsrailoğulları kendilerine vaat edilen topraklara bir süre daha girememişlerdir.¹⁵⁰

İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkaran Musa'nın görevi kavmini kutsal topraklara götürmek olarak yorumlanmaktadır. Musa'ya verilen yasa ise kutsal topraklarda

¹⁴⁷ Tekvin, 49/29-31 “...Makbela tarlasında olan ve İbrahim'in kabir için mülk olarak Hitti Efron'dan satın aldığı mağaraya gömün. İbrahim ve karısı Sara'yı oraya gömdüler; İshak ve karısı Rebeka'yı oraya gömdüler: ve ben Lea'yı oraya gömdüm.”

¹⁴⁸ Çıkış, 12/40 “Ve İsrailoğullar'nın Mısır'da oturdukları müddet dört yüz otuz yıl idi.”, Tekvin, 15/13, “Ve Abrama dedi: İyi bil ki, senin zürriyetin kendilerinin olmayan bir memlekette garip olacak, ve onlara kulluk edecekler ve kendilerine dört yüz yıl cefa edecekler.”

¹⁴⁹ Çıkış, 20-24. Bablar.

¹⁵⁰ Abdurrahman KÜÇÜK, “Arz-ı Mev'ud”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.443.

uyulması gereken kuralların İsrailoğulları'na öğretilmesi amaçlanmaktadır. Kenan diyarına gitme konusunda isteksiz davranan İsrailoğulları bir süre daha çölde yaşamaya mahkum edilmişlerdir. Musa ise bal ve süt akan topraklar¹⁵¹ olarak bildirilen Kenan diyarına girmeden vefat etmiştir. İsrailoğulları Musa'nın ölümünden bir süre sonra, Yuşa önderliğinde Kenan topraklarına yerleşmeye başlamışlardır.¹⁵²

Arz-ı Mev'ûd tabiri Kur'an'da geçmemesine rağmen Hz. İbrahim ve Hz. Lut'un "berekatli kılınmış" topraklara ulaştırıldıkları anlatılmaktadır.¹⁵³ Ayrıca "arz'a belli kulların" değil "salih kulların" varis kılınacağı belirtilmiştir.¹⁵⁴ Kutsal toprakların kutsallığı Allah tarafından bildirilmiştir. İnançsızların bu toprakları işgal etmesi onun kutsallığına zarar veremez, mukaddeslikten çıkaramaz. Kutsal topraklarda Allah'ın indirdiği bereketi yaşatmak için inananların kutsal toprakları şirk ve günahlardan temizlemeleri Allah'ın bir emridir.¹⁵⁵ İsrailoğulları'nın ise Filistin topraklarına girmek istememeleri, Musa'nın yokluğunda buzağı heykeline tapmaları, kendilerine verilen yasaya uymamaları sonucu Kutsal topraklar onlara kırk yıl daha haram kılınması, Filistin topraklarına girememeleri Kur'an'da yer almıştır.¹⁵⁶

Vaat edilen topraklarda rahatça yaşayabilmeleri çeşitli kurallara bağlanan İsrailoğulları bu kuralları sürekli ihlal etmeleri sebebi ile bu topraklarda rahatça yaşayamamışlardır. Çeşitli dönemlerde uzun süreler boyunca Filistin Bölgesi dışında yaşamaya mecbur kalmışlardır. İsrailoğulları'nda, arz-ı mev'ud'dan uzaklaştırıldıkları dönemlerde "vaat edilen topraklar" inancı kuvvetlenmiştir.

¹⁵¹ Çıkış, 3/8 "...ve onları Mısırlıların elinden kurtarmak için, ve onları o diyardan iyi ve geniş bir diyara, süt ve bal akan diyara, Kenanlı, ve Hitti, ve Amori, ve Perizzi, ve Hivi, Yebusilerin yerine çıkarmak için indim."

¹⁵² Rabia MERT, *a.g.e.*, s.75-76.

¹⁵³ Maide,5/21: "Ey kavmim! Allah'ın sizin için yazdığı kutsal topraklara (arz-ı mukaddes) girin, sakın geri dönmeyin, sonra kaybedenler siz olursunuz."

¹⁵⁴ Enbiya, 21/105: "Andolsun zikirten sonra Zeburda da "Yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır" diye yazmıştık."

¹⁵⁵ Kamil GÜNEŞ, *a.g.e.*, s.183.

¹⁵⁶ Maide, 5/26: "Allah buyurdu ki: "Öyleyse onlar yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşmak üzere oradan kırk yıl mahrum bırakılmışlardır. Artık sen yoldan çıkmış toplum için üzülme."

Babil Sürgünü (MÖ 586-538) sırasında kutsal topraklardan ayrılmak zorunda kalan İsrailoğulları, Davud ve Süleyman döneminde ki güçlü krallık dönemlerine dönme hayali ile yeniden “kutsal toprak” ülküsüne sarılmışlardır.¹⁵⁷ Yahudilik sürgün hayatına göre yeniden düzenlenmiş ve Mesih fikri bu yeni Yahudiliğin merkezine yerleşmiş, dini kural ve uygulamaların tekrar gerçekleştirilebilmesi Davud soyundan gelecek olan Mesih’e bağlanmıştır. Yahudilerin kutsal topraklarda yaşamasının dini bir zorunluluk olduğu inancı sürgün sonrası dönemlerde de sürekli canlı tutulmuştur.¹⁵⁸

Yahudilikte kutsal topraklar yeryüzünün merkezinde yer almaktadır. Kutsal toprakların merkezinde ise Kudüs vardır. Kudüs’te Siyon dağı ve mabedin bulunduğu bölge ise kutsallığın doruk noktasına ulaştığı yer ve mekânlardır.¹⁵⁹ Kudüs’ün ele geçirilmesinden önce İsrailoğulları uzun yıllar göçebe olarak yaşamışlardır. Musa önderliğinde Mısırdan çıktıktan sonra geldikleri ve uzun süre yaşadıkları Sina çölünde bulunan Sina Dağı Yahudiler için oldukça önemlidir. Çünkü Tanrı, Sina Dağına tecelli etmiş, Dağ Yahve tarafından kutsal ilan edilmiş ve Musa’ya Sina Dağında Tevrat verilmiştir.

2.2. Sina Dağı

İsrailoğulları, Musa ile birlikte vaat edilen topraklara yaptıkları yolculuk sırasında Sina çölünde, Sina dağının eteklerinde konaklamışlardır. Sina adının Babil ay tanrısı olan Sin’den geldiği genel olarak kabul edilmektedir. Tevrat’ta verilen bilgilerde on emrin verildiği dağ için Sina, Paran,¹⁶⁰ Tanrı’nın dağı,¹⁶¹ Dağ,¹⁶² ve Horeb isimleri kullanılmaktadır. Horeb dağının, Sina ile iki farklı dağ, yan yana iki tepe veya Sina ile aynı dağ olduğuna dair görüşler vardır.¹⁶³ Rabbani literatürde ise

¹⁵⁷ Abdurrahman KÜÇÜK, “Yahudilikteki Arz-ı Mev’ud Anlayışının Boyutları”, s.101.

¹⁵⁸ Baki adam, “Kutsal toprak, Mesih ve Terör”, s.64.

¹⁵⁹ Ömer Faruk HARMAN, “Yahudilik (IV. İnanç Esasları)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul 2013, s.207.

¹⁶⁰ Tesniye, 33/2 “Ve dedi: Rab Sina’dan geldi, Ve onlara Seirden doğdu, Paran dağında parladı...”

¹⁶¹ Çıkış, 4/27 “Ve Rab Harun’a dedi: Musa’yı karşılamak için çöle git. Ve gidip Allah’ın dağında ona rast geldi ...”

¹⁶² Çıkış, 19/2 “Ve Refidimden göç edip Sina Çölüne geldikleri zaman, çölde kondular; ve İsrail orada dağın karşısına kondu.”

¹⁶³ Çıkış, 3/1 “Ve Musa kaynatası Midyan Kahini Yetronun sürüsünü güdüyordu; ve sürüyü çölün arkasına götürdü ve Allah’ın dağına, Horeb’e geldi.”

Tevrat'ın verildiği dağın, Tanrı'nın dağı, Horev, Gavnunim, Başan ve Sina olarak beş farklı isminin bulunduğu ve dağın gerçek adının Horev olduğu Sina olarak isimlendirilmesinin sebebinin Yahve'nin yanan çalılıarın ardında Musa'ya görünmesi olduğu ileri sürülmüştür. Sina Dağının tam olarak nerede olduğu bilinmemekle birlikte bulunduğu yer genel olarak İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkış güzergahıyla ilişkilendirilmiştir. Yahudiler ise dağın nerede olduğundan çok, dağda Tevrat'ın vahyedilmesi ile ilgilenmişlerdir. Yahudiler, Sina dağını kutsal kabul etmekle birlikte ziyaretgah haline de getirmemişlerdir.¹⁶⁴

Tevrat'ta Sina dağından ilk olarak Musa'nın Medyen'de çobanlık yaptığı dönemde bahsedilmektedir. Tanrı, Musa'ya Horeb dağında yanan bir çalı ardından seslenmiş ve İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarmasını, süt ve bal akan diyara götürmesini istemiştir.¹⁶⁵ Mısır'dan çıktıktan sonra ise tekrar bu dağın yanına geleceklerini ve kendisine ibadet edeceklerini belirtmiştir.¹⁶⁶ Sina dağına kutsallık bizzat tanrı tarafından verilmiştir. Sina dağına ilk gelişinde Tanrı Musa'dan nalınlarını çıkarmasını çünkü kutsal bir yerde olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷ Kur'an-ı Kerim'de de Hz. Musa'ya peygamberlik görevinin kutsal kabul edilen bir yerde verildiğinden bahsedilmektedir.¹⁶⁸

İsrailoğulları, Yakup döneminde Mısır'a göç etmişler ve Mısır'da 430 yıl¹⁶⁹ yaşamışlardır. Bu sürenin son iki asrında ise köle olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İkinci Mabedin, İsrailoğulları'nın Mısırdan çıkarak Yeşu önderliğinde Kenan topraklarına girmelerinden yedi asır sonra yapılmış olması¹⁷⁰ Mısır'dan çıkış

¹⁶⁴ Mustafa SİNANOĞLU, "Sina", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul 2009, s. 221.

¹⁶⁵ Çıkış, 3/8, "Ve onları Mısırlıların elinden kurtarmak için, ve onları o diyardan iyi ve geniş bir diyara, süt ve bal akan diyara, Kenanlı, Hitti, Amori, ve Perizzi, ve Hivi, ve Yebusilerin yerine çıkarmak için indim."

¹⁶⁶ Çıkış, 3/12, "...Sen kavmi Mısırdan çıkardığın zaman, bu dağ üzerinde Allah'a ibadet edeceksiniz."

¹⁶⁷ Çıkış, 3/5, "Ve dedi: Buraya yaklaşma; çarıklarını ayaklarından çıkar, çünkü üzerinde durduğun yer mukaddes topraktır."

¹⁶⁸ Taha, 20/10-14, "...Onun yanına geldiğinde kendisine "ey Musa!" diye seslenildi. İyi bil ki ben, evet yalnız ben senin rabbinim; artık pabuçlarını (nalınlarını) çıkar, çünkü sen şu anda kutsal vadiye, Tuva'dasın..."

¹⁶⁹ Çıkış, 12/40, "Ve İsrailoğulları'nın Mısır'da oturdukları süre dört yüz otuz yıl idi."

¹⁷⁰ Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, İsam Yayınları, Ankara 2008, s. 38.

tarihinin MÖ 13. yüzyıl başlarında olduğunu düşündürmektedir. MÖ 13. yüzyıl¹⁷¹ başlarında Mısır'dan çıkan İsrailoğulları Mısırdan çıktuktan üç ay sonra¹⁷² Sivan ayında (üçüncü ay) Sina Dağının eteklerine ulaşmışlardır. Musa dağın zirvesine çıkarak Tanrı'dan çeşitli sözler alarak ve kavmine döner.¹⁷³ Sina'da Musa'ya seslenen Tanrı üç gün sonra Sina Dağının zirvesine ineceğini bildirir ve İsrailoğulları'nın temizlenmesini ve takdis edilmesini emreder.¹⁷⁴ Bu sözün üzerinden üç gün geçtikten sonra Sina Dağı üzerinde şimşekler ve gök gürlemeleri arasında koyu bir bulut ortaya çıkar. Tanrı, Musa'yı dağın zirvesine çağırır¹⁷⁵ ve ona İsrail dinin yasasını verir. On Emir (On Söz: Aserat a Diberot) Tanrı ve İsrailoğulları arasında yapılan ilk antlaşmadır.¹⁷⁶

Tanrı, İsrailoğulları'na onları Mısır'dan nasıl çıkardığını hatırlatır. Ahit yapacağı İsrailoğulları'ndan ahdi yerine getireceklerine dair söz vermelerini ister, İsrailoğulları ahdi yerine getirirlerse tüm kavimlerden daha has bir kavim ve mukaddes bir millet olacaklardır. İsrailoğulları, Musa'nın kendilerine bildirdiği her şeyi kabul ederler ve ahde bağlı kalacaklarına söz verirler.¹⁷⁷ Tanrı ve İsrailoğulları arasında yapılan bu ahit ile İbrahim, İshak ve Yakub ile yapılan "toprak" ahdi yerini "şeriat-yasa" ahdine bırakmıştır. Ancak yasa Babil sürgünü dönüşüne (MÖ 538) kadar Yahudilerin dini hayatının merkezinde yer almamıştır.¹⁷⁸

Sina dağında Musa'ya verilen "on emir" Tevrat'ta, Çıkış (20/2-17) ve Tesniye (5/6-21) bölümlerinde yer almaktadır,¹⁷⁹ Çıkış bölümünde yer alan on emir sıralaması şu şekildedir: "*Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkararak Tanrının*

¹⁷¹ "MÖ 1250-1210 yıllarında Mısır'dan çıkış ve Kenan'a yerleşme: Musa peygamber döneminde Mısır'dan kaçıp Sina'da Tanrıyla ahitleşme, çölde geçirilen kırk yıl, Yeşu öncülüğünde Kenan topraklarının fethi ve yerleşik hayata geçiş yaşanmıştır. Mısır'dan çıkış ile ilgili farklı bir tarihte MÖ 1447 veya 1312'dir." Bkz. Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s. 379, "Mısır'dan çıkış 13. Yüzyılın başlarında olmalıdır. Ancak çıkışın tarihi net olarak bilinmemektedir. Bununla ilgili 1290 ve 1441 tarihleri de ileri sürülmüştür." Ömer Faruk HARMAN, "Musa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006. s.209.

¹⁷² Yusuf BESALEL, *Yahudi Tarihi*, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, Mart 2003, s. 35-38.

¹⁷³ Yusuf BESALEL, "Sinay", *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basın Yayın, Mayıs 2002, C. 3, s.608.

¹⁷⁴ Çıkış. 19/11, "...üçüncü günde Rab Sina dağı üzerine inecek."

¹⁷⁵ Çıkış, 19/16-20.

¹⁷⁶ Yusuf BESALEL, *Yahudi Tarihi*, ss. 38-39.

¹⁷⁷ Çıkış, 19/3-8.

¹⁷⁸ Rabia MERT, *a.g.e.*, ss.72-73.

¹⁷⁹ Ömer Faruk HARMAN, "On Emir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s. 348.

Yehova benim. Karşımda başka ilahların olmayacaktır. Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında sulara olanın hiç suretini yapmayacaksın; onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin. Çünkü ben, senin Tanrın Rab benden nefret edenlerden babalarının günahını çocuklar üzerinde, üçüncü nesil üzerinde ve dördüncü nesil üzerinde arayan ve beni seven ve emirlerimi tutanların binlercesine inayet eden kıskanç bir Tanrı'yım. Tanrın Rabbin ismini boş yere ağzına almayacaksın, çünkü Rab kendi ismini boş yere ağzına alanı suçsuz tutmayacaktır. Cumartesi gününü takdis için onu hatırında tut. Altı gün işleyeceksin ve bütün işini yapacaksın, fakat yedinci gün Tanrın Rabbe sebttir, sen ve oğlun ve kızın, kölen ve cariyen ve hayvanların ve kapılarında olan garibin hiçbir iş yapmayacaksınız. Çünkü Rab gökleri, yeri ve denizi ve onlarda olan bütün şeyleri altı günde yarattı ve yedinci günde istirahat etti; bunun için Rab sebt gününü mübarek kıldı ve onu takdis etti. Babana ve anana hürmet et, ta ki Tanrın sana vermekte olduğu toprakta ömrün uzun olsun. Katletmeyeceksin. Zina etmeyeceksin. Çalmayacaksın. Komşuna karşı yalancı şahitlik etmeyeceksin. Komşunun evine tamah etmeyeceksin; komşunun karısına yahut kölesine yahut cariyesine yahut öküzüne yahut eşeğine hiçbir şeyine tamah etmeyeceksin”¹⁸⁰

On emrin ilki Yahve'den başka ilan kabul edilmemesi iken kırk günün sonunda Sina dağından inip kavminin yanına gelen Musa onların buzağıya taptıklarını görmüş¹⁸¹ ve sinirlenerek levhaları kırmıştır. Tanrı, Musa'yı tekrar Sina dağına çağırmış ve Musa emirleri Tanrı'nın yazdırmasıyla taş levhalara yeniden yazmıştır.¹⁸²

İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıktıktan sonra Sina dağının eteklerinde toplanmaları ve Musa'nın dağın zirvesinde on emri ve dini hükümleri almasıyla oluşan Tanrının tecelli etmesi olayına İbranice de “*Maamad Har Sinai*” denilmektedir. Sina dağında Musa'ya sadece yazılı emirlerin değil aynı zamanda

¹⁸⁰ Çıkış, 20/2-17.

¹⁸¹ Çıkış, 32/19-20, 32/31.

¹⁸² Mustafa SİNANOĞLU, “Sina”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, ss.221-222.

“Sözlü Yasa” ve “Yazılı Yasa” şeklinde iki ayrı yasa verildiğine inanılmaktadır.¹⁸³ Musa sözlü Tevrat’ı Yeşu’ya aktarmıştır. Yeşu yoluyla sözlü yasa kavmin ileri gelenlerine ve peygamberlere aktarılmaya devam etmiştir. Mişna’da, Tanrı’nın Musa’ya “*Ve Rab Musa’ya dedi: Dağa, yanıma çık, ve orada bulun; ve taş levhalarını, ve yazdığın şeriat ve emirleri öğretmek için onları sana vereceğim.*”¹⁸⁴ Şeklinde ifadesinden yola çıkarak Talmud’da “*taş levhalar*” on emir, “*şeriat*” Tevrat, “*emirler*” Mişna, “*yazdığın*” Neviim ve Ketubim, “*öğretmen için*” Gemara (Talmud) anlamına geldiğine dair yorum yer almaktadır. Yahudi kutsal metni olan Tanah dışında sözlü olarak aktarılan Mişna ve Talmud “sözlü yasa” olarak kabul edilerek vahye dayandırılmaktadır.¹⁸⁵

Sina dağında, Musa’ya On Emirle birlikte İsrailoğulları’nın uyması istenilen dini hükümler verilmiştir. Sina Dağında Musa’ya sözlü olarak verilen bu emirler taş levhaya oyularak yazılmıştır.¹⁸⁶ Sina dağında kaldığı 40 gün içerisinde Musa’ya On Emir ve dini hükümlerin yanı sıra Mabedin ilk örneği olarak kabul edilen çadırın, çadırın içerisinde bulunması gereken eşyaların ve ahit sandığının nasıl ve hangi malzemelerden yapılacağı da bildirilmiştir. On emir ateşle iki taş levhaya yazılmış ve bu levhalar ahit sandığına konulacaktır. Ahid Sandığının muhafaza edilmesi için ise Çadır yapılacaktır.¹⁸⁷ Toplanma Çadırı aynı zamanda İsrailoğulları için merkezi bir öneme sahip olan Mabedin ilk örneğini oluşturmaktadır.

2.3. Yahudilikte Mabed

Mabed, topluca ibadet edilen, kutsal yahut herhangi bir yerde yapılmış yapıdır. “*İbadet edilen yer, tapınak*” anlamlarına gelmektedir. Mabedler ve kuruldukları yer arasında da bağlantı bulunmaktadır. Kutsal yerler belirlenmiş, sınırlarla ayrılmış, merkez haline gelmiş yerlerdir. Doğal kutsal mekanlar ilk dönemlerde mağaralar, ağaçlar, dairesel taşlar vb. şekilde görülmekteyken daha sonraları kutsal mekânın sınırları çizilmeye ve mekânlar insan eliyle yapılmaya

¹⁸³ Yusuf BESALEL, “Sinay”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, s. 609.

¹⁸⁴ Çıkış, 24/12.

¹⁸⁵ Mustafa SİNANOĞLU, “Sina”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.222.

¹⁸⁶ Çıkış, 32/15-16, On Emir ve dini hükümler için Bkz. Çıkış, 20-23. Bablar.

¹⁸⁷ Mişkan, Ahid Sandığı ve Mişkan içerisinde bulunması istenilen eşyalar hakkında bilgi için Bkz. Çıkış, 25-27’nci Bablar.

başlanmıştır. Bunun sonucu mezbahlar, çadırlar, mabedler, sinagoglar, kiliseler, camiler, kutsal bölgeler oluşmaya başlamıştır. Bu kutsal yerler, mabedler toplumların merkezinde yer almıştır. Mabedler inananların Tanrı ile en yakın oldukları, onunla buluştukları yerler olmalarının yanı sıra diğer inananlarla bir araya geldikleri cemaat oluşturarak ibadet ettikleri yerler olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁸⁸

Yahudilikte kutsal mekân içerisinde yer alan mabed konusu üç farklı dönem içerisinde değerlendirilmektedir. Birinci dönem İbrahim'den Musa'ya kadar olan dönemdir. İkinci dönem ise Musa'dan Süleyman'a kadar olan dönemi kapsamaktadır. Üçüncü dönem ise Süleyman Mabedinin yıkılmasından sonraki süreci ele alan sinagogların kurumsallaşması dönemidir.¹⁸⁹ Yahudi tarihinde mabed denilince akla gelen mekan Süleyman Mabedi'dir. Ancak Yahudilikte Süleyman Mabedi'nden önce de çeşitli ibadet mekânları, mezbahlar yapılmıştır.

Çok uzun süre göçebe bir hayat yaşayan Yahudiler çeşitli yerlere mezbahlar yapmışlardır. Atalar dönemi olarak kabul edilen dönemde yapılan bu mezbahlardan ilki İbrahim'in Kenan diyarına geldiğinde konakladığı ilk yer olan More Meşesinin bulunduğu yerde yapılan Şekem Mabedi'dir. Burada Tanrı Yahve, İbrahim'e görünmüş ve İbrahim burada bir mezbah yapmıştır.¹⁹⁰ Tanrı'nın kendini göstermesi ile bu yer kutsal hale gelmiştir. Daha sonraki zamanlarda da bu mezbahın bulunduğu bölge önemli olaylara şahit olmuştur.¹⁹¹

İbrahim'in Tanrı Yahve ile konuştuğu ve mezbah yaptığı bir diğer yer de Beyt-el'dir.¹⁹² Aynı zaman da Eski Ahitte buradaki mezbahı Yakub'un yaptığından da bahsedilmektedir.¹⁹³ Beyt-el bir ibadet yerine dönüşmüş, inanalar tarafından

¹⁸⁸ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, Ensar Neşriyat, İstanbul Mayıs 2005, ss. 13-23.

¹⁸⁹ Muhammet GÜNGÖR, *Süleyman Mabedi*, Yüksek Lisans Tezi, Anlra Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı, 2005. ss.7-8.

¹⁹⁰ Tekvin, 12/6-7, "Ve Abram Şekem denilen yere More Meşesine kadar olan memleketi geçti...Ve Rab Abrama görünüp dedi: Bu memleketi senin zürriyetine vereceğim;ve kendisine görünmüş olan Rabbe orada bir mezbah yaptı."

¹⁹¹ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, ss.101-104.

¹⁹² Tekvin, 12/8, "Ve oradan Beyt-el'in şarkında olan dağa hareket etti.garbında Beyt-el, şarkında ay olarak çadırını kurdu ve orada Rabbe bir mezbah yaptı ve Rabbin ismini çağırdı."

¹⁹³ Tekvin, 28/10-22, "...Ve korkup dedi ki: Bu yer ne heybetli! Bu başka bir şey değil, ancak Allah'ın evidir, ve bu göklerin kapısıdır....Ve o yerin adını Beytel koydu...", Tekvin, 35/ 6-7 "...Ve

ziyaret edilmiştir. Ahit Sandığı bir süre buraya getirilmiştir. İsrailoğulları'nın ikiye ayrıldıkları dönemde Süleyman Mabedi'ne rakip olarak burada bir mabed inşa edilmiş, içerisine altın boğa heykeli konulmuştur. Beyt-el Müslümanların burayı fethine kadar kutsal bir yer olarak önemini korumuştur.¹⁹⁴

Mabed öncesi dönemin kutsal mekânlarından bir diğeri de Mamre'dir. Yine Moşe ve Beyt-el'de olduğu gibi buraya da ilk mezbahı yapan İbrahim'dir.¹⁹⁵ Mamre meşeliği İbrahim, İshak, Yakup ve onların hanımlarının gömülü olduğu Makbele mağarasının da yakınındadır. İbrahim'in bir süre ikamet ettiği Berşaba isimli yer de Yahudiler açısından oldukça önemlidir.¹⁹⁶ Kurban hadisesinde İshak ve İbrahim buradan yola çıkmışlar ve İshak buraya bir mezbah yapmıştır.¹⁹⁷ Bu yerler Yahudiler için kutsal sayılmış ziyaret yerleri haline gelmiş ve mabedler yapılmıştır. Bu kutsal yerlerden çoğunun İbrahim'in ziyaret etmesinden önce de Kenanlıların, Tanrılarına ibadet ettikleri yerler olması da kutsal mekânın sirayet özelliği açısından önemlidir.¹⁹⁸

Musa ile birlikte Atalar Dönemi sona ermiştir. Kenan diyarına kalıcı olarak gelen İsrailoğulları bu topraklara girmeden önce Sina'da Tanrıya karşı geldikleri ve sözlerini yerine getirmedikleri için kırk yıl boyunca çölde yaşamaya mahkum edilmişlerdir. Bu dönemde ibadet yeri olarak Toplanma Çadırı kurulmuştur. Bu çadırın nasıl yapılacağı, içerisine nelerin konulacağı, kimlerin girebileceği Yahve tarafından oldukça ayrıntılı bir şekilde bildirilmiştir.¹⁹⁹ Kenan diyarına yerleştikten sonra ise İsrailoğulları, Gilgal, Şilo, Misbah, Gibeon, Ofra ve Dan isimli yerleri kutsal kabul etmişler, ibadethaneler yapmışlar, toplanma yerleri olarak kullanmışlardır. Bu kutsal yerlerin sonuncusu ise Kudüs'te yapılan Süleyman Mabedi'dir.²⁰⁰

orada bir mezbah yapıp o yerin adını Beyt-el koydu, çünkü kardeşinin yüzünden kaçtığı zaman Allah orada kendisine görünmüştü.”

¹⁹⁴ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, ss.104-105.

¹⁹⁵ Tekvin, 13/18: “Ve Abram çadırını kaldırdı, ve gelip Hebron'da olan Mamre Meşeliğinde oturdu, ve orada Rabbe bir mezbah yaptı.”

¹⁹⁶ Tekvin, 22/19: “...kalkıp birlikte Berşaba'ya gittiler; ve İbrahim Berşaba'da oturdu.”

¹⁹⁷ Tekvin, 26/23-25: Ve oradan Berşaba'ya çıktı...Ve orada bir mezbah yaptı.”

¹⁹⁸ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, ss.101-110.

¹⁹⁹ Ahmet GÜÇ, *a.g.e.*, ss.107-116.

²⁰⁰ Ahmet GÜÇ, “Yahudilik (Mabed ve İbadet)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul 2013,s.207

İsrailoğulları için Kudüs vaat edilen toprakların tam ortası, kalbi olarak kabul edilmektedir. Kudüs'ün kalbinde ise Mabet yer almaktadır. Musa ile birlikte kutsal topraklara dönmeye çalışan İsrailoğulları, Mabet'in ilk örneği olan, Tanrı Yahve'nin emri ile yapılan "Toplanma Çadırını" kutsal mekân olarak kabul etmiş ve Süleyman Mabedinin yapımına kadar dini merkez olarak kullanmıştır.

2.4. Toplanma Çadırı (Mişkan)

İsrailoğulları, İbrahim'den Musa'ya kadar olan Atalar Döneminde Şekem,²⁰¹ Beytel,²⁰² Mamre²⁰³ gibi bölgelerde mezbahlar yapmışlar ve bu yerleri kutsal kabul etmişlerdir. Musa dönemi ile birlikte ise mabet konusu farklı bir boyut kazanmıştır.

Musa, Yahudi tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bazı Yahudilere göre Yahudiliğin kurucusu ve Yahudilikte en önemli kişidir. Musa, İsrailoğulları'nı hor gördükleri Mısır'dan çıkarmış ve vaat edilen topraklara ulaştırmak için çabalamıştır. Musa, çölde kırk yıl boyunca Yahve ve kavmi ile beraber olmuştur.²⁰⁴ Sina çölünde geçirilen süre İsrailoğulları'nın dini-etnik bir topluluk haline gelmeleri ve kutsal bir toplum olmaları için eğitildikleri dönem olarak yorumlanmıştır. Bu dönem boyunca İsrailoğulları, Musa'nın ve Tanrı'nın rehberliğinde yaşamışlardır. Musa vefat etmeden önce İsrailoğulları ile Sina'da yapılan ahdi yenilemiş ve ahde bağlı kalmadıkları takdirde Yahve'nin gazabı hakkında onlara uyarıda bulunmuştur.²⁰⁵

Yahve, Sina Dağında Musa'ya Tevrat'ı verdiğinde, Musa'ya kendisi için bir çadır yapmasını emretmiştir.²⁰⁶ *"Ve Rab Musa'ya söyleyip dedi: İsrailoğulları'na: Bana takdime getirsinler, diye söyle; yüreğinden veren her adamdan takdimemi alacaksınız."*²⁰⁷ Mesken için kullanılacak malzemeleri oldukça net biçimde belirtmiştir. *"Ve onlardan alacağınız takdimeler şudur: Altın ve gümüş ve tunç ve*

²⁰¹ Tekvin, 12/6-7

²⁰² Tekvin, 12/8

²⁰³ Tekvin, 13/18

²⁰⁴ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s107.

²⁰⁵ Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, ss. 37-38.

²⁰⁶ Çıkış, 25/9, "Meskenin örneğine ve bütün takımların örneğine, sana göstermekte olduğum her şeye göre yapacaksınız."

²⁰⁷ Çıkış, 25/1-2.

lacivert ve erguvani ve kırmızı ince keten ve keçi kılı ve kırmızı boyalı koç derileri ve yunus balığı derileri ve akasya ağaçları, kandil için yağ, mesh yağı için ve hoş kokulu günnük için baharat, akik taşları ve efod için ve göğüslük için kakılacak taşlar."²⁰⁸ Böylece Yahve daima İsrailoğulları ile birlikte olabilecektir.²⁰⁹

Yahve, meskenin nasıl yapılacağını, meskenin boyutlarını,²¹⁰ avlusunu²¹¹ ve meskenin içerisinde bulunmasını istediği Ahid, Sandığı, ekmek sunu masası, yedi kollu şamdan gibi eşyaların nasıl ve hangi malzemelerden yapılacağını da ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.²¹² Mısır'dan çıkışın ikinci yılında Çadır'ın yapımı tamamlanmıştır. Mişkan iki bölüm halinde yapılmıştır. Kutsal kısım olarak isimlendirilen birinci bölümde; buhur sunağı, yedi kollu şamdan (Menora), kutsal masa (Şulhan) yer alıyordu. İkinci bölüm olan en kutsal kısım da (kudüsülakdes) ise iki kanun levhasının konulduğu Ahid Sandığı yer almaktaydı. Mişkan, Yahudi yerleşiminin ortasına kurulmakta ve Çadırın en yakınına Levililer yerleştirilmekteydi. Çadır taşınacağı zaman ise parçalarını Levililer taşımaktaydı.²¹³

"*Cemaat Çadırı*" ve "*Toplanma Çadırı*"²¹⁴ olarak isimlendirilen Mesken Kudüs'ü ele geçirene kadar geçen sürede İsrailoğulları'nın kutsal mekânıydı. İsraililer çadıra "*yeniden birleşme, yeniden toplanma, yeniden buluşma*" anlamında "*ohel mo'ed*" demekteydiler. "Çadır Mabet" aynı zamanda "*taşınabilir mabet*" anlamına gelen "Mesken" (İbranice Mişkan) kelimesi de çadırın kutsal bir mekân olduğunu göstermektedir. Bu mekân kutsallığını Yahve'den almaktadır, çünkü Yahve burada tecelli emekte, bu çadır içerisinde Musa ile yüz yüze konuşmaktadır.²¹⁵ Toplanma Çadırının yapısı, tasarımı Tanrı'nın Aden bahçesindeki görkemini yansıtmaktadır. Buluşma Çadırı'nda bulunan eşyalar Tanrı ile birlikte olmanın bereketliliğini simgelemektedir. Çadır içerisinde kutsallık aynı derecede değildir. İsrailoğulları'nın hangi bölüme, ne zaman girebilecekleri dahi Yahve

²⁰⁸ Çıkış, 25/3-7.

²⁰⁹ Çıkış, 25/8, "Ve aralarında oturayım diye benim için bir makdis yapsınlar."

²¹⁰ Çıkış, 26/1-37.

²¹¹ Çıkış, 27/9-19, 38/9-20.

²¹² Çıkış, 25/9-40.

²¹³ Yusuf BESALEL, Yahudilikte Temel Kavramlar: Mişkan I <https://www.salom.com.tr/arsiv/haber-75032-yahudilikte-temel-kavramlar-miskan-1.html> Erişim Tarihi: 01.06.2020.

²¹⁴ Çıkış, 33/7.

²¹⁵ Çıkış, 33/8-11, "... Ve Rab Musa ile, bir adam arkadaşı ile söyleşir gibi yüz yüze söyleşirdi."

tarafından belirlenmiştir. Çadır Mabet Tanrı'nın varlığının ve yetkisinin somutlaşmış halidir.²¹⁶

Musa, çölde yaşanan kırk yıl boyunca dini faaliyetleri Mişkan'da sürdürmüş, kurban İbadeti²¹⁷ başta olmak üzere ibadetler burada yerine getirilmiştir. Toplanma Çadırına kutsallık kazanmasının sebebi Yahve'nin bu çadırda ikamet etmesi, Ahid Sandığı'nın burada muhafaza ediliyor olmasıdır.²¹⁸

İbranicede “*Aron ha Kodeş*” denilen sandık Kur'an'da “*Tabut*” olarak geçmektedir.²¹⁹ Sandık, Çadır içerisinde perdelerle diğer bölümlerden ayrılan özel yerine kudüsülakdes (kutsallar kutsalı) denilen bölüme yerleştirilmiştir.²²⁰ Çadır ve içerisinde ki eşyalarda olduğu gibi Ahid Sandığı'nın yapımı ve malzemeleri de Yahve tarafından Musa'ya bildirilmiştir. Tanrı, “*Şahadet Sandığı*” olarak da isimlendirdiği Ahid Sandığı'nın üzerinde, kerubilerin arasında Musa ile konuşacağını söylemiştir.²²¹ Ahid Sandığı, Yahve'nin istediği şekilde yapılmış, sandığı koruma görevi ise Kohat soyundan gelen Levililere verilmiştir.²²² Levililer, Yahve tarafından Çadırın bakımı ve korunması ile görevlendirilmiş ve bu görevleri İkinci Mabetin yıkıldığı MS 70 tarihine kadar devam etmiştir.²²³

Toplanma Çadırı, Yahudi dini hayatında Mabetin yapılmasına giden yolda önemli bir aşamayı yani Mabetin ilk örneğini oluşturmaktadır. Oldukça büyük bir yapı şeklinde inşa edilen Çadır, daha sonra yapılacak olan Süleyman Mabeti'nin yarısı büyüklüğündedir.²²⁴ Göçebe bir toplum olan ve çölde yaşayan Yahudiler Çadırı nereye giderlerse oraya taşımışlardır. Bu göçler ise çadırın üzerinde bulunan bulut kalktığı zaman yapılmakta, bulut çadırın üzerinde bulunduğu zamanlar ise göç

²¹⁶ *Açıklamalı Kutsal Kitap*, Yeni Yaşam Yayınları, 2. Basım, 2017, s. 122.

²¹⁷ Levililer, 1-7.

²¹⁸ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s.108.

²¹⁹ Bakara, 2/248. “Peygamberleri onlara “O'nun hükümdarlığının alameti, içinde rabbinizden bir sekinet, Musa ve Harun ailelerinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan tabutun (sandığın) size gelmesidir...”

²²⁰ Çıkış, 40/3. “Ve oraya şahadet sandığını koyacaksın ve perde ile gizleyeceksin.”

²²¹ Çıkış, 25/10-22.

²²² Abdurrahman KÜÇÜK, “Ahid Sandığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 535.

²²³ Muhammed GÜNGÖR, *Süleyman Mabeti*, s. 96.

²²⁴ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s.108.

yapılamamaktaydı.²²⁵ Yahve'nin orada hazır bulunması sebebiyle kutsal olarak kabul edilen Mişkan, kurban ibadeti başta olmak üzere pek çok işlevin merkezi konumundaydı. İslam kaynaklarında belirtildiğine göre İsrailoğulları namaz kılarken de kible olarak çadıra yönelmekteydiler.²²⁶

İsrailoğulları, Toplanma Çadırını yaparken büyük emekler vermiş ve zorluklar çekmişlerdir. Mişkan, yaklaşık dört asır boyunca İsrailoğulları'nın dini merkezi, taşınabilir mabedi olmuştur.²²⁷ Hz. Musa ile başlayan kutsal topraklara yönelik aynı zamanda mabed merkezli dini yapının da oluşmasının başlangıcıdır. Toplanma Çadırı, Davud'un Kudüs'ü ele geçirmesinden sonra oğlu Süleyman döneminde "Süleyman Mabedi'nin" yapılması ile dini merkez olma konumunu Süleyman Mabedi'ne devretmiştir.

2.5. Yahudilikte Kudüs

Kudüs, tarihi oldukça eski olan şehirlerden bir tanesidir. Pek çok medeniyeti topraklarında barındırmış, jeopolitik önemi ve dinlerdeki mekânsal değeri sebebiyle tarih boyunca insanlar için özel bir yere sahip olmuştur. Araştırmalar Kudüs'te yaşam belirtilerinin milattan önce on bin yıllarına kadar dayandığını göstermektedir.²²⁸ Milattan önce 14.yüzyıla ait Tel Amarna metinlerinde Kudüs Şehrinin ismi "*Urusalim*", İbranice Masoretik metinlerde "*Yruşim-Yruşlym*", Eski Ahid'in Aramice metinlerinde ise "*Yeruşalem*" olarak geçmektedir. İbranice "*Yeruşalayim –Yeruşalem*" in hangi manalara geldiği tartışma konusudur. Saadia Gaon Eski Ahid'in Arapça çevirisinde Yeruşaleyim'i²²⁹ "*Darusselam ve Medintüsselam*" olarak çevirmiştir. Eski Ahitte geçen "*Şalayim*" kelimesinin barış anlamına geldiği iddiaları bulunduğu gibi ismin Tanrı Şulmanu'dan geldiği de iddialar arasındadır. Şehrin orijinal isminin "*İruşalem*" olması, eski yazıtlarda "ur ya

²²⁵ Çıkış, 40/34/38, "...Ve İsrail oğulları bütün göçlerinde, bulut meskenin üzerinden kaldırıldığı vakit göç ederlerdi." "fakat bulut kaldırılmazsa kaldırıldığı güne kadar göç etmezlerdi."

²²⁶ Rabia MERT, *a.g.e.*, s. 77.

²²⁷ Muhammed GÜNGÖR, *Süleyman Mabedi*, s.10.

²²⁸ Tuğba TEKİN, "MÖ.5000-MS.1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi", *Akademik Bakış Dergisi*, S.60, Mart-Nisan 2017, ss.324-325

²²⁹ İşaya, 45/28, "Koreş için: Çobanımdır ve bütün muradımı yerine getirecektir, diyen, ve Yeruşalim için: Bina olunacaktır, ve mabet için: temelini atılacaktır, diyen Rab benim." İşaya, 2/3. "Çünkü şeriat Sion'dan, ve Rabbin sözü Yeruşalim'den çıkacak."

da “uri” kelimelerinin İbranice şehir demek olan “İr” kelimesiyle Şalem isminin birleşmesiyle oluşan şehrin adının “Şalim’in Şehri” anlamına geldiği ve Kudüs’ün ilk dönemlerinde Tanrı Şulmanu ya da Şalim’in ibadet merkezi olduğu iddia edilmektedir. Sami gelenekte bir yerin, o şehri kuran kişi yahut tanrının adıyla anılması geleneğinin bulunması da bu iddiayı kuvvetlendirmektedir. Yerusaleml’in (barışın şehri) manasına gelmesi şeklindeki yorumların hem dil hem tarih yönüyle hatalı olduğu ileri sürülmektedir. Bahsettiğimiz isimler dışında Kudüs şehri Eski Ahitte Moriya,²³⁰ Yebus,²³¹ Ariel,²³² Sion ve Davud’un Şehri²³³ gibi isimlerle de anılmaktadır.²³⁴ Kudüs, insanların Filistin bölgesine yerleşmesinden itibaren kutsal bir mekân olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Şehrin kuruluşundan itibaren yerleşimcileri değişse de Kudüs kutsal bir mekân olma özelliğini korumaya ve aktarmaya devam etmiştir.

İsrailoğulları tarihinde, Musa ile birlikte Mısır’dan çıkılarak kutsal topraklara ulaşma çabası başlamıştır. Sina çölünde İsrailoğulları’na kutsal topraklarda uymaları gereken yasalar verilmiş ancak İsrailoğulları’nın bu yasalara ve Tanrı’nın emirlerine karşı gelmeleri ve ahde sadık kalmamaları sonucu kutsal topraklara girişleri bir süre yasaklanmıştır. Çölde geçirilen bu yasaklı dönemde Kudüs düşüncesi bir merkez olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.²³⁵ Kudüs, Yahudi inancında kutsal toprakların tam ortasında yer almaktadır. İbrahim’in, oğlu İshak’ı kurban etmek maksadıyla Kudüs’te bulunan Moriah dağına götürmesi de sembolik olarak Kudüs’ün kutsallığına bağlanmaktadır.²³⁶

Vaat edilen toprakları içerisinde bir bölge olan Kudüs’ün İsrailoğulları için tam anlamıyla kutsal bir merkez olarak ortaya çıkması ise Davut dönemindedir.

²³⁰ II.Tarihler,3/1, “Ve Süleyman, Rabbin Yerusaleml’de babası Davud’a görüldüğü Moriya dağında, Yebusi Ornan’ın harman yeri üzerinde Davud’un hazırlamış olduğu yerde, Rabbin evini yapmaya başladı...”

²³¹ Hakimler, 19/10, “Fakat adam geceleme istemedi, ve kalkıp gitti, ve Yabus’un karşısına vardı (o Yerusalemldir)...”

²³² İşaya, 29/1, “Ariel, Davud’un ordugah kurduğu şehir...”

²³³ İşaya, 1/27, “...Sana doğruluk şehri, sadık şehir denilecek. Sion adaletle, ve onun tevbe edenleri doğrulukla kurtulacak.” II.Samuel, 5/7, “Fakat Davud Sion hisarını aldı; Davud Şehri budur.”

²³⁴ Ömer Faruk HARMAN, “Kudüs” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, s.323.

²³⁵ Rabia MERT, *a.g.e.*, s.75.

²³⁶ Rabia MERT, *a.g.e.*, s.69.

Davud MÖ 997 yılında Kudüs'ü Yebusilerden alarak başkent yapmıştır.²³⁷ Kudüs İsrailoğulları için bir merkez, kutsal mekân olarak öne çıkmıştır. Davut, Ahit sandığını Kudüs'e getirmiş, ahit sandığının yerleştirileceği mabedin yeri Yahve tarafından belirlenmiştir. Böylece bu şehir ve kutsal arasında bağ kurulmuş, kutsal merkez görünür hale gelmiştir.²³⁸ Davud'un vefatından sonra yerine geçen oğlu Süleyman döneminde de Kudüs'ün merkez özelliği artmaya devam etmiştir. Yahudiler için kutsal kabul edilen Mabet, Süleyman döneminde²³⁹ yapılmıştır. Ahit Sandığı, Mabet içerisine özel bir bölüme yerleştirilmiştir. Süleyman'ın ölümünden sonra ise krallık ikiye bölünmüştür. Kudüs şehri ise Yahuda Krallığı'nın başkenti olmuştur.²⁴⁰

Kuzeyde kurulan İsrail Krallığı insanları Kudüs'ten uzaklaştırmak amacıyla Mabede alternatif yeni mabedler inşa etmiştir. Beyt-el ve Dan şehirlerinde yapılan bu mabedlerin içerisine altın buzağı heykelleri konulmuş, halktan bu mabedlerde ibadet etmeleri istenmiştir. İsrail Krallığı MÖ 722 yılında Asurlular tarafından ortadan kaldırılmıştır. Kudüs'ün başkenti olduğu Yahuda Krallığı ise MÖ. 586 yılında Babil Kralı Nebukadnezar tarafından ele geçirilmiştir.²⁴¹

İsrail Krallarının tek tanrıcılığı bırakarak putperestliğe yönelmeleri, peygamberlere zulmetmeleri, halkın yoldan çıkması²⁴² gibi çeşitli sebeplerle Kudüs'ün başına pek çok felaket gelmiştir. Babil Kralı Nebukadnezar üç defa²⁴³ Kudüs'e girmiştir. Üçüncü girişinde (MÖ 586) ise Kudüs ateşe verilmiş, Mabet

²³⁷ “1005-971: Davud'un krallığı ve Birleşik krallık dönemidir. Yevusluların elinde bulunan Kudüs alınarak Birleşik krallığın merkezi yapılmış, Sina'dan Yukarı Fırat'a kadar olan bölge fethedilmiştir.” Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s. 380.

²³⁸ Rabia MERT, a.g.e., s. 80-83.

²³⁹ “971-931: Süleyman Mabedinin inşa edildiği, kurban ibadetinin merkezileştiği, Süleyman'ın krallık dönemi.” Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s. 380.

²⁴⁰ Ömer Faruk HARMAN, “Kudüs”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.325.

²⁴¹ Fuat AYDIN, “Yahudilik/ Yahudiler Açısında Kudüs”, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/issue/40792/478981> , Erişim Tarihi.05.04.2020, s.113.

²⁴² Bkz, II. Krallar,17. Bab

²⁴³ “MÖ 605 yılında Nebukadnezar Yehuda Krallığını egemenliği altına almıştır. MÖ 597 Yehuda 'nın isyanı sonucu Kudüs ele geçirilmiştir. Kral ve ileri gelenler Babil'e sürgün edilmiştir. Bu sürgüne Birinci Babil sürgünü denmektedir. MÖ 586 yılında Nebukadnezar bir kez daha isyan eden Yehuda krallığı üzerine yürümüş ve Kudüs şehrini ve Süleyman Mabedini yerle bir etmiştir. Yahudilerin büyük kısmı Babile sürgüne gönderilmiştir..” Ömer Faruk Harman, “Buhtunnasr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 381, Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, ss. 380-381, Yusuf BESALEL, *Yahudi Tarihi*, s. 51.

yıkılmış ve halkın büyük bölümü Babil'e sürgün edilmiştir.²⁴⁴ Perslerin, Babillileri yenilgiye uğratması ile birlikte Yahudiler yaklaşık elli yıl önce ayrıldıkları Kudüs'e dönmeye başlamışlardır (MÖ 538). Kudüs'e dönen Yahudiler mabedi tekrar inşa etmişlerdir.²⁴⁵ Babil dönüşü Yahuda'ya vali olarak atanan Zerubabel'in öncülüğünde Mabed tekrar yapılmıştır (520-515). Sürgün dönüşü ile başlayıp (MÖ 538) yılında İkinci Mabed'in yıkımına (MS 70) kadar geçen süre "İkinci Mabed Dönemi" olarak adlandırılmıştır.²⁴⁶

Büyük İskender'in Persleri yenmesiyle Kudüs tekrar el değiştirmiştir. İskender'in ölümünden sonra da birkaç kez daha el değiştiren Kudüs'e hakim olan Epiphanes'in, Mabed'e, Yunan tanrılarının heykellerini koydurması Mabed'in kutsallığına gölge düşürmüştür. Bunun sonucu Kudüs'te MÖ 167 yılında Makkabi isyanları başlamıştır. Başarılı olan bu isyanların sonucu Mabed Yunan tanrı heykellerinden temizlenmiştir. Kudüs'e hakim olan Makkabiler yüz yıl süren Haşmoniler (Hasmonlu Hanedanı) adında bir yönetim kurmuşlardır. Haşmonilerden sonra da Kudüs pek çok kez el değiştirmiş, tahrip edilmiş bazen onarımdan geçirilmiştir. Roma adına bölgeyi yöneten Herod, şehri yönettiği dönemde (MÖ 40-4), Kudüs'ü imar ettirmiş ve surlarla çevirmiştir.²⁴⁷

Kudüs'te yaşanan bir başka isyan ise fanatik Yahudi grup olan Zeloatlar'ın isyanıdır. Zeloatlar'ın (MS 66-70) yıllarında çıkardıkları isyanı bastıran Romalı komutan Titus döneminde Kudüs bir kez daha yıkıma uğramış, yakılmış ve batı duvarının bir kısmı hariç Süleyman Mabedi yıktırılmıştır (MS 70). Zeloatlar'ın isyanından sonra Kudüs'te bulunan Yahudi varlığı bitme noktasına gelmiş ve 20. yüzyıla kadar Yahudi yönetimi sona ermiştir. MS 132-135 yıllarında yaşanan Yahudi Bar Kohba isyanı bastırıldıktan sonra ise Kudüs putperest bir şehre dönüştürülmüştür. Mabedin yerine Jüpiter tapınağı inşa edilmiş, Yahudilerin şehre girmesi yasaklanmış sadece yılda bir defa Mabed'in yıkıldığı günde (9 Av) Kudüs'e girmelerine izin verilmiştir. İmparator Konstantin döneminde Kudüs yeniden inşa

²⁴⁴ Bkz, II. Tarihler, II. Krallar, Yeremya, Hezekiel

²⁴⁵ Ezra, 3/8-13.

²⁴⁶ Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, ss. 47-48.

²⁴⁷ Ömer Faruk HARMAN, "Kudüs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.325, Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, ss.50-54.

edilmiş ve Hıristiyanlığın kutsal merkezi olarak ortaya çıkmıştır.²⁴⁸ Kudüs, 638 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Bu tarihten sonra Yahudiler tekrar Kudüs'e yerleşmeye başlamışlardır. Kudüs 1917 tarihine kadar kısa dönemler dışında Müslümanların idaresinde kalmıştır. Bu tarihten sonra Filistin bölgesine ve Kudüs'e Yahudi göçü artmış, 1948 tarihinde bölgede İsrail Devleti kurulmuştur. Yine aynı yıl Mabedin bulunduğu eski Kudüs olarak kabul edilen bölge Ürdün idaresine geçmiştir. 1967 tarihinde Yahudiler ve Araplar arasında yaşanan Altı Gün Savaşları sonucunda eski Kudüs bölgesi Yahudiler tarafından ele geçirilmiştir.²⁴⁹ İsrailoğulları, Kenanlılardan sonra Kudüs'e yerleşen ikinci büyük halk olmuştur ancak İsrailoğulları'nın Kudüs'teki hakimiyeti sürekli olarak devam etmemiş, Kudüs kuruluşundan itibaren onlarca kez el değiştirmiştir. İsrailoğulları ise uzun tarihleri boyunca Kudüs'te üç kez devlet kurabilmişlerdir.²⁵⁰

Babil sürgünü sonrası yazılan metinlerde Kudüs'ün kutsallığı Âdem'in yaratılışından daha eskiye götürülmüştür. Âdem'in yaratıldığı toprak Kudüs'te bulunan mezbahın olduğu yerden alınmıştır. Habil ve Kabil, Nuh ve oğulları Tanrı'ya kurbanlarını bu mezbahta sunmuşlardır. Ataların bu topraklarda kurban sunmaları Kudüs'ü kutsal hale getirmemiş bilakis Kudüs kutsal olduğu için kurbanlar burada sunulmuştur. Kudüs'ün kutsallığının başlangıcına dair bu inançlar genel olarak Babil sürgünü (MÖ 586-MÖ 538) sonrasında ortaya çıkmıştır. Bu bilgilere dayanarak o dönemde dahi Kudüs'ün ve Mabed'in yahudiler nezdinde biricikliğinin olmadığı kabul edilebilir. Ancak Babil sürgünü sırasında Yahudiler Kudüs'e olan özlemlerini dile getirmeye başladılar. Bu özlemin sebebi gerçekte Kudüs'ten ayrı olmak mıdır yahut Davud ve Süleyman döneminde Yahudilerin yaşamakta olduğu ihtişamlı günlere olan özlem midir diye sorulacak olursa muhtemelen ikincisi doğru cevaptır.²⁵¹

Davud ve oğlu Süleyman dönemi Yahudi tarihinin zirve noktası olarak kabul edilmektedir. Bu zirve döneminin merkezinde ise Kudüs yer almaktadır. Bu sebeple özellikle Babil sürgünü sonrası kuvvetlenen Mesih inancının odak noktasını da

²⁴⁸ Rabia MERT, *a.g.e.*, ss.102-104.

²⁴⁹ Hikmet TANYU, "Ağlama Duvarı" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988, s.475.

²⁵⁰ Tuğba TEKİN, *a.g.e.*, ss.332-335.

²⁵¹ Fuat AYDIN, "Yahudilik/Yahudiler açısından Kudüs", ss.114-116.

Davud ve Süleyman döneminde ki ihtişama tekrar kavuşma özlemi oluşturmaktadır. Kudüs Yahudiler için dünyanın merkezi kabul edilmekteyken Kudüs'ün merkezi ise Mabed olarak kabul edilmektedir.

2.6. Süleyman Mabedi (Bet Ha Mikdaş)

Sefer a Zohar'da²⁵² anlatılan efsaneye göre Tanrı dünyayı yarattıktan sonra göklerdeki tahtının altından bir taş alarak boşluğa fırlatmıştır. Bu taş "Even Şahita" ya da "Nirengi Taşı" denilmiştir. Dünyanın gözbebeği olarak kabul edilen bu taşın düştüğü yere Tanrı, Yeruslayim şehrinin kurulmasını emretmiştir. Yahudi düşünür Ribi Şemuel'e göre üzerinde yaşanan toprak gözün irisi, Yeruslayim gözbebeği, "Bet Amikdaş" ise gözbebeğinin içindeki görüntüdür. Mabed bu taşın üzerine inşa edilmiştir.²⁵³

Yahudi tarihinin en önemli isimlerinden birisi şüphesiz Davud'dur. Davud İsrailoğulları'nı Kudüs'e yani vaat edilen toprakların merkezine ulaştıran kişidir. MÖ 997'de Kudüs şehrini alarak başkent yapmıştır. Kudüs, Davud'un şehri ele geçirdikten sonra Ahit Sandığını Kudüs'e getirmesi ve Mabedin yapılacağı yerin belirlenmesi ile kutsal bir merkez haline gelmiştir.²⁵⁴

Davud ilk olarak mabedin yapılacağı yere, yakılan kurban için bir mezbah yaptırmış ve bu mezbah Yahve'nin evi kabul edilmiştir.²⁵⁵ Davud, Ahit Sandığını koymak ve Yahve için bir ev yapmak istemiş, mabedin yeri Tanrı tarafından belirlenmiştir. Davud, mabed için gerekli malzemeleri toplamış ancak peygamber Nathan'ın getirdiği ilahi emirlerle Yahve'nin evini yapmaktan men edilmiştir. Davud'un mabedi yapmaktan men edilmesinin sebebi ise çok fazla kan dökmesi

²⁵² "Zohar": "ihtişam-nur" anlamına gelmektedir. Yahudi Kabbaliminin en önemli eseri kabul edilmektedir. İbranice ve Aramice olarak yazılmıştır. Tora'nın mistik bir yorumudur. İlahi isimler, ruhun tabiatı, kurtuluş, Torah ve Mesih gibi konular yer almaktadır." Şinasi GÜNDÜZ, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 405.

²⁵³ Yusuf Besalel, "Bet Amikdaş", *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.1, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., Mayıs 2001, s.114.

²⁵⁴ Rabia MERT, *a.g.e.*, ss.81-82.

²⁵⁵ I Tarihler, 22/1 "Ve Davud dedi: Rab Allah'ın evi budur ve İsrail için yakılan takdimeler mezbahı budur."

olarak açıklanmıştır.²⁵⁶ Davud, Yahve'nin isteği ile mabedi yapma görevini oğlu Süleyman'a devretmiştir.²⁵⁷ İsrailoğulları'nın Mısır'dan çıkışından dört yüz seksen yıl sonra Süleyman, hükümlerinin dördüncü (MÖ 967) yılında mabedin yapımına başlamıştır.²⁵⁸ Mabedin yapımı yedi yıl sürmüş ve hükümlerinin on birinci (MÖ 960)²⁵⁹ yılında sona ermiştir.²⁶⁰

Süleyman Mabedi, Doğu Batı yönüne doğru uzanan bir avlu, "Saray, Mabet" anlamına gelen Vestibul adı verilen ve ibadete tahsis edilen bölüm, sonrasında "Hekal" adı verilen ve kurban kesmek için kullanılan malzemelerin, altın buhur mezbahının, mayasız ekmek sunumu için kullanılan masa ve on şamdanın bulunduğu Kutsal mekân bulunmaktadır. Kutsal mekândan sonra ise Mabedin en özel bölümü olan "Kudüsülakdes" "kutsalların kutsalı" ismi verilen Ahid Sandığının yerleştirildiği oda bulunmaktaydı. Bu odaya "arka oda en iç mekân" anlamında "Debir" denmekteydi ve Tanrı Yahve'nin bu odada bulunuşunu ahit sandığı temsil ediyordu. Bu oda senede bir defa kefaret gününde açılmakta ve sadece başrahip içeri girebilmekteydi.²⁶¹ Yahudilikte bir yerin-şeyin kutsallığı onun diğer şeylerden ayırarak gösterilmektedir. Cumartesi günü diğer günlerden, Yahudi olanlar Yahudi olmayanlardan ayrı kabul edilir. Bu şekilde kutsal olan ayrıştırılarak dünyevi olanla bağlantısı kesilir. Süleyman Mabedi'nin kutsallığı da bu şekilde ayrıştırmaya tabi

²⁵⁶ I. Tarihler, 22/8, "Bana Rabbin şu sözü geldi. Sen çok kan döktün ve büyük cenkler yaptın; benim ismime sen ev yapmayacaksın..."

²⁵⁷ I. Tarihler, 22/1-10.

²⁵⁸ I. Krallar, 6/1 "Ve vaki oldu ki, İsrail oğullarının Mısır diyarından çıkmalarının dört yüz sekseninci yılında, Süleyman'ın hükümlerinin dördüncü yılında Rabbin evini yapmaya başladı."

²⁵⁹ I. Tarihler, 6/37-38" Rabbin evinin temeli dördüncü yılda Ziv ayında atıldı. Ve on birinci yılda sekizinci ayda, Bul ayında ev bütün şekline göre ve bütün bölümleri ile bitirildi. Böylece yedi yıldır onu yapmakta idi."

²⁶⁰ Kral Süleyman MÖ 971 yılında tahta çıkmıştır. Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s. 380, Ve mabedin yapımına Mısır'dan çıkıştan dört yüz seksen yıl sonra, Süleyman'ın saltanatın dördüncü yılında MÖ 967 tarihinde başlanmıştır. Yedi yıl süren yapım MÖ 960 tarihinde tamamlanmıştır. I. Krallar, 6/1, 6/37-38, Ahmet GÜÇ, "Yahudilik (Mabet ve İbadet)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.208, Mabet'in yapımına Mısır'dan çıkıştan 480 yıl sonra başlandığına yönelik Tevrat'ta verilen bilgiler göz önüne alındığında Mısır'dan çıkış tarihi olarak MÖ 1447 tarihine ulaşılmaktadır. Ancak çıkış tarihi konusunda genel kabul gören görüş ise Mısır'dan çıkışın 13. yüzyılın başlarında olduğu (1224) yönündedir. Bkz. Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s. 379, Ekrem SARIKÇIOĞLU, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitapevi, 4. Baskı, Isparta 2002, s. 253, Yusuf BESALEL ise Mabet'in yapım tarihini MÖ 664 –MÖ 553 olarak vermektedir, *Yahudi Tarihi*, s. 46, "Bet Amikdaş" *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.1, s. 109. Bu tarihler göz önüne alındığında Mabedin yapım yılı MÖ 960 lı yıllar olduğu kabul edilirken, Tevrat'ta verilen bilgilerle Mısır'dan çıkış tarihi konusunda verilen bilgiler çelişmektedir.

²⁶¹ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s.121.

tutulmuştur. Hiçbir Yahudi çeşitli temizlenme ayinleri yapmadan mabede girememekteydi.²⁶²

Mabedin girişinde iki adet tunç direk bulunmaktaydı. Bu direklerin de nasıl yapılacağı Yahve tarafından ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Bu iki direğe “Yakin” (pekiştireç) ve “Boaz” (kuvvet bunda) isimleri verilmişti.²⁶³ Sütunların üzerinde bulunan motiflere yüklenen anlamlar söz konusu olduğunda bu sütunlara oldukça önem verildiği görülür. Boaz sütununda bulunan zambak motifi, saflık, nar motifi ise “çoklukta birlik” anlamına gelmektedir. Boaz sütunu “saf ve temiz bir birlik” içerisinde olan Yahudileri temsil etmektedir. Yakin sütunun da bulana ikiye bölünmüş küre motifinde ise üst bölüm gökleri ve Tanrı’yı, alt bölüm yeryüzü ve insanları temsil etmektedir. Yakin sütunu Tanrı’nın egemenliği ve insana verilen egemenlik ile ilgili kabul edilmiştir.²⁶⁴

Mabedin önünde bronzdan yapılmış olan kaidesinde on iki öküzün bulunduğu büyük bir havuz (kazan) bulunmaktaydı. Ayrıca daha küçük boyutlarda on adet havuz ve bir sunak da avluya yerleştirilmişti. Mabed üç bölüme ayrılmıştı. Bunlardan Kahinler Bölümü “Ezrat Koanim” mabede görev alan kahinler içindi. Yisraeller Bölümü “Ezrat Yisrael” ibadet eden erkeklere ayrılmıştı. Kadınlar Bölümü “Ezrat Naşim” ise ibadet eden kadınlar için ayrılan bölümdür.²⁶⁵

Süleyman Mabedi’nin yapımı yedi yıl sürmüş,²⁶⁶ tamamlandıktan sonra Kral Süleyman’ın çağrısı ile İsrailoğulları’nın ileri gelenleri toplanmıştır. Kahinler, Levililer ile birlikte Çadır’da bulunan Ahit Sandığı ve kutsal eşyaları mabede taşımışlardır. Süleyman mabedin açılışında dizleri üzerine çökerek dua

²⁶² Karen Armstrong, *Kudüs Kutsal Şehir*, Derin Tarih Kültür Yayınları, Kasım 2017, ss. 14-15.

²⁶³ I. Krallar, 7/13-22.

²⁶⁴ *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İkinci Baskı Kasım 2001, s.209-210.

²⁶⁵ Yusuf Besalel, “Bet Amikdaş”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.1, s.110.

²⁶⁶ I. Krallar, 6/38, “Rabbin evinin temeli dördüncü yılda Ziv ayında atıldı. Ve on birinci yılda, sekizinci ayda, Bul ayında ev bütün şekline göre, ve bütün kısımları ile bitirildi. Böylece yedi yıldır onu yapmaktaydı.”

etmiştir.²⁶⁷Yapılan törende yirmi iki bin sığır ve yüz yirmi bin koyun kurban edilerek²⁶⁸ Mabed'in açılışı on dört gün boyunca bayram olarak kutlanmıştır.²⁶⁹

Yapılan Mabed tek başına bir yapı olmayıp Saray ile yan yana bulunmaktadır. Kral Süleyman aynı zamanda Tanrı ile komşudur. Mabed, Yahve'yi temsil ederken saray, Kral'ı temsil etmekteydi. Bu durum İsrailoğulları'nın teokratik bir devlet kurma amacı olarak görülmüştür. Kudüs'te Mabed'in yapılmasıyla birlikte Mabed, İsrailoğulları'nın dini merkezi olarak kabul edilmiştir. Çünkü Tanrı Yahve burada "kudüsülakdes'te" bulunmaktaydı. Bir süre sonra Yahve'ye sadece Kudüs'te bulunan Mabed'de kurban kesilebileceği düşüncesi ortaya çıkmış, Kral Yeşu (MÖ 622) döneminde ise Mabed Yahve'ye ait tek kutsal mekân haline getirilmiştir.²⁷⁰ İbadetin belirli bir merkezde yapılması düşüncesinin oluşmasında Tevrat'ta yer alan ve takdimelerin sadece belirli yerlerde sunulmasına²⁷¹ dair bilgiler etkili olmuştur. Krallık ikiye bölündükten sonra yeni mabedler yapılmış olmasına rağmen Yahudiler kurbanlarını ve takdimelerini Süleyman Mabedi'ne getirmeye devam etmişlerdir. İsrailoğulları, Mabed'e olan bağlılıklarını devam ettirmişler ve Mabed'i kurban ibadetinin yapılabileceği tek yer olarak kabul etmişlerdir.²⁷²

Yahudi toplumu için Mabed'in bu denli önemli olmasının sebepleri arasında ilk sırada Mabed'in Tanrı "Yahve'nin evi" olarak kabul edilmesi gelmektedir. Tanrı Yahve burada yaşamayı kendisi seçmiştir. Bir diğer sebep ise Mabed'in yerinin kutsal tarafından belirlenmiş olmasıdır.²⁷³ Özellikle kurban ibadetinin yapılabileceği tek yer olan Mabed yıkıldığı zaman Yahudiler, mezbahtan mahrum kalmışlardır. Bunun sonucu olarak kurban ibadeti yapılamaz hale gelmiştir.²⁷⁴

Süleyman Mabedi dört asır boyunca pek çok defa yağmalanmış ve hasar görmüştür. Buna rağmen ayakta kalmaya ve varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

²⁶⁷ I. Krallar, 8/22-61.

²⁶⁸ I. Krallar, 8/62-64.

²⁶⁹ Yusuf Besalel, "Bet Amikdaş", *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.1, s.114

²⁷⁰ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s.122-125.

²⁷¹ Tesniye, 12/5-7,11,13-14.

²⁷² Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s.126, Bkz. Mabedin, Krallık ikiye ayrıldıktan sonra hiçbir zaman On iki kabile için merkezi konumda olmadığı ifade edilmektedir. Yusuf Besalel, "Bet Amikdaş" *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.1,s.110.

²⁷³ II. Samuel, 24/16-18, II. Tarihler, 3/1.

²⁷⁴ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, ss.126-128.

Ancak Babilliler, Nebukadnezar (Buhtunnasr) döneminde MÖ 586 yılında Kudüs'ü ve Mabedi yerle bir etmişlerdir.²⁷⁵

Mabedin yıkılmasının sebepleri arasında ilk sırada Tanrı'nın İsrailoğulları'na olan kızgınlığı ve korumasını kaldırması yer almaktadır. Yahudiler Tanrı için yapılan bu tapınağı yapımından kısa süre sonra putlarla doldurmaya başlamışlardır. Baal, Aşera gibi tanrıların heykellerini Mabed'e getirmişler, Mabed'i günahları ile kirletmişlerdir. Yoşa, Yotam, Hizikiya ve Yoşiya gibi bazı krallar döneminde Mabed maddi ve manevi olarak temizlenip ilk günlerine döndürülmeye çalışılmış olsa da genel olarak krallar Mabed'i kirletmekten çekinmemişlerdir.²⁷⁶ Tüm bu zamanlar boyunca peygamberlerin İsrail halkında meydana gelen ahlaki ve dini bozulmaların Tanrı Yahve tarafından cezalandırılacağına ve Mabed'in yıkılacağına dair uyarıları ise dikkate alınmamıştır.²⁷⁷ Mabedin yıkılışı Yeremya'nın döneminde (MÖ 626-MÖ 586) meydana gelmiştir. Yeremya, Yahuda Krallığı'nın ve Süleyman Mabedinin yıkımını önceden görmüş ve Yahudileri uyarmıştır.²⁷⁸ Ancak uyarıları sonuç vermemiştir.²⁷⁹

Tevrat'ta Yahudilerin işlediği ve yıkımlarına sebep olan günahlar anlatılmaktadır. Tanrı Yahve'nin bırakılıp başka tanrılara tapınması²⁸⁰ sahip oldukları hayasızlık ve ahlaksız davranışlar²⁸¹ Yahve'yi unutmaları ona ihanet etmeleri²⁸² haksız yere insanları öldürmeleri²⁸³ Şabat gününe saygısızlık etmeleri²⁸⁴

²⁷⁵ II. Krallar, 24/1-16

²⁷⁶ Süleyman'nın hükümranlığından, mabedin yıkılışına kadar olan krallar hakkında bilgiler için I. Krallar, II. Krallar, I. Tarihler bölümlerinden bakılabilir.

²⁷⁷ Muhammed GÜNGÖR, *Süleyman Mabedi*, s.39-41.

²⁷⁸ Yeremya, 19/14-15.

²⁷⁹ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s.129.

²⁸⁰ Yeremya, 1/16, "Ve bütün kötülüklerine karşı onlara olan hükümlerimi söyleyeceğim, çünkü beni bıraktılar, ve başka ilahlara buhurlar yaktılar, ve kendi ellerinin işlerine tapındılar." Ayrıca Bkz. Hezekiel, 16/17-22,

²⁸¹ Hezekiel, 16/58, "Kendi hayasızlığını ve mekruh şeyleri sen yüklendin." Bkz. Faiz, ensest, rüşvet, zorbalık, haksızlık, hayasızlık vb. Hezekiel, 22/6-12, Hezekiel, 33/26, Hezekiel, 23, Yeremya, 4/22. Yeremya, 5/7-8.

²⁸² Yeremya, 5/11-12, "Rab diyor ki: Çünkü İsrail evi ve Yahuda evi bana çok hainlik ettiler. Rabbi inkar ettiler..." Bkz. Yeremya, 5/1-4,7, Yeremya, 19/4

²⁸³ Yeremya, 19/4, "...ve bu yeri suçsuzların kanı ile doldurdular."

²⁸⁴ Hezekiel, 22/8. "Mukaddes şeylerimi hor gördün ve sebt günümü bozdun." Bkz. Hezekiel, 22/26, Yeremya, 17/20-27, Hezekiel, 23/38-39.

başlıca günahları arasında sayılmaktadır.²⁸⁵ Tevrat'ta bildirildiğine göre Yahudilerden bu günahlara bulaşmayan neredeyse yok gibidir.²⁸⁶ Yine Tevrat'ta özellikle “Yeremya” ve “Hezekiel” bölümlerinde İslailoğulları'nın işlediği günahlar ve Yahve'nin onlara olan öfkesi de ayrıntılı olarak yer almaktadır. Yahve, işledikleri günahlar ve en önemlisi kendisini unutmaları ve ihanet etmelerine karşılık onlardan öç alacağını şiddetli tasvirler ile defalarca belirtmiştir. “...Rab diyor ki; ve canım böyle bir millettten öç almaz mı?”²⁸⁷ “Ve ben dedim: Gerçek bunlar fakirdirler, sefih tirler; çünkü Rabbin yolunu, kendilerinin Allah'ının şeraitini bilmiyorlar... Bundan ötürü ormandan bir aslan çıkıp onları öldürecek, çölün kurdu onları telef edecek, şehirlerine karşı kaplan uyanık durup bekleyecek; ondan çıkan her adam parçalanacak; çünkü günahları çok, döne klikleri çoğaldı.”²⁸⁸ “Baktım işte semereli tarla bir çöl olmuş ve bütün şehirleri Rabbin önünde, ve kızgın öfkesi karşısında yıkılmıştır.” Çünkü Rab şöyle diyor: Memleketin hepsi virane olacak... Memleket bundan ötürü yas tutacak, çünkü ben söyledim, ve ben tasarladım, ve nadim olmadım, ve ondan caymam.²⁸⁹ “...onları düşmanlarının önünde kılıçla, ve canlarını arayanların eliyle düşüreceği, ve leşlerini yerin canavarlarına ve göklerin kuşlarına yem olarak vereceğim. Ve bu şehri şaşılacak bir şey edeceğim... Ve oğullarının etini kızlarının etini kendilerine yedireceğim... Nasıl ki çöMLEKÇİ kabını kırarlar, oda bir daha onarılamaz bende bu kavmi bu şehri öyle kıracağım...”²⁹⁰ Tanrı Yahve sürekli olarak Yahudileri tehditle uyarılmış, Yahudilerin onun sözlerine kulak vermemesine sitem etmiştir. “Ey Yerus alim edebini takın, yoksa canım senden ayrılır; yoksa seni bir virane oturulamaz bir memleket ederim.”²⁹¹ “İşitsinler diye kime söyleyeyim, ve kime şehadet edeyim? İşte onların kulağı sünnetsizdir, ve iyi dinleyemezler, işte Rabbin sözü kendileri için rüsvaylık oldu, ondan hoşlanmıyorlar.”²⁹² Tanrı Yahve'yi dinlemeyi reddeden Yahudiler MÖ 586 yılında Kudüs'ü ve Süleyman Mabedi'ni kaybetmişlerdir.

²⁸⁵ Muhammed GÜNGÖR, *Süleyman Mabedi*, ss.41-42.

²⁸⁶ Yeremya, 5/1, “Yerus alayim'in sokaklarını dolaşın ve bakın, meydanlarında arayın, eğer bir adam bulursanız, eğer hakkı yapan, hakikati arayan varsa bende ona başışlarım.”

²⁸⁷ Yeremya, 5/9.

²⁸⁸ Yeremya, 5/6.

²⁸⁹ Yeremya, 4/26-28.

²⁹⁰ Yeremya, 19/4-13.

²⁹¹ Yeremya, 6/8.

²⁹² Yeremya, 6/10.

Babillilerin Kudüs'e saldırıları üç defa gerçekleşmiştir.²⁹³ İlk saldırı MÖ 604²⁹⁴ tarihinde Nebukadnezar, Yahuda Krallığını yönetimi altına almıştır.²⁹⁵ İkinci saldırı ise MÖ 597 yılında Kudüs Kralının, Nebukadnezar'a isyan etmesi sebebi ile yapılmıştır. Yahudilerin teslim olması ile Nebukadnezar yeni bir kralı tahta çıkarmış, Kral Yehoyakin'i,²⁹⁶ ailesini ve şehrin ileri gelenlerini Babil'e sürgüne göndermiştir. Babilliler tarafından sarayın ve Mabel'in değerli eşyalarını alınmış ancak Mabel'e ve şehre zarar verilmemiştir. MÖ 588 yılına gelindiğinde Nebukadnezar tarafından tahta çıkarılan Sidkiya kazanma ihtimalinin olmadığını bildiği ve Yeremya'nın tüm uyarılarına rağmen Babil krallığına isyan etmiştir. Kral, Yeremya'dan Yahvenin yardımı için dua etmesinin istemiş ancak Yahve yardım etmeyi reddetmiştir. Tanrı Yahve ise Yahudilere yardım etmeyeceğini ve Yahudilere karşı öfkesi dile getirmiş ve Babillilerin yanında Yahudilerle savaşaacağını Yeremya aracılığı ile Yahudilere bildirmiştir.²⁹⁷ Nebukadnezar MÖ 588 yılında Kudüs önlerine gelerek şehri kuşatmıştır. Sağlam surlarla çevrili olan şehir yaklaşık bir buçuk yıl kuşatmaya direnmiş ancak halk açlıktan kırılır hale gelmiş ağır bir kıtlık baş göstermiştir MÖ 586 yılına gelindiğinde ise gizlice kaçmaya çalışan Kral Sidkiya yakalanmış, oğulları ve şehrin ileri gelenleri idam edilmiş, kralın gözleri kör edilerek Babil'e gönderilmiştir.²⁹⁸ İsyân ve uzun süren kuşatma sebebiyle Yahudilere kızgın olan Nebukadnezar öfkesini göstermiş ve ilk Kudüs saldırısında yapmadığı şekilde Süleyman Mabeli ve Kudüs yerle bir edilmiş, Mabel ve şehir ateşe verilmiş,²⁹⁹ Kudüs'ü çevreleyen surlar yıktırılmıştır. Tarımla uğraşan Yahudiler dışında şehirde kimse bırakılmamış Yahudilerin tamamı sürgün edilmiştir.³⁰⁰ Süleyman döneminde

²⁹³ Yeremya, 52/28-30.

²⁹⁴ Ömer Faruk HARMAN, "Buhtunnasr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 381, Mehmet AYDIN, "Kudüs Tapınağı-Kodeş Ha Kodeşim", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 454. Bkz. Nebukadnezar'ın Kudüs'e ilk giriş tarihini MÖ 605 olarak da belirtmektedir. Yusuf BESALEL, *Yahudi Tarihi*, s. 51, Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s. 380.

²⁹⁵ Mehmet AYDIN, "Kudüs Tapınağı-Kodeş Ha-Kadaşim", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Literatürk Yayınları, Konya, Aralık 2018, s. 454.

²⁹⁶ Kral Yehoyakin otuz yedi yıl esir olarak tutulduktan sonra serbest bırakılmış ve Babil Kralı tarafından saygı görmüştür. Bkz. Yeremya, 52/31-34.

²⁹⁷ Yeremya, 21/1-7.

²⁹⁸ II. Krallar, 25/7 " Ve Tsedikiya'nın oğullarını kendi gözü önünde boğazladılar, ve Tsedekiyanın gözlerini kör ettiler ve onu zincire vurdular ve Babil'e göturdüler."

²⁹⁹ II. Krallar, 25/9-10 "V e Rabbin evini, ve kralın evini, Yeruşalimin bütün evlerini ateşe verdi." "Ve muhafız askerin başı ile beraber bütün Kildani ordusu çepçevre Yeruşalim duvarlarını yıktılar."

³⁰⁰ Yeremya, 52/15-16, Ömer Faruk HARMAN, "Buhtunnasr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 381.

yapılan Mabed'den, Mabed'in Babilliler tarafından yıkılmasına kadar geçen 370 yıllık süreye "Birinci Mabed Dönemi" denilmektedir. Süleyman Mabedi'nin yıkılması Yahudiler için bağımsız devlet yönetiminin sonu olmuş ve yeniden bağımsız devlet olmaları 1948 yılına kadar gerçekleşmemiştir.³⁰¹

Yahve, Yahudilerin acı çekmesine göz yummuştur çünkü İsrailoğulları ona karşı işledikleri günahların cezasını ödemek zorundadırlar. Cezalarını çektikten sonra Yahudileri bağışlayacak ve onlara acı çektirenlerden intikam alacaktır. Çünkü Yahve onlara mabedi yeniden yapacaklarını ve kutsal topraklara döneceklerini de müjdelemiştir.³⁰²

İsrailoğulları, Babil sürgünü sırasında kutsal topraklara dönme hayaliyle yaşamışlar, yıkılan Mabed'in yasını tutmuşlardır. " *Babil ırmakları kenarında, orada oturduk, ve Sionu andıkça ağladık. İçindeki söğütler üzerine Çenklerimizi astık. Çünkü orada bizi sürgün edenler, Bizden teraneler, Ve bize azap edenler bizden şenlik istediler. Sion teranelerinden birini bize okuyun, dediler. Yabancıların toprağında Rabbin teranesini nasıl okuyalım? Eğer seni unutursam ey Yeruslaim, Sağ elim hünerini unutsun. Eğer seni anmazsam, Dilim damağıma yapışın. Onu temeline kadar yıkın yıkın, diyen Edom oğullarına karşı, Yeruslaim gününü an, ya Rab. Ey sen harap olacak Babil kızı, Bize karşılık ettiğinin karşılığını Sana verecek olana ne mutlu! Senin yavrularını tutacak, kayaya çarpacak olana ne mutlu!*"³⁰³

Sürgün dönemi Yahudilerde peygamberlere olan inancı ve bağlılığı da geri getirmiştir. Sürgün döneminde Hezekiel gibi lider peygamberler ortaya çıkmıştır. Hezekiel'in iyimserliği, yeni Mabed ile ilgili gördüğü vizyonu,³⁰⁴ İsrail halkını bir arada tutmuştur. Babil sürgünü döneminde Yahudiler Mabed olmaksızın Yahve'ye ibadet etmeye devam etmişlerdir. MÖ 538 yılına gelindiğinde Persler, Babil'i ele geçirmiş ve İmparator Krus Yahudilerin Kudüs'e dönmesine izin vermiştir. Nebukadnezar'ın Mabed'den getirdiği tüm eşyalar da Yahudilere teslim edilmiştir.

³⁰¹ Yusuf BESALEL, *Yahudi Tarihi*, s. 51.

³⁰² Hezekiel, 11/17; "Rab Yehova şöyle diyor: Kavmlar arasında sizi toplayacağım, ve dağılmış olduğunuz memleketlerden sizi bir araya getireceğim, ve İsrail diyarını size vereceğim."

³⁰³ Mezmurlar 137.

³⁰⁴ Hezekiel, 40/1-49, 41/1-26, 42/1-20, 43/1-27.

Kudüs'e dönen Yahudiler Mabet'i ikinci defa yapmaya başlamışlardır. Bu Mabet aynı zamanda yaptıran kişiye nispetle "Zerubabel Mabedi" olarak da isimlendirilmiştir. İkinci Mabet, ilki kadar gösterişli olmamakla birlikte ilk Mabet esas alınarak yapılmıştır. Ahid Sandığı, Süleyman mabedinin yıkımı sırasında (MÖ 586) kaybolduğu için kudüsülakdes odası ise boş kalmıştır.³⁰⁵

MÖ 538 tarihinde Kudüs'e dönmeye başlayan Yahudiler, Zerubabel önderliğinde Mabedi yapmaya başlamışlardır. Ancak bölgede yaşayan Samirilerin, Mabet'in yapımında görev alma isteklerinin reddedilmesi sonucu Samiriler tarafından mabedin yapımı engellenmeye çalışılmış ve sonuçta Mabet'in yapımı durdurulmuştur. Aradan geçen zamanda Yahudiler Mabet'i yeniden yapmakta isteksizlik göstermişler ve eski yaşantılarına dönmeye başlamışlardır.³⁰⁶ Peygamber Haggay'ın Yahudileri Mabet'in yeniden inşası konusundaki uyarılarını dinlememişlerdir. Ancak Yahve Yahudileri tekrar uyarmış, yaşadıkları sıkıntıların sebebinin Mabet'in yıkık durumda olması olduğunu belirtmiştir. Yahve'nin uyarıları sonrası Yahudiler mabedi yapmaya başlamışlar³⁰⁷ (MÖ 520) ve yaklaşık dört yıl altı ayda (MÖ 515) İkinci Mabedi tamamlamışlardır.³⁰⁸ MÖ 538 yılında Babil sürgününden dönüşten, mabedin tekrar yıkıldığı MS 70 yılı arasında geçen süreye "İkinci Mabet Dönemi" denilmektedir.³⁰⁹ Bu dönem Herod'un bu yapılan mabedi yıktırarak yeniden yaptırdığı Mabedi de kapsamaktadır. İkinci Mabet, Herod tarafından MÖ 20 yılında yıkılmış ve yerine yeni bir Mabet yapılmıştır. Herod'un yaptırdığı mabet "Herod Tapınağı" olarak isimlendirilmiştir.³¹⁰

Herod Mabedi MS 70 yılında büyük oranda tahrip edilmiştir. Bu tahribe sebep olan isyan ise fanatik Yahudi grubu Zealotların, Roma'ya karşı MS 66 yılında çıkardığı isyandır. Zealotlar bir süre şehre hakim olmuş ancak isyan kısa sürede bastırılmış ve Mabet yıkımla karşılaşmıştır. Bu tahriple birlikte Yahudi tarihinde

³⁰⁵ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, ss.130-131.

³⁰⁶ Muhammed GÜNGÖR, *Süleyman Mabedi*, ss.58-59.

³⁰⁷ Haggay, 1/1-6, " Bu ev harapken sizin için kaplamalı evlerde oturmak vakti mi?...Çok etkiniz fakat eve az getirdiniz; yiyorsunuz ve doymuyorsunuz; içiyorsunuz ve kanmıyorsunuz; giyiniyorsunuz fakat ısınan yok; ücret alan da delik kese için ücret alıyor."

³⁰⁸ Muhammed GÜNGÖR, *Süleyman Mabedi*, s. 60.

³⁰⁹ Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s. 48.

³¹⁰ Muhammed GÜNGÖR, *Süleyman Mabedi*, s. 53.

Mabed dönemi sona ermiştir. Yahudilerin MS 132 yılında başlayan Simon Bar Kohba³¹¹ ayaklanmaları sonucu Mabed, Romalılar tarafından tamamen yıkılmış ve Mabed'in bulunduğu bölgeye putperest tapınağı yapılmıştır.³¹²

Süleyman Mabedi, tarihinde iki defa yıkılmış olmasına rağmen yeniden yapılarak merkez olma konumunu sürdürmüştür. Mabed'in MS 70 yılında yıkılması, Yahudilerin dokuz yüz yıldan uzun süredir devam eden kurban ibadetinin de sonu olmuştur. Son ana kadar Yahve'nin onları koruyacağına inanan Yahudiler, Mabed'in yıkılması ile derinden etkilenmişlerdir. Süleyman Mabedi, İbrani Takvimine göre Av ayının dokuzuncu günü yıkıldığı için "9 Av"³¹³ orucu ve duaları ortaya çıkmıştır. Bu tarihten itibaren Yahudiler için yeni bir sürgün dönemi başlamıştır. Ancak bu sürgün sadece kutsal topraklardan ayrı kalmayı değil Yahve'nin huzurundan ve onun korumasından mahrum kalarak yaşamayı ifade etmiştir. İmparator Kostantin'in Hıristiyanlığı benimsemesi ile Yahudilerin Kudüs'e girişi yasaklanmış, sadece yılda bir kez (9 Av) Süleyman Mabedi'nin yıkılışını anmaları için Kudüs'e girmelerine izin verilmiştir. MS 638 yılına gelindiğinde Kudüs Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Yahudiler bu dönemde tekrar Kudüs'e dönmüşlerdir. MS 1099 yılında şehir tekrar Hıristiyanların eline geçmiş ve Yahudilerin şehre girmesi

³¹¹ "MS 132-135 tarihleri arasında Simon Bar Kohba önderliğinde İmparator Hadrian yönetimindeki Roma'ya karşı yapılan Yahudi isyanıdır." Roma'nın Kudüs'ü pagan bir şehir haline getirme girişimleri, Yahudilerin Kudüs'e girişinin engellenmesi MS 70 tarihinde yaşanan mabedin yıkımı sonrası kurtarıcı Mesih beklentisi gibi nedenlerle ortaya çıkmıştır. İsyân sonucu Kudüs'e hakim olan Yahudilerin hakimiyeti üç yıl sürmüştür, Roma isyanı bastırmıştır. İsyân sonrası Yahudiler şehirden kovulmuş Kudüs'ün ismi "Aelia Capitolina" olarak değiştirilmiştir. Bkz. Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s.383, Yusuf BESALEL, *Yahudi Tarihi*, s. 66-67.

³¹² Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s.134.

³¹³ Tişa BeAv: İbranicede Av ayının dokuzuncu günü anlamı taşımaktadır. Av ayı Miladi takvime göre Temmuz-Ağustos aylarına denk gelmektedir. Yahudiler bu günü oruç tutarak (9 Av orucu) geçirmektedirler. Yahudi tarihinin ve takviminin en acı günü 9 Av günüdür. Yahudi inancına göre Yahudilerin en acı olayları bu günde yaşanmıştır. Av ayının dokuzuncu günü yaşandığına inanılan olaylar arasında I. Mabedin (MÖ 586) ve II. Mabedin (MS 70) yıkılması, Bar Kohba isyanında son kale olan Betar'ın Romalılar tarafından ele geçirilmesi, Yahudilerin isyan sonucu Kudüs'e girmelerinin yasaklanması, I. Haçlı seferinin başlaması, İspanya Yahudilerinin ülkeden kovulması(1492) sayılmaktadır. "Teşa Beav", *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, Kasım 2001, s. 36, 192. 9 Av orucu (Tişa BeAv) 2020 tarihinde 29 Temmuz gün batımında başlamış ve 30 Temmuz günü yıldızların çıkması ile sona ermiştir. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Ti%C5%9Fa_Beav Erişim Tarihi: 04.08.2020.

yasaklanmıştır.³¹⁴ Yahudiler, 1187 yılında Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesi ile tekrar şehre yerleşmeye başlamışlardır.

Mabedlerini kaybeden Yahudiler yaklaşık iki bin yıl Mabed'den geriye kalan tek duvar olarak kabul ettikleri Batı Duvarını (Kotel a Maarevi)³¹⁵ ziyaret etmişlerdir.³¹⁶ Son yıkımdan sonra Yahudiler Mabedi yeniden inşa edememişlerdir. Bazıları beklenen Mesih dönemi geldiğinde Mabed'in yeniden inşa edileceğine inanmaktadırlar. Ortodoks Yahudilerin duaların Mabedin yeniden yapılacağı ve kurban ibadetinin yeniden başlayacağı yönünde dualar ederek umutlarını sürdürürken, reformcu ve muhafazakar Yahudilerin dua kitaplarında Mabed ve kurban ibadetinin yeniden başlayacağına dair umudu gösteren açık ifadeler yer almamaktadır.³¹⁷

Yaklaşık iki bin yıl boyunca Mabed'in üçüncü kez yapılması umudunu taşıyan Yahudilerin bu umutları İsrail'in 1967 yılında eski Kudüs'ü ele geçirmesiyle tekrar canlanmıştır. Yahudi hukuku Halakha'ya göre Mabed'in inşası için yerine getirilmesi gereken şartlar vardır. Bu şartlar Yahudilerin büyük kısmının "Erets Yisrael" içerisinde oturması, barış ortamının sağlanmış olması, Mabede duyulan özlemin dinsel duygulardan meydana gelmesi ve Tanrı tarafından onay verilmesi ve bir peygamber mabedin inşasını emretmesidir. Yahudi bilgin Maimonides'e göre ise Üçüncü Mabed insanlar tarafından yapılmayacak, zamanı geldiğinde inşa edilmiş olarak semadan yeryüzüne inecektir.³¹⁸

Bazı Yahudi grupları ise Mabed'in yapılması yönünde çalışmalar yapmaktadırlar. Bu grupların uzun vadede amaçları Süleyman Mabedi'nin bulunduğu bölgedeki İslami eserleri yıkmak, Üçüncü Mabedi tekrar inşa etmek ve bu bölgeyi tekrar Yahudilerin manevi merkezi haline getirmektir. Bu inanca sahip olan Yahudilerin dışında diğer bir kesim olan Ortodoks Yahudiler ise Yahudilerin dinen

³¹⁴ Muhammed GÜNGÖR, *Süleyman Mabedi*, ss. 83-86.

³¹⁵ Batı Duvarı olarak isimlendirilen duvarın Süleyman Mabedi'nin bir bölümü değil Herod döneminde (MÖ 40- 4) Zerubabel Mabedi (İkinci Mabedi MÖ 520-515) yıkılarak yapılan Herod Tapınağının çevre duvarı olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Hikmet TANYU, "Ağlama Duvarı" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988, s.474.

³¹⁶ Yusuf BESALEL, "Bet Amikdaş", *Yahudilik Ansiklopedisi*, s. 111.

³¹⁷ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s.135.

³¹⁸ Yusuf BESALEL, "Bet Amikdaş" *Yahudilik Ansiklopedisi*, s.113.

temiz olmadıkları düşüncesine sahip oldukları için Süleyman Mabedi'nin bulunduğu Harem-i şerif bölgesine girmeleri yasaktır. Mesih'in gelişine kadar da bu yasaklar devam edecektir. Yahudiler o güne kadar sadece Ağlama Duvarı'nın önünde dua edebileceklerdir.³¹⁹ Süleyman Mabedi'nin MÖ 586 tarihinde yıkılması Yahudilerin devlet olarak bağımsızlık dönemlerinin de sonu olmuştur. Yahudiler bazı dönemlerde bağımsız olmuşlarsa da örgütlü bir devlet düzenine geçmeleri 1948 yılına kadar mümkün olmamıştır.³²⁰

2.7. Ağlama Duvarı (Kotel Ha Maaravi)

Ağlama Duvarı³²¹ “Yahudilerin Beit ha Mikdaş (Beytülmakdis) dedikleri mabedden günümüze kalan ve kutsal kabul edilen duvardır.” Ağlama Duvarı (Batı Duvarı), Kudüs şehrinin doğusunda, Harem-i şerif olarak kabul edilen ve üzerinde Kubbetüssağra'nın da bulunduğu bölgenin ise batı tarafında yer almaktadır. Yahudiler duvarı “ha Kotel ha Maavira” (Batı Duvarı) olarak adlandırmışlardır. Hıristiyanların etkisiyle duvarın ismi “Ağlama Duvarı” şeklinde kullanılmıştır. Ağlama Duvarı 485 metre uzunluğunda olup 18 metre yüksekliğe sahiptir. Sadece 6 metresi Mabed alanının seviyesini geçmektedir. Duvar, toprak altında 19, toprağın üstünde ise 24 büyük taş sıradan oluşmaktadır. Bu taş sıralardan 11 tanesi İslam hâkimiyeti döneminde yapılmıştır. Geriye kalan taş sıralar ise mimari olarak Süleyman döneminin değil, Herod döneminin özelliklerini taşımaktadır. Herod döneminde yapılan mabedin çevresini kuşatan duvarlardan bir kısmı yıkım sonrası ayakta kalmıştır. Ağlama Duvarı, Süleyman döneminde yapılan Mabed'in bir bölümü değil Herod tarafından yaptırılan Mabedin çevre duvarlarından biridir.³²²

Yahudi kaynaklarında yer alan bir efsaneye göre Batı duvarının bir kısmının ayakta kalmasıyla ilgili anlatılan efsaneler vardır. Bunlardan bir tanesi şu şekildedir. Romalılar Kudüs'ü ele geçirdikten sonra Titus mabedi çevreleyen duvarların yıkım

³¹⁹ Muhammed GÜNGÖR, *Süleyman Mabedi*, ss. 88-89.

³²⁰ Yusuf BESALEL, *Yahudi Tarihi*, s. 51.

³²¹“Ağlama Duvarı, Kral Hirodes döneminde (MÖ 40-MÖ 4) yaptırılan Kudüs Mabedinin çevresini teşkil eden duvarın bir kısmıdır. Bu duvara Yahudiler Kotel ha- Ma'aravi (Batı duvarı) demektedirler. Yahudiler duvarı Mabedin kalıntısı olarak kabul etmektedirler. Bunun için ağlama duvarını kutsal mekân olarak kabul ederler.” Mehmet AYDIN, “Ağlama Duvarı”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s.19.

³²² Hikmet TANYU, “Ağlama Duvarı” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988, s.474.

görevini dört komutana vermiştir. Üç komutan verilen görevi yerine getirerek duvarları tamamen yıktırmıştır. Bir komutan ise görevi tamamlayamamış ve sebep olarak ise gelecek nesillerin duvara bakarak Mabet'in ne kadar muhteşem bir yapı olduğunu ve orayı ele geçiren kişinin ne kadar büyük bir zafer kazandığına hükmedeceklerini ileri sürmüştür. Bahsedilen duvar Kotel a Maaravi (Batı Duvarı) olarak bilinen bölümdür.³²³

Ağlama Duvarı Yahudilere, Romalılar tarafından esir ve sürgün edilmelerini hatırlatmakta, yeniden Yahudi devleti kurma hayalini canlı tutmalarını sağlamaktadır. Tevrat tefsirlerinde yer alan yorumlara göre duvar asla yıkılmayacak ve Yahve burayı terk etmeyecektir. Mabet'in yıkılışından itibaren duvar Yahudiler için son derece önemli bir yere sahiptir.³²⁴

Yahudilerin Mabet'e ve Kudüs'e olan özlemleri uzun yıllar boyunca devam etmiştir. İmparator Konstantin'in Hıristiyanlığı seçmesi (MS 313) ile Kudüs Hıristiyan bir yapıya büründürülmüş ve uzun süredir sürgün hayatı yaşayan Yahudilerin Kudüs'e girişleri sadece yılda bir kez 9 Av Günü ile sınırlandırılmıştır. Kudüs'te Hıristiyan hâkimiyeti, Müslümanların Kudüs'ü ele geçirmesi (638) ile son bulmuştur. Yaklaşık dört asır süren İslam hâkimiyeti sırasında Yahudilerin Kudüs'e dönmesine ve yerleşmesine izin verilmiştir.³²⁵ İslam hâkimiyeti sırasında Mabet alanında veya batı duvarında bir kapının yakınında Yahudilere ait bir sinagog bulunmaktaydı. Bu sinagog Kudüs'ün Haçlı işgaline kadar ayakta kalmıştır.³²⁶ 1099 ile 1187 yılları arasında 88 yıl Kudüs haçlı hâkimiyetinde kalmıştır. Bu dönemde Müslüman ve Yahudiler katliamlara maruz kalmışlardır. Haçlı hâkimiyeti 1244 yılına kadar aralıklarla devam etmiş bu tarihten sonra ise Kudüs kesin olarak Müslüman hâkimiyetine girmiştir.³²⁷ 1516 yılında Kudüs Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Bu sırada Batı Duvarı olarak bilinen ağlama duvarı görünür şekilde varlığını korumaktadır. Ancak Mabetin hatırasının unutulması için Hıristiyan din

³²³ Yusuf BESALEL, "Bet Amikdaş", *Yahudilik Ansiklopedisi*, s. 115.

³²⁴ Hikmet TANYU, "Ağlama Duvarı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 474.

³²⁵ Yusuf BESALEL, *Yahudi Tarihi*, s.263

³²⁶ Hikmet TANYU, "Ağlama Duvarı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.474.

³²⁷ Işın DEMİRKENT, "Kudüs (Haçlılar Dönemi)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, 2002 Ankara, s.329-332.

adamlarının yönlendirmesiyle Hıristiyan halk duvarın olduğu bölüme asırlar boyunca çöp ve pislik dökmüştür. Yavuz Sultan Selim'in emriyle bu çöpler temizlenerek duvar tekrar ortaya çıkarılmıştır.³²⁸

Osmanlı hâkimiyeti sırasında İspanya'dan ve Avrupa'dan kovulan Yahudilerin de Kudüs'e yerleşmesiyle 1520 yıllarına doğru Ağlama Duvarı sürekli ibadet edilen bir yer halini almıştır. Osmanlı Devleti, Ağlama Duvarını birkaç defa onarmış ve yıkılmaktan kurtarmıştır. Yahudiler her gün burada ibadet etmeye devam etmişlerdir. Özellikle 9 Av (Mabedin yıkılış yıl dönümü), Fısıh (Mısır'dan çıkış bayramı) ve Yom Kipur (büyük kefaret günü) gibi dini günlerde Yahudilerin duvara olan ilgisi daha da artmıştır. Yahudilerin, Ağlama Duvarı etrafındaki Müslümanlara ait evleri yıkmak istemeleri sonucu Müslümanlar ile Yahudiler arasında çatışmalar yaşanmıştır. Özellikle 1929 yılında yine Ağlama Duvarı sebebiyle yaşanan çatışmalar sonucu Milletler Cemiyeti olaya müdahil olmuş ve hazırlanan raporda Ağlama Duvarının Müslümanların mülkiyetinde olduğu, Yahudilerin duvar önünde dua edebilecekleri kararı verilmiştir. 1948 yılında Doğu Kudüs'ün Ürdün yönetimine geçmesi ile Duvar Yahudilere kapatılmıştır. 1967 yılında yaşanan Altı Gün savaşlarından sonra eski Kudüs ve Batı Duvarı Yahudilerin eline geçmiştir. Bu olay Yahudiler tarafından iki bin yıllık İsrail rüyasının gerçekleşmesi olarak ilan edilerek coşkuyla kutlanmıştır. Mabed'in yıkılış yıldönümü başta olmak üzere pek çok vesile ile duvarı ziyaret ederek Süleyman Mabedi'nin yeniden inşasına dair burada dua etmektedirler. Yahudilere göre Süleyman Mabedi'nin yeniden yapılabilmesi ise Mabed arazisi üzerinde bulunan Kubbetüssahra'nın yıkılmasına bağlıdır.³²⁹

Yahudilerin MS 1. yüzyıldan itibaren Ağlama Duvarına saygı gösterdiği bilinmektedir. Roma İmparatorluğu döneminde yerle bir edilen Mabed'in anısını canlandırmak, Mabed'i yeniden inşa etmek hayali,³³⁰ Süleyman Mabedi'nin bir peygamber eliyle yeniden yapılacağı umudu içerisinde bekleyen Ortodoks Yahudiler ve Mabed'in yeniden yapılması için çeşitli faaliyetler içerisinde bulunan Yahudi

³²⁸ Yusuf BESALEL, "Bet Amikdaş", *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.1 s. 115.

³²⁹ Hikmet TANYU, "Ağlama Duvarı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.475.

³³⁰ Mehmet AYDIN, "Ağlama Duvarı", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 19.

grupları, kutsal bir mekân olarak kabul ettikleri Ağlama Duvarı önünde dua ve ibadetlerini sürdürmektedirler.

2.8. Sinagog

Sinagog, İbranice Bet ha-Kinesset (Toplanma Evi) anlamına gelen Yahudi mabedlerine verilen isimdir.³³¹ Sinagog kelimesi Grekçe “sunagoge”den gelmektedir ve (cemaat veya cemaatin toplandığı yer) anlamında kullanılmaktadır. Sinagog’un İbranice karşılığı olan “keneset” ev anlamına gelen “bet/beit/beth” kelimesi ile tamlama oluşturarak “toplanma evi “şeklinde kullanılmıştır. Aynı zamanda Yahudilikte “bet” kelimesi ile başlayan üç tamlama bulunmaktadır. Bunlar “Bet ha-Kenesset” (toplanma yeri), “Bet ha-Midraş” (öğrenme yeri) ve “Bet ha-tefila” (Dua yeri) şeklindeki kullanımlardır.³³² Sinagog kelimesine ilk olarak MÖ 4.yüzyılda Yunan hâkimiyeti sırasında kullanılmaya başlanmıştır.³³³ Sinagog kelimesi yerine Türkçede, ilk olarak 14.yüzyılda İspanya Zaragoza’da kullanılmaya başlanan İbranice “birlik, grup, cemaat” anlamına gelen “Havra” kelimesi kullanılmaktadır. İspanya Yahudilerinin (Sefaradlar) 1492 sonrası başlayan sürgünden sonra yerleştikleri Balkanlar ve Türkiye’de “havra” kelimesi aynı şekilde Yahudi ibadet mekânları için kullanılmaya devam etmiştir.³³⁴

Yahudiler sinagogların temelini Musa hatta atalar dönemine kadar geriye götürmektedirler. Mezmurlar’da bahsedilen “ *Ülkede Tanrıyla buluşma yerlerinin tümünü yaktılar.* ”³³⁵ ifadesinde bahsedilen yerlerin sinagogların varlığına işaret ettiği öne sürülmüştür. Ancak “*yakılan bütün cemaat yerleri...*” ifadesinden buraların sinagoglardan önceki mabedler olması daha kuvvetli bir görüştür.³³⁶ Sinagogların başlangıcı genel olarak Yahudilerin Babil Sürgünü dönemine götürülmektedir.³³⁷ Sürgün döneminde Ezra ve Nehemya bölümlerinde sinagoglardan bahsedilmemektedir ancak sürgünden dönenlerin sinagog ile ilgili bazı bilgilerle

³³¹ Mehmet AYDIN, “Sinagog”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s.736.

³³² Ahmet GÜÇ, “Yahudilik (Mabed ve İbadet)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.209.

³³³ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s. 140.

³³⁴ Baki ADAM, “Sinagog”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 222.

³³⁵ Mezmurlar 74/8, “...Memlekette Allahın bütün cemaat yerlerini yaktılar.”

³³⁶ Ahmet GÜÇ, *Dinler Mabed ve İbadet*, ss. 142-143.

³³⁷ Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s.280.

döndükleri düşünülmektedir. Talmud'da bilinen en eski dualardan olan Amida, Kiduş, Havdala gibi duaların Ezra ve takipçilerinin eseri olduğu zikredilmektedir. MÖ 2. yüzyılda Makkabiler döneminde halka Sefer Tora okuyan insanlardan bahsedilmektedir. Ancak bu dönemde Mabed merkezi konumunu korumaktadır. MS 1.yüzyıldan itibaren ise arkeolojik buluntular sinagogun Yahudi cemaati için dinsel ve sosyal alanda bir merkez olduğu yönündedir. Eretz İsrail dışında arkeolojik çalışmalar ve edebi kaynaklarda Roma, Türkiye, Balkanlar, İtalya, Suriye, İspanya, Fransa, Macaristan, Yugoslavya, ve Kuzey Afrika'da sinagogların var olduğunun kanıtlandığı iddia edilmektedir.³³⁸

Sinagogların ortaya çıkışında iki temel sebep bulunmaktadır. Bunlardan ilki Mabed'in yıkılmasından sonra yapılamayan kurban ibadetinin yerine dua etmek için mekâna ihtiyaç duyulması ve Mabed'den sonra Tevrat'ın ön plana çıkması ile Tevrat okuyup öğrenmenin zorunlu hale gelmesidir. Genel kabul gören görüş Sinagogların, Mabed'in yerine geçmesi ve halkın birlik halini koruyabilmeleri ve Yahudilerin ibadeti ve eğitimi için Babil sürgünü esnasında ortaya çıktıkları yönündedir³³⁹ Sinagoglar asıl gelişimini MS 70 yılında İkinci Mabedin yıkılmasından sonra yaşamıştır. Mimari özellikleri kültüre göre değişmekle birlikte içerisinde putperestliği çağrıştıran herhangi bir unsur bulunmaz. Genelde tek ya da iki katlı olarak yapılmışlardır. Toplanma Çadırını hatırlatan On Emir'in yazılı olduğu perdeler, aslan ve ceylan şeklinde keruvimler, yedi kollu şamdanı hatırlatan altı ve dokuz kollu şamdanlar da Sinagoglarda bulunan özelliklerdendir.³⁴⁰

Sinagogların en kutsal yeri el yazması Tevrat rulolarının muhafaza edildiği "Aron ha-Kodeş" denilen dolap veya sandıktır. Bu bölüm Kudüs yönünde bulunmaktadır. Dua okunurken Yahudiler bu yöne dönmektedirler. Kutsal sandığın üzerinde tavanda "ner tamid" (ebedi ışık, lamba) bulunur. Kutsal sandığın önünde Tevrat'ın üzerine konulup okunduğu "Bema" (okuma masası, kürsüsü)

³³⁸ Yusuf BESALEL, "Sinagog" *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, C. 3, Birinci Baskı, Mayıs 2002, ss. 596-598.

³³⁹ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s.144.

³⁴⁰ Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, ss. 279-280.

bulunmaktadır. Bazı sinagoglarda ise “mikveh” adı verilen ve dini anlamda banyo için kullanılan bölümler yer almaktadır.³⁴¹

2.8.1.Sinagog ve İbadet

Ortaya çıktığı zamandan itibaren Sinagoglar dua, öğrenim ve sosyal alanda faaliyet göstermektedirler. Mabedin yıkılmasından sonra mabedin varlığına bağlı olan ibadetler kesintiye uğramıştır. Bu süreçte kurban ibadetinin yerini ise dua almıştır.³⁴²

Sinagogda yapılan ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Günlük ibadetler, sabah (Sharit), öğleden sonra (Minha)ve akşam (Ma’ariv/Arvit) yapılan dualardır. İbadetler sinagogda yapılacaksa yetişkin on erkekten (Minyan)³⁴³ oluşan cemaatin eşliğinde yapılmaktadır.³⁴⁴ Her gün yapılan bu duaların başlangıcı mabed dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dualardan “Şema İsrail” (dinle ey İsrail) duası Yahudiliğin iman esaslarından bahsetmektedir ve sabah akşam hem sinagoglarda hem evlerde okunmaktadır. Okunan dualardan bir diğeri “Simone Esre” (on sekiz hayır dua) olarak bilinen Amida duası Tanrı’ya iman itirafı ile başlamakta ve Kudüs’ün imarı ve barış için yapılan dualarla sona ermektedir. “Tanrı’nın ismini takdis etmek ve Tanrı Krallığının gelmesi için yapılan duadır ve sinagoglarda ayinlerin sonuna doğru yapılmaktadır. “Alenü” duası ise Tanrı’nın dini gerçekleri açığa vurmasına teşekkür olarak yapılan duadır.³⁴⁵

Sinagoglarda yapılan haftalık ibadet ise “Şabattır”. Şabat, Yahudi takviminde haftanın yedinci günü olan cumartesi günüdür. Bugün, neşe, dinlenme ve ibadet unsurlarını içinde bulunduran gündür. Bugün ibadet ile geçirilmeli Tevrat’a dayandırılan otuz dokuz kısım işten uzak durulmalıdır. Şabat, Cuma akşamı gün batımından, cumartesi akşamı yıldızlar görünene kadar devam eder. Kadınlar gün

³⁴¹ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, ss.144-146.s

³⁴² Yusuf BESALEL, “Sinagog”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C. 3, s.598.

³⁴³ Minyan: Sinagoglarda toplu ibadet edilebilmesi için en az on erkek cemaatin (Minyan) olması şartı vardır. Cemaate katılabilmek için “bar mitzva” on üç yaşına gelmiş olmak gerekmektedir. Bu uygulamanın temeli Tevrat’ta “on erkeğin birlikte Tevrat okuduğu yerde Tanrı’nın celali bulunur” sözüne dayanmaktadır. Ayrıca on erkeğin bir araya gelmesi Yahudilerin hem dini hem sosyal hayatta işbirliği yapmalarını sağlar.” Bkz. Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s.151.

³⁴⁴ Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, s. 282.

³⁴⁵ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, ss.148-149.

batımına doğru Şabat mumlarını yakar ve Kiduş dularını okur. Erkekler ise sinagogda ilahiler okuyarak Şabat'ı karşılar. Bu ibadet esnasında "Leha Dodi" (gel sevgilim) ilahisi, Mezmurlar, Neşideler Neşidesi ve Zohar'dan kısımlar okunur. Cumartesi günü de ibadetlere devam edilir. Musa'nın şarkısı, Nişmat duası okunur. Şabat ibadetinin en önemli kısmını ise Tevrat rulosunun kutsal sandıktan çıkarılarak kantor/hazan³⁴⁶ ismi verilen kişiler ve cemaatten yedi kişi tarafından haftalık Tevrat (paraşa) ve Peygamber bölümünün (haftara) ilgili kısımlarının okunmasıdır. Amida duası, şabatın kutsallığı ve kurban ibadeti ile ilgili çeşitli pasajlar okunarak Şabat ibadetinin sabah bölümü tamamlanır. Sinagogda cemaate ibadet sonrası ikramlarda bulunulur ve cemaatin kaynaşması sağlanır. Şabat gününün son ibadeti ikinci vaktinde yapılır ve cemaat tekrar sinagogda toplanır. Şabat ilahileri, Mezmurlardan pasajlar okunur. Gün batımından sonra ise tekrar sinagogda toplanan cemaat yine mezmurlardan bölümler okur. Bu ibadetle birlikte şabat ibadetinin sinagoglarda yapılan bölümünün sonuna gelinir.³⁴⁷

Sinagoglarda yapılan yıllık ibadet³⁴⁸ ise "Yom Kipur" (Büyük Kefaret)³⁴⁹ ibadetidir. Mabet döneminde yılda bir defa Mabet ve altar (sunak masası-yeri) temizlendikten sonra Yahudiler yıl boyunca işledikleri günahlardan arınmaya çalışırlar, bu günü oruçlu olarak geçirirlerdi.³⁵⁰ Sinagogda yapılan Yom Kipur ibadeti Mabet'de yapılan ibadetlerin tekrarı mahiyetindedir.³⁵¹

³⁴⁶ Kantor/Hazan: Bu kişiler sinagoglarda yapılan törenleri yönetmek ve duaları okumakla görevlidir. Sahip olmaları gerek özellikler arasında, güzel bir sese sahip olmaları, evli olmaları, sakal bırakmaları, kötü şöhrete sahip olmaması gibi özellikler bulunmaktadır. Aynı zamanda dua silsilelerini çok iyi bilmesi, vurgulamaları ve metni doğru okuması gereklidir. Yusuf BESALEL, "Sinagog" *Yahudilik Aniklopedisi*, s. 599.

³⁴⁷ Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, ss.287-290.

³⁴⁸ Levililer, 16/29/34, "... Ve bütün suçlarından dolayı İsrailoğulları için, yılda bir kefarete etmek üzere sizin için, bu ebedi bir kanun olacaktır. Ve Rabbin Musa'ya emrettiği gibi yap."

³⁴⁹ Tişri ayının onuncu günü olana Yom Kipur (Büyük Kefaret) günü, İbrani takviminde yer alan en kutsal gün olarak kabul edilmektedir. Sina çölünde İsrailoğulları'nın altın buzağıya tapmalarından sonra Tanrı'ya kendilerini affetmesi için yalvarmalarından sonra Musa'ya On Emir tekrar verilmiştir. Kefaret Günü yıl boyunca Tanrı karşı işlenen günahlar için af dilenmesidir. Yom Kipur Miladi Takvimde Eylül-Ekim aylarındadır. 2020 yılında Yom Kipur günü 28 Eylül tarihine denk gelmiştir. http://www.sevivon.com/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=65&Itemid=30
Erişim Tarihi: 04,08.2020.

³⁵⁰ Kefaret Günü için Bkz. Levililer, 16. Bab, Sayılar, 29/7-11.

³⁵¹ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s.154.

Yılın ilk ayı olan Tişri ayının ilk on günü büyük kefarete gününe kadar ibadet, tefekkür ve tövbe (Aseret ha-Teşuva) ile geçirilir. Tişri ayının onuncu günü ise Yom Kipur günüdür. Roş ha-Şana gününde (yılbaşı) Tanrı katında Yahudilerin günahlarının, kaderlerinin yazıldığına ve takip eden on gün içerisinde yazılanların mühürleneceği, ancak kişinin bu on günlük süreyi ibadet ve tövbe ile geçirirse yazılanların değiştirilebileceği inancı vardır. Yom Kipur günü bir yıl boyunca işlenen günahların affedilmesi için son fırsat olarak değerlendirilir. Yahudiler Kefarete Gününde yaklaşık yirmi beş saat oruç tutarlar. Bu günde Yahudiler herhangi bir işle meşgul olmazlar.³⁵² Büyük Kefarete gününde sinagogda yapılan ibadetler hava kararmadan önce okunan ve güneş batıncaya kadar üç defa hüznü bir şekilde yapılan “Kol Nidre” (bütün vaatlerim) isimli kefarete duasının okunması ile başlamaktadır. Yom Kipur gününde genel olarak günahlardan tövbe ve pişmanlık içeren dualar okunur. Akşam ibadetinde ise günün kapanış duası olan “Ne’ila” okunur. Ne’ila duası sonrasında ise bitiriş şofarı üflenir ve “gelecek yıl Kudüs’te” duasıyla Yom Kipur ibadetleri tamamlanmış olur.³⁵³

Sinagogların dua ve ibadet yeri olmasının yanında “Bet ha- Midraş” öğrenme yerleri olma özellikleri de vardır. Duanın yanında, ibadetler sırasında düzenli olarak Tevrat’ın okunması bir gerekliliktir. Ezra ile başlayan Tevrat öğrenme ve okuma geleneği sinagoglarda devam ettirilmiştir. Eğitim imkânına sinagoglar sayesinde tüm Yahudiler ulaşabilir hale gelmiştir. Özellikle sinagogların ilk dönemlerinde Talmud’da verilen bilgilere göre sinagogların yanında “Bet ha- Sefer” denilen çocuklara eğitim verilen sınıflar mevcuttur. Bazı sinagoglarda ergenlik çağına gelmiş çocuklar için “Bet ha- Midraş” denilen eğitim evleri yer alırken bazı Yahudi gruplarında “Yesivah” denilen yüksek öğrenim kurumları bulunmaktaydı. Özellikle büyük sinagoglar içerisinde derslikler, kütüphaneler ve okuma yerleri de tahsis edilmiştir. Sinagogların günümüzde en önemli misyonlarından biri Yahudi çocuklara

³⁵² Levililer, 16/29, “...ayın onuncu gününde canlarınızı alçaltacaksınız, yerli olsun aranızda misafir garip olsun hiçbir iş yapmayacaksınız.”

³⁵³ Salime Leyla GÜRKAN, *Yahudilik*, ss.295-297.

İbranice öğretilmesi, Tevrat'ın anlaşılmasının sağlanması, İsrail Devleti ile ilgili bilgilerin ve Yahudi kültürünün aktarılmasıdır.³⁵⁴

Sinagogların Yahudi hayatında ki bir diğer görevi ise cemaat bilincinin oluşması ve toplumun sosyal olarak bir arada kalmasının sağlanmasıdır. Yahudi cemaatinin olduğu her yerde sinagog yapma geleneği asırlar boyunca sürdürülmüştür. Yahudi cemaatinin oluşması için ise on yetişkin erkeğin (Minyan) olması gerekli görülmüştür.³⁵⁵ Eski dönemlerden itibaren sinagoglar Yahudi sosyal yaşamının tüm kesitlerini yansıtan yerlerdir. Yaşlıların teselli edilmesinden, nikah işlemlerine, idari konulardan dava konularına, yolcuların misafir edilmesinden, ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesine, hastaların tedavi edilmesinden düğün şöenlerine kadar her türlü konuda sinagog merkez konumundadır. Evi dışında bir Yahudi'nin sahip olduğu her şey sinagogdur.³⁵⁶

Sinagoglarda eski çağlarda yapılan uygulamaların bir kısmı ortadan kalkmış olsa da günümüzde de sinagoglar Yahudi dini hayatında ki merkezi yerini korumaktadır. Yaklaşık iki bin beş yüz yıldır sinagoglar Yahudi kültürünün, imanının, yaşam biçiminin ayakta kalmasını sağlamıştır. Sinagog Kurumu her Yahudi'ye, Yahudi cemaatinin bir üyesi olduğunu sürekli olarak hatırlatmakta ve unutulmasına engel olmaktadır.³⁵⁷

³⁵⁴ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s.156-158.

³⁵⁵ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*. s. 159.

³⁵⁶ Yusuf BESALEL, "Sinagog", *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.3, ss. 598-599.

³⁵⁷ Ahmet GÜÇ, a.g.e, s. 158.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HIRİSTİYANLIKTA KUTSAL MEKÂN

3.1. Beytullahim ve Beytullahim (Doğuş) Kilisesi

Beytullahim, Kudüs şehri gibi tarihi oldukça eskiye dayanan yerleşim yerlerinden biridir. Şehrin isminden ilk olarak Tel Amarna mektuplarında (MÖ.14.yüzyıl) bahsedilmektedir. Bu mektuplarda şehrin ismi “*Bit ilu Lahama*” (Tanrı Lahama’nın evi) olarak geçmektedir. Lahma, Kenanlıların bereket tanrısına verdikleri isimdir. Bu bölge topraklarının bereketli olması sebebiyle şehre “Beyt-Efrat” (bereket evi) de denilmektedir. Şehrin ismi olarak İbranice’de “ekmek evi” anlamında Beytlehem kullanılırken, Arapçada Beytulahm olarak kullanılmaktadır.³⁵⁸

Beytullahim, Yahudi tarihi açısından önemli bir şehirdir çünkü Davud burada doğmuş,³⁵⁹ Yakub eşi Rahel’i buraya defnetmiştir.³⁶⁰ Beytullahim’in Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilme sebebi ise İsa’nın Beytullahim’de doğmuş olmasıdır.³⁶¹ Hıristiyanlar tarafından genel olarak kabul edilen görüş bu şekildedir. Matta İncilinde bahsedildiği şekliyle yeni doğan erkek çocukların öldürülmesi emrini veren Herodes’ten gizlenirken, Meryem, İsa’yı Betullahim’de bir hanın yemliğinde dünyaya getirmiştir.³⁶² İsa’nın MÖ. 5 ya da 4 yılında doğduğu³⁶³ düşünülmektedir.³⁶⁴ İsa’nın doğumu hakkında İncillerde verilen bilgilere göre Allah Cebrail’i Meryem’e göndermiştir, Meryem’e Kutsal Ruh vasıtası ile bir oğlunun olacağı, ona “Allah’ın oğlu” denileceğini ve isminin İsa olacağı söylenmiştir. Meryem, Davud’un soyundan gelen ve Nasıra şehrinde yaşayan Yusuf’un nişanlısıdır. Yusuf nişanlısı Meryem’i alarak nüfusa yazılmak için Beytullahim’e gelir. Buraya geldiklerinde Meryem doğum yapar.³⁶⁵ İsa’nın doğumunun Beytullahim’de bir mağarada olduğu görüşü ikinci asırda ortay çıkmıştır. Mağara ve

³⁵⁸ Abdurrahman KÜÇÜK, “Beytulahm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, s. 86.

³⁵⁹ I. Samuel, 16/1-13.

³⁶⁰ Tekvin, 35/19, “Ve Rahel öldü ve Efrat yoluna gömüldü (o Beyt-lehem’dir).”, Tekvin, 48/7.

³⁶¹ Matta, 2/1-6, “Şimdi İsa Hirodes’in günlerinde Yahudiye Beytleheminde doğduğu zaman...”, Luka, 2/1-15, Yuhanna, 7/41-42.

³⁶² Matta, 2.Bab.

³⁶³ Kur’an-ı Kerim’de Hz. İsa’nın doğduğu yerin ismi geçmemektedir. Hz. İsa’nın doğumu ile ilgili olarak bkz. Meryem, 16-36, Al-i İmran, 45-57,59.

³⁶⁴ Ömer Faruk HARMAN-Pelin Çift, *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*, s. 100.

³⁶⁵ Günay TÜMER, Abdurrahman KÜÇÜK, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s.242.

Beytullahim kasabası Hristiyanlarca kutsal kabul edilerek 4. yüzyıldan itibaren bir ziyaret mekânı haline gelmiştir. Kutsal Kitabın Latince tercümesi olan Vulgat'ı hazırlarken Jerome (ö.420) Beytullahim kasabasına yerleşmiştir. Jerome dışından pek çok azizin yaşadığına inanılan bu kasabaya Hristiyan cemaatler akın etmiş ve birçok manastır, kilise ve okullar yapmışlardır.³⁶⁶ Beytullahim kasabasında dini değer atfedilen pek çok kutsal mekan bulunmaktadır. Süt Mağarası Kilisesi, Çoban Tarlası Kilisesi, Aziz Theodosius Manastırı, Mar Saba Manastırı, Rahil Kabri³⁶⁷ bunlardan bazılarıdır.³⁶⁸

Beytullahim kasabası 614 yılında İranlılar tarafından ele geçirilmiştir. Bu işgal sırasında Beytullahim oldukça büyük zarar görmüştür. Bu yıkımdan ise sadece Doğu Kilisesi kurtulabilmiştir. İranlıların Doğu Kilisesine zarar vermeme sebepleri kilisenin kapısı üzerinde bulunan mozaikte yer alan “Doğunun Üç Evliyası” olarak bilinen figürlerin kıyafetlerinin İranlılara benzemesinden dolayıdır. Beytullahim yaklaşık dört asır Roma hakimiyetinde kalmıştır. 636 tarihinde Beytullahim Hz. Ömer tarafından fethedilmiştir. Şehir teslim edilirken burada yaşayanların can, mal, din ve ibadetleri konusunda güvence verilmiştir. 1099 Haçlı seferlerine kadar Beytullahim Müslümanların idaresinde kalmıştır. Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları, Fatımiler ve Selçuklular Beytullahim’de hakimiyet kuran Müslüman devletlerdir.³⁶⁹

1099 yılında düzenlene Birinci Haçlı Seferleri sırasında Beytullahim savaş yapılmadan Haçlı idaresine geçmiştir. Kudüs’ün ilk Haçlı Kralları Beytullahim Kilisesinde taç giymişlerdir. Beytullahim 1187 tarihinde Selahaddin Eyyubi’nin Kudüs fethi öncesi tekrar Müslümanların hakimiyetine girmiştir. Beytullahim’de

³⁶⁶ Abdurrahman KÜÇÜK, “Beytullahim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.87.

³⁶⁷ Rahil Kabri (Bilal Mescidi): Hz. Yakub’un eşi Rahel’in kabrinin bulunduğu inanılan mekân Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilmiştir. Mescid ve mezar Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. (Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) *Türkçe Filistin Rehberi* “Beytullahim” 2016, s. 20.

³⁶⁸ TİKA (Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) *Türkçe Filistin Rehberi* “Beytullahim” 2016, ss. 15-25.

³⁶⁹ Mihriban UÇAR, 19. *Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Beytullahim Kilisesinde Osmanlı İdari Yapısı*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2019 Denizli, ss.12-13.

1516 tarihinden 1917 tarihine kadar kesintisiz 401 yıl Osmanlı hakimiyeti devam etmiştir.³⁷⁰

Hıristiyan dünyasının Kudüs'e yaptığı hac yolculukları pek çok kutsal yerin keşfedilmesine neden olmuştur. Özellikle Konstantin'in annesi Helena'nın 326 yılında hac yolculuğu sırasında kutsal mekânların ortaya çıkarılması ve bu yerlere kiliselerin yapılmasında çok büyük bir etkisi olmuştur. Helena, Kudüs'te İsa'nın kabrinin olduğu mağara üzerine Kutsal Kabir Kilisesini yaptırmış yine aynı dönemde Beytullahim'de İsa'nın doğduğuna inanılan mağara üzerine Doğu Kilisesini inşa ettirmiştir.³⁷¹

Beytullahim kasabasında yer alan Doğu Kilisesi (Beytullahim Kilisesi) Batıda, "the Church of Nativity", Fransızca da "Grotte de la Nativité" Arapçada "Mağaretü'l- Mehd" ismi ile bilinmektedir. İsa'nın doğduğuna inanılan mağara üçüncü asırdan itibaren ziyaret yeri haline gelmiştir. Mağara üzerine İmparator Konstantin'in annesi Helena tarafından yaptırılan Kilise 339 yılında tamamlanmıştır. Kamame Kilisesi'ndeki çoklu cemaat yapısı burada da mevcuttur. Kilise, Rum, Latin ve Ermeni cemaatleri tarafından paylaşılmaktadır. İsa'nın doğumunda ve sonrasında önemli olayların gerçekleştiği mekânlar zamanla kilise içerisine dahil edilmiştir. Doğu Kilisesi yaklaşık on iki bin metrekarelik bir alanı kaplamaktadır.³⁷²

Doğu Kilisesinde cemaatler arasında sürekli devam eden çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Tüm cemaatler kutsal kabul ettikleri bu mekânın bakım, onarım, temizlik gibi işlerini sadece kendileri yapmak istemişlerdir. Osmanlı küçük-büyük tüm tartışmalara hassasiyetle yaklaşmış ve tartışmaların giderilmesine çalışmıştır.³⁷³

³⁷⁰ Abdurrahman KÜÇÜK, "Beytülâhm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.87-88. Ayrıca Bkz.s Osmanlı Devleti'nin Beytullahim ve bölgede bulunan dini mekanlar ve Hıristiyan cemaatler hakkında yaptığı çalışmalar için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayın No:2, Kudüs'te Hıristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi.

³⁷¹ Ahmet TÜRKAN, "Başlangıçtan Günümüze Kudüs Latin Patrikliği" *Milal ve Nihal*, C.10, S.2, Mayıs- Ağustos 2013. s. 31.

³⁷² İhsan SATIŞ- Muhammet CEYHAN, Kudüs'te Rum Cemaatine ait bir defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri(13 belge ile birlikte), *TTK Belgeler Dergisi*, C.33, S. 37, Ankara-2012, ss. 27-28..

³⁷³ Mihriban UÇAR, 19. *Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Beytullahim Kilisesinde Osmanlı İdari Yapısı*, ss. 50-51.

Osmanlı Devleti kutsal yerler konusuna özel bir önem vermiştir. 989 Divan-ı Hümayun Defterleri kataloğunda 10 adet kilise defteri bulunmaktadır. Bu defterlerden 8, 9 ve 10. Defterler Kamame Kilisesi ve Beytullahim (Doğuş) Kilisesi ile ilgili ilgilidir.³⁷⁴ Hıristiyan cemaatler arasında yaşanan en büyük sorun Doğuş Kilisesi anahtarlarına sahip olma konusudur. Bu konu Kamame kilisesinde de yaşanmıştır. Kamame kilisesinin anahtarları Hıristiyan cemaatler arasında tartışmayı sonlandırmak için iki Müslüman aileye verilmiştir. Ancak bu uygulama Beytullahim Kilisesi için yapılmamıştır. Hz. Muhammed'in İsrâ-Miraç mucizesi sırasında Kudüs'e giderken Hz. Cebrail ile birlikte konakladığı yerlerden birinin Beytullahim olması ve Hz. Cebrail'in Hz. Muhammed'e Hz. İsa'nın burada doğduğunu söylemesi, Hz. Muhammed'in burada namaz kılması bu yerin Müslümanlar arasında da kutsal mekân olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bu durum bölgede yaşayan Müslümanların bazı dönemler Beytullahim Kilisesi üzerinde hak iddia etmelerine sebep olmuştur. Bu durumun önüne geçebilmek için Kilise anahtarları Hıristiyan cemaat arasında paylaştırılmıştır. Osmanlı Devleti kutsal yerler konusunda olduğu gibi Beytullahim Kilisesi hakkında da “*kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması*” ilkesine göre hareket etmiş ve Hz. Ömer'in Hıristiyanlarla yaptığı sözleşmeyi temel olarak uygulamalarda bulunmuştur. Osmanlı Devletinin 1852 yılında aldığı statüko kararları bölgede yönetimler değişse de hala uygulanmaya devam etmektedir.³⁷⁵

3.2. Hıristiyanlıkta Kudüs

İnsanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden biri olan Kudüs³⁷⁶ pek çok dine ev sahipliği yapmıştır. Bu dinlerden bir tanesi de Hıristiyanlıktır. Kudüs, Yeni Ahit'te “*Tanrı'nın Kenti*”³⁷⁷ olarak isimlendirilmektedir. Bunun yanı sıra Kudüs şehrinin Hıristiyanlar açısından kutsal kabul edilmesin sebebi Yahudilerde olduğu gibi vaat edilmiş toprak inancı değil İsa'nın bu şehirle olan bağlantısından kaynaklanmaktadır. İsa hayatının çok kısa bir bölümünde Kudüs'te bulunmuştur.

³⁷⁴ *Geçmişten Günümüze Kudüs*, Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları No: 55, Ocak 2019 İstanbul, ss. 154-155.

³⁷⁵ Mihriban UÇAR, a.g.e., ss. 100-101.

³⁷⁶ Kudüs şehrinin tarihi ve şehrin isimleri hakkında ayrıntılı bilgi “Yahudilikte Kudüs” başlığı altında verilmiştir.

³⁷⁷ İbraniler, 11/10, “Çünkü mimarı ve kurucusu Tanrı olan temelli kenti bekliyordu.”, İbraniler 12/22, “Oysa sizle Siyon Dağı'na, yaşayan Tanrı'nın kenti olan Yeruşalim'e yaklaştınız...”

İsa'nın, Âdem'in işlediği suça ve inananların günahına karşılık kefarete olarak kendini feda etmesi, çarmıhta öldürülmesi ve yeniden dirilerek Tanrı'nın yanındaki yerine yükselmesi Kudüs'te meydana gelmiştir. Bu olaylar Kudüs'ün kutsal mekân olarak öne çıkmasına sebep olmuştur.

İncillerde bahsedildiği şekliyle İsa, Yahudi olarak dünyaya gelmiş, bu gelenek içerisinde büyümüş daha sonra Mesihliğini ilan etmiş bunun sonucu olarak Kudüs'te çarmıhta öldürülmüştür.³⁷⁸ İncillerde İsa'nın doğum yeri olarak Beytlehem veya Nasıra ismi geçmektedir. Yine doğum tarihi konusunda da net bir bilgi bulunmamasıyla birlikte Beytlehem'de Kral Hirodes döneminde dünyaya geldiği belirtilmektedir.³⁷⁹ Bu tarih ise yaklaşık olarak MÖ 5 ve ya 4 yılına tekabül etmektedir. Bazıları ise bu tarihi MÖ 7 ve ya 6 olarak kabul etmektedir. İsa'nın annesi Meryem'in onu babasız olarak dünyaya getirdiği kabul edilmekle birlikte soy ağacının Meryem'in nişanlısı olan Dülger Yusuf ile bitirilmesi de çelişiklere sebep olmaktadır. İsa'nın çocukluk ve gençlik yılları hakkında İncillerde çok az bilgi bulunmaktadır. Yahudi bayramı olan Fısıh bayramında on iki yaşında iken Kudüs'e getirilmesinden³⁸⁰ ve Mabed'de din adamları ile tartışmalar yapması ve insanların onun anlayışına şaşırmasından bahsedilmektedir.³⁸¹

İncillerde geçen bilgilere göre İsa, kendisinden altı ay büyük olan Zekeriya'nın oğlu Yahya'nın onu vaftiz etmesinden sonra³⁸² otuz yaşlarında iken tebliğ faaliyetlerine başlamıştır.³⁸³ İsa'nın tebliğ dönemi yaklaşık olarak üç yıl sürmüştür. İlk olarak Galile'de tebliğine başlamış 27 veya 28 yılında Kudüs'e gelmiştir. Çok kısa bir süre Kudüs'te kalan İsa farklı bölgelere giderek tebliğe devam etmiştir. Kısa dönemler halinde Kudüs'e tekrar dönen³⁸⁴ İsa Kudüs'te şabat günü felçli birini iyileştirir. Şabat günü çalıştığı için Yahudiler, İsa'ya zulmetmeye

³⁷⁸ Kürşat DEMİRCİ, "Hıristiyanlık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 330.

³⁷⁹ Matta, 2/1, "Şimdi İsa, Kral Hirodesin günlerinde Yahudiye Beytlehem'in de doğduğu zaman..."

³⁸⁰ Luka, 1/80, "Çocuk büyüyor, ruhsal yönden güçleniyordu. İsrail halkına görüneceği güne kadar ıssız yerlerde yaşadı."

³⁸¹ Luka, 2/52 "İsa bilgelikte ve boyda gelişiyor, Tanrı'nın ve insanların beğenisini kazanıyordu."

³⁸² Luka, 3/21-22, "...İsa'da vaftiz oldu. Dua ederken gök açıldı. Kutsal Ruh, bedensel görünümünde, güvercin gibi O'nun üzerine indi. Gökten "Sen benim oğlumsun, senden hoşnudum" diyen bir ses duyuldu."

³⁸³ Luka, 3/23, "İsa göreve başladığı zaman otuz yaşlarındaydı..."

³⁸⁴ Yuhanna, 5/1, "İsa bundan sonra Yahudilerin bir bayramı nedeniyle Yerusulayim'e gitti."

başlarlar. İsa onlara “*Babam hala çalışmaktadır, bende çalışıyorum*” karşılığını verir. Bu cevapla birlikte İsa sadece şabat gününün kutsallığını bozmakla kalmaz, Tanrı’nın, babası olduğunu söyleyerek kendisini Tanrı ile eşit tutmaktadır.³⁸⁵ İsa’nın Yahudilerle arası açılır ve tekrar Kudüs’ten ayrılarak bir süre farklı bölgelere gider. Gittiği bölgelerde İsa pek çok mucize gösterir. Ölümünün üzerinden dört gün geçen Lazar’ı³⁸⁶ diriltir. Bu mucize Kudüs’te de duyulur ve Sanherdin tarafından İsa’nın kendileri için tehlike oluşturduğuna ve öldürülmesi gerektiğine karar verilir.³⁸⁷ Tehlikeli durumu gören İsa Kudüs’ten bir kez daha ayrılır ancak kısa bir süre sonra tekrar Kudüs’e döner. Bu İsa’nın Kudüs’e son dönüşüdür. Kendisinin beklenen Mesih olduğunu belirtmek için bir sığa üzerinde şehre gelir.³⁸⁸ On iki havariden biri olan Yahuda İskariyot tarafından otuz gümüş karşılığında ele verilir ve tutuklanır. Sanherdin tarafında sorgulanan İsa’nın yaptıklarında suç bulunamazsa da Mesih olup olmadığı şeklindeki soruya Mesih olduğunu cevabını vermesi sonucu öldürülmesine kararı verilir.³⁸⁹ Vali Pilatus’a götürülen İsa bir kez daha sorgulanır ancak vali İsa’yı suçlu bulmaz ve salınmasına karar verir. Toplanan halk ve kahinler ise İsa’nın çarmıha gerilmesinde ısrar ederler. Baskılara dayanamayan Pilatus İsa’nın öldürülmesi emrini verir.³⁹⁰ İsa ölüm cezası uygulanmak üzere Golgotha³⁹¹ denilen tepeye getirilir ve burada çarmıha gerilir.³⁹² İsa, Cuma günü sabah dokuzda çarmıha gerilir ve öğleden sonra üçte ruhunu teslim eder.³⁹³ Kabre konulan İsa’yı üç gün sonra ziyaret edenler kabrin boş olduğunu görürler. İsa onlara dirilmiş olarak görünür ve bir süre takipçileriyle birlikte olduktan sonra semaya alınır.³⁹⁴ Tüm bu olayların yaşandığı yer Kudüs’tür.

³⁸⁵ Yuhanna, 5/2-18.

³⁸⁶ Lazar (Lazarus) kızkardeşleri Marta ve Meryem ile birlikte İsa’nın inanlarından biridir. Lazar öldükten dört gün sonra İsa tarafından diriltilmiştir. Bkz. Yuhanna, 11/1-44, 12/1-11.

³⁸⁷ Yuhanna, 11/47-52.

³⁸⁸ Zekeriya, 9/9, “Ey Siyon kızı sevinçle coş! Sevinç çılgınlıkları at ey Yeruşalim kızı! İşte Kralım! O adil kurtarıcı ve alçakgönüllüdür. Eşeğe evet sıpaya, eşek yavrusuna binmiş sana geliyor.”

³⁸⁹ Luka, 22/47-71.

³⁹⁰ Luka, 23/1-25.

³⁹¹ Markos, 15/22, “İsa’yı Golgota denilen yere getirdiler ki tercüme olunursa kafa kemiği yeri demektir.”

³⁹² Markos, 15/25, “Üçüncü saati onu haça gerdiler.” Yuhanna, 19/18.

³⁹³ Matta, 27/50, Markos, 15/37, Luka, 23/46, Yuhanna, 19/30.

³⁹⁴ Ömer Faruk HARMAN, “İsa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, ss. 465-468.

İsa'dan sonra havariler Kudüs'te yaşamaya devam etmişlerdir. Çünkü burada kalmalarını ve kendilerine verilen vaadi beklmelerini İsa onlardan istemiştir.³⁹⁵ Ancak gördükleri baskılar nedeniyle havarilerden bir kısmı Kudüs'ten ayrılarak farklı bölgelere seyahatler yapmışlar yahut yerleşmişler ve İsa'nın mesajlarını anlatmaya devam etmişlerdir. Ancak Yahudilerin takibatından da kurtulamamışlardır. Pavlus böyle bir dönemde ortaya çıkarak kendini Yabancıların Havarisi olarak ilan etmiştir. Kudüs cemaati ile arası açılan Pavlus, Kudüs'te bulunan cemaatten uzaklaşmaya başlamıştır. Pavlus'un çalışmaları sonucu Hıristiyanlık Musa şeriatinden uzaklaşmaya ve din olarak ortaya çıkmaya başlarken, Pavlus'un İsa Mesih merkezli görüşleri karşısında Kudüs cemaati etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Kudüs'ün, Roma tarafından yerle bir edilerek, Mabel'in yıkılmasından (MS 70) sonra ise artık İsa'ya inananlar ve Yahudiler arasında ki bağ kopmuştur, Hıristiyanlar İsa Mesih'in, mabelin merkezi rolünü kendisinin üstlendiğine inanmışlardır.³⁹⁶

Pavlus döneminde Kudüs, Hıristiyanlar açısından önemli bir merkez konumunda değildir. Pavlus çalışmalarını daha çok Anadolu, Suriye ve Antakya üzerinde yoğunlaştırmıştır. Ancak Kudüs'ün sembolik değerini Pavlus da ifade etmektedir. Ona göre Kudüs kaybolacak ve “Göksel Kudüs”³⁹⁷ kurulacaktır. Kutsal mekân olarak kabul edilen Kudüs dünyada bir yer olmaktan ziyade kıyametten sonra kurulacak olan krallığın mekânı olarak kabul edilmektedir. Bu inanca göre insan, Âdem'in işlediği günah sebebiyle cennetten yeryüzüne indirilmiş ve yaratıcısından uzaklaşmak zorunda kalmıştır.³⁹⁸ İnsan, yargılamadan sonra tekrar Tanrı ile bir araya gelecektir. İnsanın Tanrı ile tekrar bir araya geleceği yer ise İsa'nın çarmıhta yaşamının sona erdiği yer olan Kudüs'tür. Kudüs kutsal toprakları ifade etmekte iken İsa ise kutsalın ruhudur.³⁹⁹

³⁹⁵ Resullerin İşleri, 1/4, “ ve onlarla toplanıp Yeruslaim'den ayrılmasınlar, fakat Baba'nın vaadini beklesinler, diye kendilerine emretti. O vaadi benden işittiniz.”

³⁹⁶ Rabia MERT, *a.g.e.*, ss. 108-111.

³⁹⁷ Galatyalılara, 4/25-26, “Ve Hacı Arabistan'da olan Sina Dağıdır. Ve şimdiki Yeruslaim'e muadildir; çünkü çocukları ile birlikte kulluk ediyor. Fakat yukarıdaki Yeruslaim hürdür, bizim anamız odur.” Bkz. Göksel Kudüs tasviri için. Vahiy, 21/1-27.

³⁹⁸ Rabia MERT, *a.g.e.*, ss.111-112.

³⁹⁹ Vahiy, 21/1-7.

Kudüs'ün kutsallığı konusunda Hıristiyanlar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Kudüs'ü kutsal kabul eden ve etmeyen iki farklı görüş olduğu kabul edilmektedir. Kudüs'ün kutsal bir yer olmadığını iddia edenlere göre bunun kanıtı İsa'nın sözleridir.⁴⁰⁰ Yahudilik için kutsal olan Kudüs'ün bu gelenek içerisinde gelen Hıristiyanlar için kutsallığını kaybetmesinde, İsa'nın çarmıhta öldürüldüğü an Mabet'in Kutsallar Kutsalı bölümünü ayıran perdenin yırtılmış olması ve Tanrı ve insan arasında ki bağın Mesih'le sağlandığına bu yüzden de Kutsallar kutsalının önemini kaybettiğine olan inanç vardır. İsa'nın önemi Kutsal mekânın yerine geçmiş, İbadetler için mekân gereksinimi ortadan kalkmıştır. Tanrı'ya istenilen her yerde ibadet edilebilir, özel bir yere ihtiyaç yoktur düşüncesi 2. ve 3.yüzyılda Hıristiyanlar arasında taraftar bulmuştur. Bu görüşe karşın Kudüs'ün kutsallığının sonlu olmadığını hala devam ettiği yönünde görüşler de dile getirilmiştir. Çünkü Kudüs, İsa Mesih ve Kutsal Ruh'un izlerini taşımaktadır.⁴⁰¹

Helenistik eğilim içerisinde ki Pavlusçu Hıristiyanlık Kudüs dışında yayılırken Kudüs'te bulunan Yahudi kökenli Hıristiyanlar varlıklarını kısa bir süre daha devam ettirmişlerdir. Kudüs cemaatinin başında bulunan kişi ise İncillerde İsa'nın kardeşi olarak bahsedilen Yakup'tur.⁴⁰² 70 yılında Yahudiler tarafından Kudüs Cemaatinin başı olan Yakup öldürülmüş bu zamandan sonra Kudüs'te bulunan Hıristiyanlar genel olarak Kudüs'ten ayrılıp Ürdün tarafına göç etmişlerdir.⁴⁰³ Yahudiler Kudüs'te başlattığı Bar Kohba isyanı (132-135) Roma tarafından bastırılmış ve Yahudiler ile birlikte Hıristiyanlar da Kudüs şehrinde çıkarılmıştır. Hıristiyanlar ziyaret amacıyla şehre gelmeye devam etmişlerdir. Bu ziyaretler genel

⁴⁰⁰ Yuhanna, 4/19-24, "Kadın ona dedi: Efendi görüyorum ki sen peygambersin. Atalarımız bu dağda tapındılar, ve siz tapınmak gerek olan yer Yerusalemededir dersiniz. İsa ona dedi: Kadın bana inan, saat geliyor ki o vakit Babaya ne bu dağda, ne de Yerusalemede tapınacaksınız... Fakat gerçekten tapınanların Babaya ruhta ve hakikatte tapınacakları zaman geliyor... Allah ruhtur ve ona tapınanların ruhta ve hakikatte tapınmaları gerekir."

⁴⁰¹ Muhammed GÜNGÖR, "Hıristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci1, *Amasya İlahiyat Dergisi*, Haziran 2020, ss. 148-152.

⁴⁰² Matta, 13/55 "Dülgerin oğlu bu değil mi? Anasının adı Meryem değil mi? kardeşleri Yakup, Yusuf, Yahuda değil mi?", Markos, 6/3.

⁴⁰³ Kürşat DEMİRCİ, "Hıristiyanlık" *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.332.

olarak İsa'nın doğduğu yer olan Beytlehem ve göğe yükseldiği yer olarak kabul edilen Zeytin Dağı ve Getsemani Bahçesi'nde yoğunlaşmıştır.⁴⁰⁴

Hıristiyanların ilk iki asır boyunca sürekli takip edilmeleri, yer değiştirmeleri gibi sebeplerden dolayı kutsal mekân konusu içlerinde tam olarak yer etmemiştir.⁴⁰⁵ Hıristiyanların ilk iki asrında Kudüs'te İsa ile bağlantılı yerlerin dini anlamı hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Çünkü bu dönemde Hıristiyanlar Kudüs'ten ziyade Roma topraklarında yayılma göstermişlerdir. İmparator Konstantin'in 313 yılında yayınladığı Milano Fermanı ile Hıristiyanlık diğer dinler ile eşit sayılmış ve yaklaşık üç asırdır devam etmekte olan baskı ortadan kalkmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalar ile Kudüs, Hıristiyanlar için tarihi ve dini anlamda bir sembol haline gelmeye, dünyanın merkezi olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Kudüs'te ortaya çıkan Hıristiyanlığın tekrar Kudüs'te görünür hale gelmesi yaklaşık üç asır sürmüştür.⁴⁰⁶

Konstantin'in annesi Helena'nın Kudüs'e yaptığı yolculuk (325-327)⁴⁰⁷ şehrin Hıristiyanlar arasında önem kazanmasında etkili olmuştur. Pek çok Hıristiyan din adamı ve Bizans'ın önde gelen bazı şahsiyetlerinin Kudüs'e yerleşmesi Kudüs'e ilgiyi daha da arttırmış, sadece İsa ile ilgili mekânlar değil, aziz ve şehitlere ait mezarlar ve kalıntılar (reliqer) da kutsal kabul edilmeye başlanmıştır. Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından üç asır sonra Kudüs tamamen bir Hıristiyan şehrine dönüşmüş, binlerce yıllık Yahudi varlığı adeta silinmiştir.⁴⁰⁸ Hıristiyanların Kudüs konusunda kendilerine has bir yaklaşımları olmuştur. Hıristiyanlar, Kudüs'ü kutsal bir yer olarak kabul eden Yahudilere şehirde yaşam hakkı tanımamışlardır. Tapınak Tepesi'nde bulunan ve Ağlama Duvarı olarak isimlendirilen duvar Yahudilerin mağlubiyetini

⁴⁰⁴ Rabia MERT, a.g.e., ss. 112-113.

⁴⁰⁵ Eldar HASANOĞLU, "Hıristiyan İnancında Kudüs", <https://www.beyzatarik.com/kudus-tarihi/hristiyan-inancinda-> Erişim Tarihi:18.06.2020.

⁴⁰⁶ Rabia MERT, a.g.e., ss.112-114.

⁴⁰⁷ "Helena (İmparatoriçe)", İmparator Konstantin, annesi Helena'yı Kudüs'e bir seyahat yapması için 325 yılında görevlendirilmiştir. Helena 327 yılında Roma'ya dönmüştür. [https://tr.wikipedia.org/wiki/Helena_\(imparatori%C3%A7e\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Helena_(imparatori%C3%A7e)) Erişim Tarihi: 04.08.2020.

⁴⁰⁸ Rabia MERT, a.g.e., s.115.

hatırlatması amacıyla yıkılmamış, Hıristiyanlar tarafından uzun süre çöplük olarak kullanılmıştır.⁴⁰⁹

Kudüs Piskopos'u Kiril (ö.444) İsa Mesih ve Kutsal Ruh ile ilgili olayların Kudüs'te meydana gelmesiyle Kudüs'ün Tanrı katında hala önemli bir şehir olduğunu gösterdiğini belirtmiş, Kudüs'ün dünyanın diğer bölgelerinden üstün olduğunu iddia etmiştir. Bu dönemde hac, ibadet olarak belirginleşmeye başlamıştır. Haccın amacı İsa'nın hatıralarının canlandırılmasına yönelik olmuştur. Hac bölgeleri İsa'nın şehirde iken bulunduğu, vaaz verdiği yerler, çarşıya gerilmek üzere yürüdüğü yol güzergâhı (Via Dolorosa- Çile Yolu), öldüğü ve dirildiği mekânları kapsamaktadır.⁴¹⁰ Konstantin'in, Kudüs'e inşa ettirdiği pek çok kilise Hıristiyanların, İsa'nın doğumuna, yaşamına ve ölümüne tanıklık eden yerleri görmeleri açısından Hac yolculuklarını teşvik edici olmuştur.⁴¹¹

Kudüs'te 4.yüzyılda başlayan Hıristiyan egemenliği 614 yılında Sasaniler'in, Yahudilerin desteği ile Kudüs'ü ele geçirmelerine kadar devam etmiştir. Ancak bu durum uzun sürmemiş 630 yılında Bizans İmparatorluğu tarafından Kudüs geri alınmıştır. Şehir bu el değiştirmeler sırasında pek çok katliama tanık olmuş, Yahudi ve Hıristiyanlar birbirlerine karşı oldukça büyük katliamlar uygulamışlardır. Hıristiyanlar Kudüs'ü Sasanilerden geri aldıktan sonra Sasani yönetimi sırasında şehre yerleşen Yahudileri tekrar şehirden uzaklaştırmışlardır.⁴¹² Hz. Ömer döneminde Kudüs Müslüman hâkimiyetine girmiştir Kudüs'te üç asır süren Hıristiyan hâkimiyeti sona ermiş, İslam hâkimiyeti başlamıştır.

Kudüs fethedildikten sonra şehrin anahtarı Kudüs Piskoposu tarafından Hz. Ömer'e teslim edilmiştir. Müslümanlar, şehirde yaşayanlara inanç özgürlüğü tanımış ve isteyenlerin şehirde kalmalarına izin verilmiştir. Bu dönemde Yahudilerde Kudüs'e dönmeye başlamışlardır. Kudüs'te İslam hâkimiyeti devam ederken, Türklerin Malazgirt Meydan Muharebesini kazanarak Anadolu içlerine doğru harekete geçmesi Avrupa'yı önlem almaya sevk etmiş ve Haçlı Seferleri olarak

⁴⁰⁹ Karen ARMSTRONG, *Kudüs Kutsal Şehir*, Derin Tarih Kültür Yayınları, Kasım 2017, s. 14.

⁴¹⁰ Eldar HASANOĞLU, "Hıristiyan İnancında Kudüs", Erişim Tarihi: 18.06.2020.

⁴¹¹ Ömer Faruk HARMAN, "Hac", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul 1996, s.384.

⁴¹² Tuğba TEKİN, a.g.e., s. 328.

bilinen savaşlar başlatılmıştır.⁴¹³ Haçlı seferleri için ilk çağrıyı (27 Kasım 1095) yapan kişi Papa II. Urbanus'tur. Çağrısında savaşa gerekçe olarak Doğuda yaşayan din kardeşlerinin, Müslüman Türklerin zulmünden kurtarılması gerekliliği üzerinde durmuş ve yapılacak savaşın dini açıdan şerefli bir görev olduğunu vurgulamıştır. Bunun yanında yapılacak olan Haçlı seferinin aynı zamanda kutsal topraklara yapılan bir Hac yolculuğu olduğunu da belirtmiştir. 1096 yılından itibaren Batıdan yola çıkmaya başlayan Haçlılar 15 Temmuz 1099 tarihinde Kudüs'ü ele geçirmişlerdir.⁴¹⁴ Batı'dan gelen Hıristiyanlar, Bizans Hıristiyanlarını geride bırakan canilik ve dışlama politikaları izlemişlerdir. Kudüs'te Yahudi ve Müslümanlara ait izler iki gün içerisinde adeta haşerat temizler gibi ortadan kaldırılmıştır.⁴¹⁵ Kudüs'ü ele geçiren Haçlılar, kadın ve çocuklar dahil herkesi katletmişlerdir. Bu katliama tanıklık edenlerden tarihçi Raimundus şehrin sokaklarının cesetlerle dolduğunu ve kan birikintilerinin dizlerine kadar geldiğini söylemektedir. Kudüs'te katledilenlerin sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte tüm Müslüman ve Yahudi halkın katledildiği yönünde bilgiler mevcuttur. Batı'dan gelen Haçlılar, Doğu Kiliselerine uygun ibadet eden papazları da afroz etmişlerdir.⁴¹⁶

Haçlılar tarafından Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'yı yağmalanmış, Mescid-i Aksa'nın bir kısmı Tapınak Şövalyelerine verilmiş ve ismi Süleyman Mabedi olarak değiştirilmiştir. Ortak bir hedefle yola çıkan Haçlılar, Kudüs ele geçirildikten sonra aralarında Kudüs idaresi konusunda ayrılık yaşamaya başlamışlardır. Kudüs'te, Rum Hıristiyanları ağırlıklarını kaybetmiş, Latin Hıristiyan Patrikliği Kudüs'e hâkim olmuştur. Latin Kilisesi, Kudüs'te siyasi idareyi de ele geçirmek istemiş ancak başarılı olamamıştır.⁴¹⁷ Dini gayelerle yola çıkan Haçlılar şehri ele geçirdikten sonra Kudüs Latin Krallığı'nı (1099-1291)⁴¹⁸ kurmuşlardır. 1187 yılına kadar Kudüs, Hıristiyanların hâkimiyetinde kalmıştır. 4

⁴¹³ Eldar HASAOĞLU, "Hıristiyan İnançında Kudüs", Erişim Tarihi: 18.06.2020.

⁴¹⁴ Işın DEMİRKENT, "Haçlılar", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 14, İstanbul 1996, ss. 526-530.

⁴¹⁵ Karen ARMSTRONG, *Kudüs Kutsal Şehir*, s. 16.

⁴¹⁶ Işın DEMİRKENT, "Kudüs (Fethedilişinden Haçlı İstilasına Kadar)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 330.

⁴¹⁷ Rabia MERT, *a.g.e.*, ss. 133- 135.

⁴¹⁸ Selahaddin Eyyubi'in 1187 yılında Kudüs'ü fethetmesinden sonra Kudüs'ten ayrılan Haçlılar, Sur, Antakya, Trablus gibi şehirlere yerleşmişlerdir. Kudüs Krallığı bir asır daha varlığını Akka merkez olmak üzere devam ettirmiştir. Bkz.Ahmet TÜRKAN, "Başlangıçtan Günümüze Kudüs Latin Patrikliği" s. 40.

Temmuz 1187 tarihinde Selahaddin Eyyubi, Hıttin Savaşı'nda Haçlıları yenilgiye uğratmış ve Kudüs tekrar İslam hâkimiyetine girmiştir. Hıristiyanlara ait kutsal mekânların yönetimi Ortodokslara iade edilmiştir. Ortodoks Hıristiyanlar ve Yakubiler şehirde kalırken diğer Hıristiyanların Kudüs'ten ayrılmasına izin verilmiştir.⁴¹⁹ Haçlılar şehirden ayrılırken her erkek için 10, her kadın için 5, her çocuk için 2 dinar fidye ödemişlerdir. Kudüs Patriği de 10 dinar ödeyerek ve sahip olduğu tüm serveti ile şehirden ayrılmıştır. 1229 yılına kadar Kudüs İslam hâkimiyetinde kalmıştır. Bu tarihte Haçlılar ve Eyyubi Hükümdarı arasında Kudüs'ün on yıllığına Haçlılara devredilmesi konusunda antlaşma imzalanmıştır. Böylece Savaş yoluyla Kudüs'e giremeyen Haçlılar bu anlaşma ile şehre hâkim olmuşlardır. 1244 yılında ise Kudüs kesin olarak Haçlıların elinden çıkmış ve yeniden İslam hâkimiyetine girmiştir.⁴²⁰

Kudüs şehri farklı İslam Devletleri tarafından yönetildikten sonra, dört asır (1516 -1917) Osmanlı idaresinde kalmıştır. 1917 yılında yayınlanan "Balfour Bildirisi" ile bölgede Yahudiler için milli bir yurt kurulması fikrini açıkça dile getiren İngilizler 11 Aralık 1917 yılında Kudüs'ü ele geçirmişlerdir. İngiliz komutan Mareşal Allenby Kudüs'e girdikten sonra Haçlı seferlerinin ancak şimdi bittiğini söylemiştir.⁴²¹

Hıristiyanlığın başlangıç dönemlerinde herhangi bir kutsallık atfedilmeyen Kudüs Şehri zamanla Hıristiyanlar tarafından kutsal bir mekân olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Kudüs, Hıristiyanlık tarihinin başladığı ve Göksel Kudüs'ün kurulacağı yerdir. Kudüs'ün kutsallık kazanması İsa'nın bu şehirle olan bağlantısından kaynaklanmaktadır. İsa'nın izlerini taşıyan mekânlara kutsallık atfedilmiş ve İsa'nın hatıraları bu mekânlarda yaşatılmaya devam edilmiştir. İsa ile kutsallık kazanan Şehir, Hıristiyanların çoğunluğu için önemini tarih boyunca korumaya devam etmiştir.

⁴¹⁹ Işın DEMİRKENT, "Haçlılar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, ss. 531-536.

⁴²⁰ Işın DEMİRKENT, "Kudüs (Haçlılar Dönemi)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, ss. 331-332.

⁴²¹ M. Lütfullah KARAMAN, "Filistin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, s. 94. "Temmuz 1920'de Şam'a giden Fransız komutan Henry Gouraund'un Selahaddin Eyyubi'nin kabrine ayağı ile dokunarak "Haçlı seferleri şimdi sona erdi. Uyan! Selahaddin geri geldik. Burada bulunmam Haçın Hilal karşısında ki zaferini kutsuyor." ifadelerini kullandığı anlatılmaktadır." Ziya POLAT, "Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi", *Derin Tarih Kudüs Özel Sayısı*, S.10, Kasım 2017, s. 67.

İsa'nın doğduğu şehir olan Beytullahim, İsa'nın Dağ Vaazını verdiği ve sık sık havarileri ile birlikte bulunduğu ve göğe yükseldiği Zeytin Dağı, tutuklandığı yer olan Getsemani Bahçesi, İsa'nın yargılandıktan sonra çarımha gerildiği yer olan Golgota Tepesine kadar yürüdüğü yol (Via Dolorosa- Elemlı Yol) kutsal kabul edilmiştir. İsa'nın çarımha öldürüldüğü, dirildiği kabul edilen yere yapılmış olan Kamame Kilisesi (Kutsal Kabir Kilisesi) ise Hıristiyanlığın en kutsal mabedi olarak kabul edilmektedir.⁴²²

3.3. Kamame (Kıyame) Kilisesi

Yahudilikte Süleyman Mabedi'nin Kudüs'ün merkezi ve Yahudilerin en kutsal mekânı olarak kabul edilmesi gibi Kamame Kilisesi⁴²³ Hıristiyanlığın en kutsal mekânı olarak kabul edilmektedir. Kudüs'ün kutsallığının sebebi İsa ile olan bağlantısı iken İsa'nın ölümünün ve yeniden dirilişinin yaşandığı yere yapılan Kamame Kilisesi kutsallık açısından Hıristiyanlar için önemli bir mekân haline gelmiştir.

Kamame Kilisesinin farklı dillerde birden fazla ismi bulunmaktadır. Yunanlılar kiliseye yeniden dirilme anlamına gelen “Anastasis” veya “Resurrection” isimlerini vermişlerdir. İsa'nın kabrinin burada bulunduğuna inanılmasından dolayı “The Lord Sepulchre”, “Holy Sepulchre” (kutsal mezar) anlamına gelen ismi de Batıda yaygın olarak kullanılmaktadır.⁴²⁴ Kamame Kilisesi Arapçada Kenisât-i Kumama (Çöplük Kilisesi) ismiyle bilinmektedir. Bu ismin verilmesinde Kilisenin inşa edildiği yerin, Kilise yapılmadan önce Konstantin dönemine kadar suçluların

⁴²² Arzu CEBE, “Semavi Dinlerin Oluşturduğu Kültürlerde Kudüs ve Kutsallık Kavramı”, ss.376-379. http://www.tidsad.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=30594 Erişim Tarihi:30.07.2020.

⁴²³ Kamame Kilisesi için kullanılan farklı isimler bulunmaktadır. Bu isimlerden Kamame ismi Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kilise için kullanılan isimdir. Bkz. Ahmet TÜRKAN, “Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi”, *Milel ve Nihal*, C. 10, S. 2, Mayıs-Ağustos 2015, s.227. “989 Divan-ı Hümayun defterleri kataloğunda 860-1340/1456-1922 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden 10 adet kilise defteri mevcuttur. Bu seride 8, 9 ve 10 numaralı defterler Kudüs'te bulunan “Kamame Kilisesi” adıyla kayıtlıdır.” Alaaddin DOLU, “Osmanlı Kaynaklarında Kudüs”, Uluslar Arası Kudüs Sempozyumu, *Geçmişten Günümüze Kudüs*, Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları -55, İstanbul Ocak 2019, <https://kultursanat.umraniye.bel.tr/tr/kultursanat/pages/gecmisten-gunumuze-kudus/533> Erişim Tarihi: 29.06.2020, s.154.

⁴²⁴ Sami KILIÇ, İhsan SATIŞ, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan cemaatlerin Kamame Kilisesi İle ilgili Tartışmaları”, *History Of Studies, International Journal of History*, Vol 3/3, C.3, S.3, 2011, s.229.

cezalandırıldığı ve çöplük olarak kullanılan bir yer olmasından kaynaklanmaktadır.⁴²⁵ Osmanlı arşivlerinde kilise için kullanılan Kamame isminin de aynı şekilde Kumama isminden türediği düşünülmektedir. Arapçada kilise için “El-kıyame” (ayağa kalkmak-ayakta durmak), “Kıyamet” (ahir zamanda bütün ölülerin dirilmesi), “Merkad-ı İsa”, (İsa Peygamberin Kabri) isimleri de kullanılmaktadır.⁴²⁶

Hıristiyanlar için önemli bir mekân olan Kamame Kilisesi, İmparator Konstantin’in döneminde (306-337) annesi Helena tarafından yaptırılmıştır. Helena, Hıristiyanlık tarihinde ki ilk hacı olarak kabul edilmektedir. Kudüs ziyareti (325-327) sırasında şehirde bulunan pagan mabedlerini yıktırması ve kiliseler inşa ettirmiştir. Bu kiliseler arasında İsa’nın kabrinin bulunduğu yere yapılan Kamame Kilisesi kutsallığı ile öne çıkmaktadır.⁴²⁷ Çünkü Kilise, İsa Mesih’in kutsal kabrini ihtiva etmektedir. Hıristiyan inancına göre kutsal kabir hem göğe yükselmenin ve hem de berzah âleminin kapısı olarak kabul edilmektedir. Protestanlar hariç diğer tüm Hıristiyan mezheplerince kutsal kabul edilen ve Hıristiyanlar tarafından paylaşılamayan bir hac mekânıdır.⁴²⁸

Kamame Kilisesi İsa’nın çarmıha gerildiği “Golgotha”⁴²⁹ ismi verilen tepeye inşa edilmiştir. İsa, ölüme mahkûm edildikten sonra çarmıha gerileceği haçı taşıyarak bu tepeye kadar yürütülmüştür.⁴³⁰ İsa’nın haçı taşıyarak yürüdüğü bu yola “Via Dolorosa” (Gül Yolu) ve “Elemlı Yol” denmektedir. Elemlı Yol on dört duraktan oluşmaktadır bu durak yerleri İsa’nın çarmıha giderken yaşadığı olaylarla ilgilidir.

⁴²⁵ Muammer GÜL, *XI ve XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ 1997. s.160.

⁴²⁶ Yunus Emre AKYOL, *19.Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kamame Kilisesi Üzerine Osmanlı Politikaları*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli Haziran 2019, s. 10.

⁴²⁷ Ahmet TÜRKAN, “Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi”, *Milel ve Nihal* s.227-228.

⁴²⁸ Ömer Faruk HARMAN, Pelin ÇİFT, *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*, Destek Yayınları, Şubat 2020, s. 119-121.

⁴²⁹ “Eski Kudüs surları dışında İsa’nın çarmıha gerildiğine inanılan idam cezalarının uygulandığı bir tepe bulunmaktadır. Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen bu yerin ismi İbranice “Golgotha” dır. Fransızlar tepeye “Calvary” ismini verirler. Kamame Kilisesinin İsa’nın çarmıha gerildiği tepeyi ve mezar yerini tamamen kapladığı inancı Hıristiyanlar arasında yaygındır.” Sami KILIÇ, İhsan SATIŞ, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan cemaatlerin Kamame Kilisesi İle ilgili Tartışmaları”, s.229.

⁴³⁰ Yuhanna, 19/17,” O vakit İsa’yı aldılar; o İbanice Golgota denilen Kafâ kemiği adındaki yere kendi haçını taşıyarak çıktı.” Bkz. Matta, 27/33, Markos, 15/22, Luka, 23/33,

İsa, “Birinci durakta kırbaçlanmış ve ölüm kararı verilmiştir. İkinci durakta elbiseleri çıkartılmış ve haçı taşımaya için sırtına yüklenmiştir. Üçüncü durakta, Yahudilerin saldırısı ve haçın ağırlığı sebebi ile yere düşmüştür. Dördüncü durakta, annesi Meryem ile karşılaşmıştır. Beşinci durakta, haçı ona inanlardan biri bir süre taşımıştır. Altıncı durakta, bir kadın İsa’nın yüzünü silmiştir. Yedinci durakta, İsa tekrar yere düşer. Sekizinci durakta, onun haline ağlayan Kudüslü kadınlara bir konuşma yapar. Dokuzuncu durakta, İsa bir kez daha düşer. Onuncu durak ise çarmıha gerileceği yerdir. On birinci durak, çarmıhın dikileceği Golgota kayasıdır. On ikinci durak, İsa’nın can verdiği yerdir. On üçüncü durak İsa’nın cansız bedeninin çarmıhta indirilip yağlandığı mesh taşıdır. On dördüncü durak, ise gömüldüğü yerdir.”⁴³¹

İsa öldükten üç gün sonra pazar günü dirilmiştir.⁴³² Elemlî Yol üzerindeki duraklarda çeşitli cemaatlere ait kiliseler yapılmıştır. Dokuzuncu durak Kamame Kilisesinin girişindedir. Onuncu durak Kamame Kilisesinin içerisinde yer alır. On birinci durak Kilise içerisinde Roma Katolik Sunağının bulunduğu taraftadır. On ikinci durak Kilise içerisinde Yunan Ortodoks sunağının bulunduğu yerdedir. On üçüncü durak İsa’nın ölü bedeninin yağlandığı mesh taşıdır. On dördüncü durak ise yine Kamame Kilisesi içerisinde yer alan İsa’nın kabridir.⁴³³ Elemlî yolu oluşturan on dört duraktan son dördü Kamame Kilisesi içerisinde yer almaktadır. İsa’nın Zeytin Dağından göğe yükseldiğine inanılan yer on beşinci durak olarak kabul edilmiştir.⁴³⁴

Kudüs Kamame Kilisesi inşa edildiği dördüncü asırdan itibaren Kudüs el değiştirdikçe pek çok kez farklı yönetimin hâkimiyetine girmiştir. Persler ve Fatımiler döneminde iki kez yıkımla karşılaşmıştır. Tamir, inşa faaliyetleri ve restorasyonlar ile eklenen yapılarla birlikte kilise oldukça karmaşık bir yapı haline gelmiştir. Kilise’nin mimarisi de aynı ölçüde farklılıklar göstermektedir Roma-

⁴³¹ Ömer Faruk HARMAN, Pelin ÇİFT, *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*, s116.

⁴³² Matta, 28. Bab, Markos, 16. Bab, Luka, 24. Bab, Yuhanna, 20. Bab.

⁴³³ “Via Dolorosa (Gül Yolu/Elemlî Yol)”, <http://www.marmarailahiyat.com/via-dolorosa-gul-yolu-elemlî-yol/> Erişim Tarihi: 05.07.2020.

⁴³⁴ Ömer Faruk HARMAN, Pelin ÇİFT, *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*, s. 118.

Bizans mimarisinden başlayarak 20. yüzyıl mimarisine kadar pek çok devrin mimari özelliğini taşımaktadır.⁴³⁵

Kamame Kilisesi tarihi beş dönem altında ele alınabilir. Birinci dönem, İsa'nın çarmıha gerilmesinden Konstantin tarafından (325) Kilise'nin yapımına kadar olan dönem. İkinci dönem, Kilisenin yapımından (337) Persler tarafından yıkıldığı (615) tarihe kadar olan dönem. Üçüncü dönem, Kilisenin tekrar yapıldığı ve Fatımi Halifesi Hâkim tarafından yıkılmasına (1010) kadar olan dönem. Dördüncü dönem 1048 yılından yapılan restorasyonlardan 1808 yılında çıkan büyük yangına kadar olan dönem. Ve son olarak 1810 yılında yapılan tamirattan günümüze kadar olan dönemdir. Tüm yapım ve onarım faaliyetleri Hıristiyan cemaatleri arasında ciddi tartışmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Bu tartışmaların sebebi onarımların nasıl yapılacağından çok yapılacak olan hizmet karşılığında alınacak olan sevap konusundadır. Kilise içerisinde Ortodokslar, Ermeniler ve Latinler sahip oldukları yerler ve görevler ile öne çıkmakta ve tartışmaların merkezinde yer almaktadırlar. Onlar arasında yaşanan nüfuz mücadeleleri ise Kilise içerisinde fazla etkinlikleri olmayan Habeş, Kıpti ve Süryani cemaatlerini de olumsuz etkilemektedir.⁴³⁶

Hıristiyanlar için bu mekânda ibadet etmek büyük bir öneme sahiptir. Kilisenin yapıldığı dönemden Kadıköy Konsili'nin (451) yapıldığı döneme kadar Hıristiyan gruplar ayinlerini birlikte gerçekleştirmişlerdir. Ancak konsil sonrası Hıristiyanlar arasında yaşanan ayrılıklar buradaki ayinlere de yansımış Hıristiyan cemaatler Kilisenin farklı bölümlerinde ayinlerini yapmaya başlamışlardır. Bu ayrılık Hıristiyan gruplar arasında asırlar süren anlaşmazlıklara da sebep olmuştur.⁴³⁷ Kilise, cemaatler arasında paylaşılmıştır. Bu paylaşımında Ortodokslar en fazla mekâna sahip cemaat olurken onları, Ermeni ve Katolik cemaatleri izlemiştir.

⁴³⁵ Yasemin AVCI-Ömür YAZICI ÖZDEMİR, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, S. 29, Güz 2019, s. 39.

⁴³⁶ Sami KILIÇ, İhsan SATIŞ, "Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle ilgili Tartışmaları", *History Of Studies, International Journal of History*, ss.229-232.

⁴³⁷ Ahmet TÜRKAN, "Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi", *Milel ve Nihal*, s. 228. Bkz. İlhami YURDAKUL, "Kudüs Kamame Kilisesinde Ermeni ve Rumların Dini-Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman", *Vakanüvis-Uluslar Arası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol.1, Ortadoğu Özel Sayısı, ISSN: 2149-9535.

Kamame Kilisesi'nde Hıristiyan cemaatlere ait bölümler şu şekilde listelenebilir. Ortodokslara ait bölümler: “İsa'nın çarmıha gerildiği yer, Adem Şapeli, İstihza Şapeli, İbrahim Manastırı, İsa'nın Mahzeni, Golgotha, Longinus Şapeli, kible tarafında iki şamdan ve kandiller, patrikliğe ait gülgüle üzerindeki dört kemer, sıtt-ı Meryem üzerindeki yedi kıta kemerler. Ermenilere ait bölümler: Helena Şapeli, John Şapeli, Elbise Çıkarma Şapeli, Üç Meryem Şapeli, Kilise kapısında bulunan iki şamdan ve kandiller, yaktıkları mum ve buhurlar, kapı içinin alt ve üst kısmındaki iki pencere. Katoliklere ait olan yerler: Yaratılış Şapeli, Hayalet Şapeli ve yanında bulunan manastır, Mısırlı Meryem Şapeli, Kabri İsa yerinin üzerinde bulunan iki kubbe, Rum Kilisesi ile sınır kabul edilen demir askı yanında bulunan küçük seki ve üzerine konulmuş kandiller, bu yerlerin bakım ve onarımı da Katoliklere aittir.” Diğer üç cemaat Kıptiler, Habeşliler ve Süryaniler ise çok küçük birkaç şapele sahiptirler.⁴³⁸

Ortodokslar, Latinler ve Ermeniler yıl boyunca Kilisede kalabilir ve ayinler düzenleyebilirler. Süryani, Kıptiler ise sadece belirli günler Ermenilerle bir araya gelmeden tören alayı oluşturamazlar. Kilise içerisinde gece kalma hakları ve günlük işleri yapma hakları yoktur. Kilisenin masrafları ise Latin, Ortodoks ve Ermeni cemaatlerine aittir. Kilisenin kullanımı ve görevler oldukça detaylı bir şekilde kurallara bağlı olarak uygulanmaktadır.⁴³⁹ Kamame Kilisesinde haklar paylaşılırken ayinlerde saatlerle belirlenmiştir. Her cemaat kendine ait saatte ayin yapmaktadır.⁴⁴⁰

Kamame Kilisesinde uygulanmakta olan eski bir gelenek ise Kilisenin giriş kapısının anahtarlarının iki Müslüman ailenin elinde olmasıdır. Bu geleneğin amacı Hıristiyan cemaatlerin arasındaki tartışmaları önlemektir. Hz. Ömer zamanında başlayan bu geleneği Selahaddin Eyyubi Kudüs'ü fethettikten sonra devam ettirmiştir. Osmanlı bu görevi 1831 yılında Yudeh ve Nuseybeh aileleri arasında paylaşmıştır. Yudeh ailesi anahtarları elinde tutarken, Nuseybeh ailesi ise her sabah bu anahtarla kapıları açmakta ve akşam kapatmaktadır. Osmanlı yönetimi

⁴³⁸ Sami KILIÇ, İhsan SATIŞ, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan cemaatlerin Kamame Kilisesi İle ilgili Tartışmaları”, ss.232-233.

⁴³⁹ Yasemin AVCI-Ömür YAZICI ÖZDEMİR, a.g.e., s. 50.

⁴⁴⁰ Ömer Faruk HARMAN, Pelin ÇİFT, *Kudüs'ün Gizemli Tarihi*, s.121.

geçmişten gelen bu uygulamaları “kadimden olagelene göre” ilkesi çerçevesinde uygulamıştır.⁴⁴¹

Kudüs, Osmanlı tarafından fethedilmeden çok daha önce 1458 yılında Kudüs Rum Patriği Athanasios, Fatih Sultan Mehmed’i ziyaret ederek ondan Rum Ortodoksların Kamame Kilisesi’nin de arasında olduğu bazı kiliseler üzerindeki Hz. Ömer’den itibaren sahip oldukları hakların Osmanlı güvencesinde olduğuna dair bir ferman almıştır.⁴⁴² Kudüs, Yavuz Sultan Selim tarafından (1516) fethedildikten sonra Kamame Kilisesinde yaşanan sorunlar ile Osmanlı Devleti yakından ilgilenmiştir.⁴⁴³ Hristiyan gruplar arasında İsa’nın kabrinin bulunduğu yerde bir cemaatin diğerinden fazla durması, İsa’nın kabrinin bulunduğu yerin süslemelerinde aynı haklara sahip Hristiyanların birbirlerinin hakkına riayet etmemeleri, Kubbe onarımının kim tarafından yapılacağı gibi sebeplerle tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar Osmanlı tarafından çözüme kavuşturulurken bazı tartışmalara mezhepleri destekleyen ülkelerin dâhil olması sonucu ortaya çok ciddi sonuçlar çıkmıştır. Nitekim Kubbe onarımının hangi mezhep tarafından yapılacağı konusunda ki tartışmaya Fransa ve Rusya karışmış ve sonuç olarak Osmanlı Devleti Kırım Savaşına (1853-1856) girmek zorunda kalmıştır.⁴⁴⁴

Kamame Kilisesinde Katolikler, Rum Ortodokslar, Süryani, Ermeni, Habeş ve Kıptiler arasında uluslar arası boyutlara varan tartışmalar ve nüfus mücadeleleri yaşanmaktadır. Bu çatışmaların önüne geçebilmek için Hz. Ömer döneminde başlayan uygulamalar sonraki dönemlerde genel olarak korunmuş Osmanlı da “kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” ilkesini benimseyerek bu düzeni devam ettirmiştir. Osmanlı’nın Kamame Kilisesinin de aralarında bulunduğu Kudüs’teki

⁴⁴¹ Yasemin AVCI-Ömür YAZICI ÖZDEMİR, a.g.e., s. 53.

⁴⁴² Yasemin AVCI-Ömür YAZICI ÖZDEMİR, a.g.e., s. 40.

⁴⁴³ Osmanlı Devleti’nin Kıyame Kilisesi ile ilgili kararları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhuriyet Devlet Arşivleri Başkanlığı, , Kudüs’te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi, Kıyame Kilisesi Defterlerinin Karşılaştırmalı Neşri, Yayın No:2, İstanbul 2019.

⁴⁴⁴ Ahmet TÜRKAN, “Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyame Kilisesi”, *Milel ve Nihal*, ss. 229-230.

kutsal mekânlar için 1852 yılında ilan ettiği “statüko” ilan edildiği tarihten günümüze kadar genel olarak kalıcı olmuş ve düzenin devam etmesini sağlamıştır.⁴⁴⁵

3.4. Zeytin Dağı

Zeytin Dağı Kudüs’ün doğusunda bulunan şehrin en yüksek tepesine verilen isimdir. Hz. İsa’nın sıklıkla bu dağa gittiği bilinmektedir.⁴⁴⁶ Zeytin Dağının doğusunda Ölü Deniz ve Muab Dağları varken, Zeytin Dağı, Kadron vadisinin yanında yer almaktadır. Kadron Vadisi, Zeytin Dağı ve Kudüs’ü birbirinden ayırmaktadır. İsa son akşam yemeği de dâhil Getsemani Bahçesi’ne⁴⁴⁷ ve Zeytin Dağı’na giderken bu vadiden defalarca geçmiştir. Vadi boyunca Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman mezarlıkları bulunmaktadır. Bu vadiye Hz. Meryem’in kabrinin de olduğuna inanılmaktadır. Zeytin Dağı’nda bulunan Getsemani Bahçesi İsa’nın sıklıkla gittiği dua ve tefekkür halinde bulunduğu bir mekândır. Son akşam yemeğinden sonra da burada dua etmiş ve burada tutuklanmıştır.⁴⁴⁸

Hz. İsa’nın hayatında pek çok önemli olayın merkezinde yer alan Kudüs sınırları içerisinde bulunan Zeytin Dağı Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen mekânlardandır. Kutsallık sebebi İsa ile olan bağlantısıdır. İsa dirildikten sonra Zeytin Dağı’nda gökyüzüne yükselmiştir. Zeytin Dağı’nın İncillerde geçen “Dağdaki Vaaza” ev sahipliği yapması açısından da büyük önemi vardır.

İsa’nın tebliğ hareketi dört dönem şeklinde ayrılabilir. Bunlardan ilki kendi memleketi olana Nasıra’dan çıkarılışı ile başlamaktadır. İkinci dönem Kudüs’e geldiği, Yahudi inançlarına ve sebt gününe aykırı hareketlerde bulunduğu için suçlandığı ve yok edilme planları yapıldığı dönemdir. Üçüncü dönem İsa’nın on iki havarisini seçmesi⁴⁴⁹ ve “Dağ Vaazi”⁴⁵⁰ olarak bilinen konuşmasını yapmasıdır.

⁴⁴⁵ Yasemin AVCI-Ömür YAZICI ÖZDEMİR, a.g.e.,ss.35-36.

⁴⁴⁶ Şinasi GÜNDÜZ, “Zeytin Dağı”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998, s. 404.

⁴⁴⁷ “Getsemani Bahçesi, Zeytin Dağı’nın eteklerinde yer almaktadır. Fakir, hasta, istenmeyen kişilerin sığındığı bir yerdir. Hz. İsa’nın sıkça gittiği, dua ettiği, tutuklandığı yerdir. Bahçede bulunan zeytin ağaçlarının Hz. İsa zamanından kaldığı kabul edilmektedir.” Ömer Faruk HARMAN, Pelin ÇİFT, *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*, ss. 109-110.

⁴⁴⁸ TİKA *Türkçe Filistin Rehberi*, s.7-10.

⁴⁴⁹ Matta, 6/1216, “...Gündüz olunca şakirtlerini yanına çağırdı; onlardan on ikisini seçti...Simun ki ona Petrus adını verdi, ve kardeşi Andreas, Yakub ve Yuhanna,Filipus ve Bartolomeus, Matta ve

Dördüncü dönem ise Dağ Vaazı sonrası İsa'nın mucizeler göstererek bölgede aktif şekilde seyahatler yaptığı ve son kez Kudüs'e döndüğü dönemdir.⁴⁵¹

İsa'nın tebliğinde önemli bir yer tutan "Dağdaki Vaazın" yapıldığı yer Zeytin Dağıdır. Dağ Vaazı üç bölümde incelenebilir. Birinci bölümde İsa, insanları Tanrı'nın emir ve yasaklarına sıkı sıkıya bağlanmak suretiyle iman etmeye ve yaklaşmakta olan yargı gününe hazırlıklı olmaya, Tanrı'nın Krallığına davet etmektedir. İkinci bölüm Musa şeriatine kesin olarak bağlılıkla ilgilidir.⁴⁵² Üçüncü kısım ise özellikle yönetici ve din adamlarında var olan ahlaksızlıkla mücadeledir. İsa'nın Zeytin Dağı'nda yaptığı vaazlar Matta ve Luka İncillerinde⁴⁵³ yer almaktadır.⁴⁵⁴

Zeytin Dağı, İsa'nın yaptığı vaazların yanında yakalanmadan önceki son anlarında bulunduğu yerdir. Farklı bölgelerde pek çok mucize gösterdikten sonra tekrar Kudüs'e dönen İsa Kudüs'e Zeytin Dağı üzerinden bir sıpaya binmiş olarak döner.⁴⁵⁵ Gündüzleri Mabel'de halkatebliğde bulunurken, gecelerini Zeytin Dağı'nda geçirmektedir.⁴⁵⁶ İsa'nın mucizeler göstermesi ve halka yaptığı konuşmalar Yahudi önderlerini rahatsız etmiş ve İsa'nın tutuklanması için harekete geçmelerine neden olmuştur. On iki havariden biri olan Yahuda İskariyot para karşılığında İsa'yı ele vermek konusunda Yahudilerle anlaşır.⁴⁵⁷ İsa, Fısıh bayramında inanlarından birinin evinde havarileri ile birlikte Fısıh yemeğini yedikten sonra ve havarilerden birinin kendisini ele vereceğini haber verir.⁴⁵⁸ Bu yemek sırasında havarilerine ekmek ve şarap ikram eden İsa ekmeğin kendisinin eti, şarabın ise kanı olduğunu

Tomas, Alfeus'un oğlu Yakub ve Gayyur denilen Simoun, ve Yakubun oğlu Yahuda ve hain Yahuda İskariyot."

⁴⁵⁰ "Dağ Vaazı İsa'nın taraftarlarına ve kalabalık bir dinleyici kitlesine Zeytin Dağı'nda verdiği ahlaki sözlerden oluşan vaazı", Şinasi GÜNDÜZ, "Dağ Vaazı", *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 89.

⁴⁵¹ Ömer Faruk HARMAN-Pelin ÇİFT, *Kudüs'ün Gizemli Tarihi*, s. 104.

⁴⁵² Matta, 5/17-20, "Sanmayın ki ben şeraiti yahut peygamberleri yıkmaya geldim; ben yıkmaya değil fakat tamam etmeye geldim...Gök ve yer geçip gitmeden şeraitten en küçük bir harf veya bir nokta bile yok olmayacaktır..."

⁴⁵³ Matta, 5-7. Bablar, Luka, 6, 11/2-13, 12, 14/34-35.

⁴⁵⁴ Hülya ÇETİN, Hz. İsa'nın Dağdaki Vaazının Hristiyanlık Açısından İncelenmesi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Doktora Tezi, Konya 2012, s. 198.

⁴⁵⁵ Luka, 19/29-40.

⁴⁵⁶ Luka, 21/37-38.

⁴⁵⁷ Markos, 14/10-11, Luka, 22/1-6.

⁴⁵⁸ Markos, 14/18, Luka, 22/21.

söyler.⁴⁵⁹ Yine bu yemek sırasında kendisi yakalandıktan sonra Petrus'un onu tanıdığını üç kere inkâr edeceğini söyler.⁴⁶⁰ Fısıh yemeğini yedikten sonra İsa ve Havariler Zeytin Dağı'na çıkarlar.⁴⁶¹ Getsemani Bahçesine geldiklerinde İsa dua edeceğini ve havarilerden uyanık durmalarını ister ancak havariler İsa onları üç defa uyanık kalmaları konusunda uyarmasına rağmen yine de uyurlar. Bu sırada İsa'yı ele veren Yahuda İskariyot, Yahudi kalabalığı ile birlikte Getsemani Bahçesine gelir. Ve İsa Havarilere önceden haber verdiği şekilde Yahudiler tarafından Zeytin Dağı'nda yakalanır.⁴⁶² Tutuklanıp baş kâhinin evine götürülür burada hakarete ve eziyetlere maruz kalır ancak hakkında yapılan suçlamalar onun tutuklanması için yeterli değildir. Son olarak İsa'ya Mesih olup olmadığı sorulur. İsa ise Mesih olduğunu ve Tanrı'nın oğlu olduğunu söyler. Bunun sonucu küfre düşmekle suçlanarak Vali Platus'a götürülür.⁴⁶³ Vali Platus ise İsa'da herhangi bir suç bulamaz ancak Yahudilerin onun öldürülmesi üzerine yaptıkları baskıya dayanamaz ve onları memnun etmek için İsa'nın çarımha gerilmesi emrini verir.⁴⁶⁴ İsa çarımha gerilmek üzere Golgota tepesine götürülür ve haçının iki yanında iki suçluyla birlikte haça gerilir. Cesedi Arimetyalı Yusuf tarafından alınarak haça gerildiği yere yakın bir kaya mezarına defnedilir.⁴⁶⁵ Golgotha tepesinde çarımha gerilen İsa'nın cansız bedeni Arimetealı Yusuf tarafından alınmış ve Yusuf'un kendisi için hazırladığı tepeye çok yakın kayadan oyulmuş mezara kefenlenerek defnedilmiştir.⁴⁶⁶

Yeni Ahid'de İsa'nın dirildikten sonra on defa havarilere ve takipçilerine görüldüğü yazmaktadır. Resullerin İşlerine göre ise İsa'nın dirildikten sonra kırk gün daha havarileri ile birlikte olduktan sonra Zeytin Dağı'nda göğe alınmıştır.⁴⁶⁷ Zeytin Dağı, İsa'nın Tanrı katına yükseldiği yer olarak kabul edilmiş ve bu nedenle kutsal

⁴⁵⁹ Markos, 14/22-24, Luka, 22/19-20.

⁴⁶⁰ Markos, 14/29-30, Luka, 22/34.

⁴⁶¹ Markos, 14/26, Luka, 22/39.

⁴⁶² Markos, 14/32-46, Luka, 22/39-48.

⁴⁶³ Markos, 14/53-65, Luka, 22/63-71.

⁴⁶⁴ Markos, 15/1-15, Luka, 23/1-25.

⁴⁶⁵ Markos, 15/22-47, Luka, 32-54.

⁴⁶⁶ Matta, 27/57-60, "Akşam olunca İsa'nın şakirdi olmuş Arimetealı Yusuf adlı zengin bir adam geldi. Bu adam Platus'a gidip İsa'nın cesedini istedi. O zaman Platus verilsin diye emretti. Yusuf cesedi alıp onu temiz bir keten bezine sardı, kaya içine oymuş olduğu kendi yeni kabrine yatırdı; ve kabrin başına büyük bir taş yuvarlayıp gitti." Bkz. Markos, 16/42-46, Luka, 23/50-53, Yuhanna, 19/38-42.

⁴⁶⁷ Ömer Faruk Harman, "İsa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 468, Bkz. Resullerin İşleri, 1/1-12.

bir mekân haline gelmiştir. Beytullahim’de İsa’nın doğduğuna inanılan mağara üzerine yapılan Doğu Kilisesi, kabrinin olduğu ve dirildiği yerde yapılan Kamame Kilisesi gibi İsa’nın göğe yükseldiğine inanılan Zeytin Dağında da Yükseliş Kilisesi yapılmıştır.

Zeytin Dağı’nda İsa’nın hayatında önemli olayların yaşandığı bölgelere çeşitli mekânlar inşa edilmiştir. Havarilere “Rabbin Duasını”⁴⁶⁸ okuduğu yerde Pater Noster Kilisesi,⁴⁶⁹ İsa’nın Yahudiler tarafından yakalanmadan önce Kudüs’e ve Süleyman Mabedi’ne bakarken ağladığı yerde⁴⁷⁰ Gözyaşı Kilisesi (Mesih’in Ağlama Kilisesi), Getsemani Bahçesinde tutuklanmadan önce hissettiği ıstırap ile dua ettiği ve secdeye kapandığı yerde Milletler Kilisesi⁴⁷¹ ve göğe yükseldiği yerde yapılan Yükseliş Mabedi bu mekânlardan bazılarıdır. İsa’nın dirildikten sonra göğe yükseldiği yerde yapılan ve içerisinde İsa’nın göğe yükselirken ayağını bastığı ve ayak izinin bulunduğu inanılan taşı da ihtiva eden Yükseliş Mabedi bazı Hıristiyanlarca on dört durak olarak bilinen “Via Dolorosa” (Elemlî Yol) hac yolunun on beşinci ve son durağı olarak kabul edilmektedir.⁴⁷²

Zeytin Dağı, Hıristiyanlar açısından İsa’ya ait pek çok hatırayı barındırmaktadır. İsa’nın Kudüs’te yaşadığı dönemlerde sıkça geldiği, takipçilerine vaazlar verdiği ve tutuklanmadan önce son anlarını yaşadığı yer olarak büyük bir öneme sahiptir. İsa’nın dirilişinden sonra göğe yükseldiği bu mekân kutsal mekânlar arasında yerini almış ve Hıristiyanların çoğunluğu için kutsallığını devam ettirmiştir.

3.5. Vatikan

Vatikan, Katolik inancına sahip Hıristiyanların dini ve dünyevi merkezidir. 44 hektar arazi üzerinde kurulmuş, dünyanın en küçük devleti olarak bilinmektedir.

⁴⁶⁸ Matta, 6/13, Luka, 11/2-4, Bkz. “Rabbin Duası” Latince Pater Noster (Babamız) anlamına gelmektedir. Duayı Hz. İsa’nın havarilere öğrettiğine inanılmaktadır.” Mehmet AYDIN, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 669.

⁴⁶⁹ https://tr.qwe.wiki/wiki/Church_of_the_Pater_Noster, Erişim Tarihi: 16.07.2020.

⁴⁷⁰ Luka, 19/37-44, “...İsa yaklaştığı vakit şehri gördü, ve onun üzerine ağlayarak dedi: Bugün olsun selamete yarıyan şeyleri keşke bilseydi! Şimdi ise senin gözlerine onlar saklıdır...”

⁴⁷¹ İsmail TAŞPINAR, “Hıristiyanların Vazgeçilmez Şehri: Kudüs”, <http://www.lacivertdergi.com/dosya/2017/06/14/hiristiyanlarin-vazgecilmez-sehri-kudus>, Erişim Tarihi: 05.07.2020,

⁴⁷² Ömer Faruk HARMAN-Pelin ÇİFT, *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*, s. 118.

Vatikan ismi, Roma döneminde Kahinlerin “Vaticinia” ismi verilen olağan üstü halleri gösterdikleri yer olduğu için verilmiştir. Vatikan Devlet başkanı Katolik Kilisesinin de yanılmaz lideri olan Papa’dır.⁴⁷³ Vatikan, 756-1870 yılları arasında ve 1929 tarihinden günümüze kadar bağımsız bir devlet olarak yaklaşık iki bin yıldır varlığını sürdürmektedir.⁴⁷⁴

Hıristiyanların Roma’ya ilk girişinin birinci asrın ortalarında olduğu kabul edilmektedir. MS 49-50 yıllarında Roma da bir Hıristiyan cemaat oluşmuştur. Katolik inancına göre Roma Kilisenin ilk Piskoposu Petrus’tur. Petrus’tan sonraki ilk üç papa ise Petrus’u bizzat görmüş kişiler olarak kabul edilirler.⁴⁷⁵

Roma’da Katolik Kilisesi için Vatikan’ın merkez olarak öne çıkmasında İsa’nın havarisi Petrus’un mezarının burada olduğu inancı vardır. Petrus, kilisenin temeli, çobanı ve bekçisi olarak kabul edilmiştir. Çünkü İsa’nın “*Ben de sana derim ki: Sen Petrusun. Ve ben kilisemi bu kayanın üzerine kuracağım...*”⁴⁷⁶ sözlerini söylediği kişidir. Hıristiyanlara göre Petrus uzun yıllar (42-67) Roma’da yaşamış ve Neron döneminde çarpiha gerilerek şehit edilmiştir (64-67). Kabri, Vatikan tepesinin eteklerindedir. Konstantin döneminde Petrus’un kabri üzerine St. Pierre Kilisesi inşa edilmiştir. St. Pierre Kilisesi altında yapılan kazılarda (1940-1949) Petrus’un mezarı ortaya çıkarılmıştır.⁴⁷⁷ İsa’dan sonra Hıristiyanların ilk lideri olan Petrus’un kabrinin Vatikan’da olması Hıristiyanlar açısından bu yerin kutsal mekân özelliğini ortaya çıkarmıştır. Vatikan bir site devleti hüviyetindedir. Papa’nın bir unvanı da “Yüce Pontif”tir. Bu unvan aynı zamanda Roma İmparatorlarının kullandıkları dini unvanlardandır.⁴⁷⁸

451 yılında yapılan Kadıköy Konsili’ne kadar Vatikan’da bulunan Roma Kilisesi, Hıristiyan cemaatler arasında tek yargı merci konumundadır. Ancak bu yetki Kadıköy Konsili’nde İstanbul Patrikliğine de tanınmıştır. Bu karar gücü tek

⁴⁷³ Mehmet AYDIN, “Vatikan”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 832.

⁴⁷⁴ Mahmut H. ŞAKİROĞLU, “Vatikan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 564.

⁴⁷⁵ Bekir Zakir ÇOBAN, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İnsan Yayınları, 2009, s.38.

⁴⁷⁶ Matta, 16/18,

⁴⁷⁷ K. BIHLMEYER- H. TUCHLE, *I VE IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık (Roma Topraklarında Tek Tanrıcılığın Zaferi)*, Çev. Antun GÖRAL, Güler Matbaası, ss. 26-28.

⁴⁷⁸ Mehmet AYDIN, “Vatikan Ruhani Devletinin İdari Yapısı”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.33, S.4, Ekim-Kasım –Aralık 1997, ss. 3-4.

başına elinde bulundurmak isteyen Roma Kilisesi ve diğer Kiliselerin arasının açılmasına sebep olmuştur.⁴⁷⁹

Batı Roma'nın, 5. yüzyılda yaşanan kavimler göçü gibi nedenlerle yıkılmasından (476) sonra bölgede ortaya çıkan otorite boşluğu toprak sahiplerinin kendi egemenliklerini kurmasına neden olmuştur. Bu otorite boşluğundan faydalanan Roma Kilisesi de etkinlik alanını genişletmiştir. Feodal sistem, devlet ve İmparatorluk kurmak isteyenler, geniş kitlelerin desteğini alabilmek için Roma Kilisesinin desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Duyulan bu ihtiyaç Vatikan'a iktidar olmak için büyük bir güç sağlamıştır.

800 yılında Şarlman'ın (742-814) Papa'nın elinden taç giymesi Vatikan'ın gücünü arttırmış, Papa tarafından Şarlman'a "Roma İmparatoru" ünvanı verilmiştir. Roma Kilisesi sadece krallara taç giydirmekle kalmamış, İmparatorluğun siyasi işlerine de karışmaya başlamıştır. Roma Kilisesi'nin mutlak ruhani otorite olma yolundaki çalışmaları Roma İmparatorluğu'nun fiili devamı olan Doğu Roma'da rahatsızlığa sebep olmuştur. Sürekli olarak gücünü artıran Vatikan, İstanbul Patriği seçimlerine dahi karışmış ve İmparator tarafından seçilen patriği tanımadığını bildirmiştir. Karşılıklı iktidar mücadelesi 863 ve 867 yıllarında Papa ve İstanbul Patriği'nin konsiller düzenleyerek birbirlerini aforoz etmelerine kadar ilerlemiştir. Doğu Roma İmparatorluğundan bağımsız hale gelmeye çalışan Roma Kilisesi güçlenmiş ve artık Bizans kendini Roma Kilisesinden bağımsızlaştırma çabası içerisine girmiştir.⁴⁸⁰ Vatikan ve İstanbul arasında yaşanan mücadele 1054 tarihinde iki Kilisenin birbirlerini aforoz etmesine kadar ilerlemiştir.

Ruhani bir otorite olma iddiasında ki Vatikan 1095 yılında Papa'nın yaptığı çağrı ile Haçlı seferlerinin başlamasını sağlayarak dünyevi otorite ile de ilgilendiğini açıkça göstermiştir. 13. yüzyılın başlarında Vatikan ve Papa, kralların dahi üzerinde Petrus'un halefi ve İsa'nın vekili olarak Avrupa Kralları tarafından tanınmıştır. Ancak Haçlı seferlerinin başarısızlığı Vatikan'ın otoritesini de etkilemiş, Vatikan yaklaşık yetmiş yıl sürecek olan Fransız hâkimiyetine girmiş ve Papalık, Avignon

⁴⁷⁹ Mahmut H. ŞAKİROĞLU, "Vatikan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 564.

⁴⁸⁰ Bekir Zakir ÇOBAN, *a.g.e.*, ss. 80-82.

şehrine taşınmıştır.⁴⁸¹ Roma Kilisesi içerisinde 1305-1376 ve 1378-1449 tarihleri arasında biri Avignon da diğeri Vatikan'da olmak üzere iki Papalı bir süreç yaşanmıştır. Bu süreçte üçüncü bir Papa'nın daha ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.⁴⁸² Roma Kilisesinde yaşanan bu çok başlı dönem genel olarak Kilise otoritesinin ve zenginliğinin paylaşılabilmesi sebebiyle ortaya çıkmıştır.

Roma Kilisesi tarihinde “Karanlık Çağ” (887-962) olarak adlandırılan bir dönem yaşamıştır. Papalık, Kilisenin sahip olduğu zenginlik ve otoriteye sahip olmak isteyen Romalı zengin aristokrat ailelerin etkisi altına girmiştir. Bu dönemde Papalığı çürüten üç neden vardır. Romalı aristokratlar, Sakson İmparatorlar ve ahlaki çöküntü. Bu dönemin Papaları'nın ahlakı ve kişilikleri öyle kötüdür ki “*Papalığın, Papalara karşı korunması gerekmiştir*”.⁴⁸³ Vatikan 10 ve 11. yüzyılda oldukça kötü zamanlar yaşamıştır. Ancak Papalık yanlıların yaptığı Papalığın üstünlüğü ile ilgili propagandalar oldukça etkili olmuştur. Yaklaşık olarak 6 ile 15. yüzyıllar arasında kaplayan Ortaçağın tümüyle Vatikan'ın gücü altında geçen bir dönem olduğu sanılsa da aksine Vatikan'ın Ortaçağda en güçlü olduğu zaman dilimi 11 ve 14. yüzyıllar arasındır. Vatikan 12 ve 13. yüzyılda gücünün zirvesine ulaşmış ve altın çağını yaşamıştır.⁴⁸⁴ Rönesans döneminde ise Coğrafi keşifler, hâkimiyet alanını genişletmek için Vatikan tarafından yeni bir yol olarak görülmüştür. Vatikan doğrudan bu keşiflere katılmadıysa da tarikatler vasıtasıyla sömürgeci devletlerle birlikte yeni topraklara giderek kendi inançlarını kiliseler, okullar, hastaneler ile yaymıştır. Vatikan bu yayılma faaliyetleri ile birlikte sömürgeci devletlerin, keşfedilen yeni toprakları sömürmesinde oldukça önemli katkılar sağlamıştır.⁴⁸⁵

16. yüzyıl başlarında Vatikan'ın İncil yerine azizlerin menkıbelerini ve “endüljans” vaazlarını öne çıkarması, Papalığın idari yönden zayıflamış olması Martin Luther'in Papalık ile ilgili tartışmak istediği konuları ortaya atması reform hareketlerine temel teşkil etmiştir. Luther'in 1517 tarihinde Katolikliği ıslah etmek

⁴⁸¹ Mahmut H. ŞAKİROĞLU, “Vatikan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 565.

⁴⁸² Mehmet AYDIN, Ahmet Hikmet EROĞLU, “Papalık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.34, İstanbul 2007, s.161.

⁴⁸³ Bekir Zakir ÇOBAN, *a.g.e.*, s.85.

⁴⁸⁴ Bekir Zakir ÇOBAN, *a.g.e.*, ss.103-104.

⁴⁸⁵ Mahmut H. ŞAKİROĞLU, “Vatikan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 565.

için başlattığı girişim Katolik Kilisesinde büyük bir kopma meydana gelmesi ile sonuçlanmış Protestan hareketin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁸⁶ Aydınlanma olarak adlandırılan dönemde ise Vatikan için Protestanlarla mücadele önemini kaybetmiştir Çünkü yeni bir tehdit ortaya çıkmıştır. Seküler kültürün doğuşu, skolastik düşüncenin merkezi olan Kilise için büyük bir sıkıntı ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde Vatikan inanç özgürlüğünü asla kabul etmemiş, herkesin Katolik olmasının toplumun istikrarı için zorunlu olduğu fikrini iddia etmeye devam etmiştir.⁴⁸⁷

Aydınlanma Çağı'nda Vatikan oldukça zor bir döneme girmiştir. Vatikan tekrar Fransa hâkimiyetine girmiş Papa Fransa'da ikamet etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu durum Fransa'nın Avrupa da üstünlüğünün bittiği 1814 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra Papa tekrar Vatikan'a dönebilmiştir. Restorasyon döneminde milliyetçi ayaklanmalara karşı dayanak olarak Kiliseyi kullanan yönetimler sayesinde Vatikan tekrar eski gücüne kavuşmuştur. Ancak bu durum uzun sürmemiş, İtalyan Krallığı, 756 yılından beri devam etmekte olan bağımsız Kilise devletini 1870 yılında işgal ederek varlığına son vermiş ve İtalyan birliği sağlanmıştır. 1929 tarihinde Mussolini yönetimi ile Lantran Anlaşmasını imzalayan Vatikan, bağımsız şehir devleti statüsünü tekrar elde etmiştir. Vatikan, 756-1870 yılları arasında ve 1929'dan günümüze bağımsız bir devlet olarak varlığını yaklaşık iki bin yıldır sürdürmektedir.⁴⁸⁸

Katolik Ruhani Devletinin lideri Papa'dır ve Papa'ya din ve devlet işlerini yürütmesinde Kardinaller destek vermektedir. Papa "Konklav" ismi verilen bir toplantı ile seçilmektedir. Papa seçimine sadece Kardinaller katılabilir ve seçim yapmak için 80 yaş sınırı konulmuştur. Papa seçilen kişi ölümüne kadar bu görevde kalır. Papaların istifa etme hakları davardır.⁴⁸⁹ Papa Katolik Kilisesini Vatikan'da bulunan "Kutsal Meclis" ile birlikte idare etmektedir. Bu meclis üç birimden oluşmaktadır.

⁴⁸⁶ Mehmet AYDIN, "Katoliklik", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 398.

⁴⁸⁷ Bekir Zakir ÇOBAN, *a.g.e.*, s. 169-170.

⁴⁸⁸ Mahmut H. ŞAKİROĞLU, "Vatikan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 564-567.

⁴⁸⁹ Mehmet AYDIN, "Vatikan Ruhani Devletinin İdari Yapısı", ss.4-5.

Kardinaller Kurulu: Papanın en yakın çalışma arkadaşlarından oluşan bu kurul Papanın isteği ile toplantılar yapmaktadır. Bu kurulun en önemli görevi Papalık seçimleridir.

Piskoposlar Kurulu: Papanın daveti ile toplanmaktadır. Çalışma konuları ise din eğitimi, aile, sakramentler, laikler gibi konular hakkında yaşanan problemleri tartışmaktır.

Dış İşleri Bakanlığı: Doğrudan Papaya bağlı olan bu kurul Vatikan'ın genel din işlerinin yanında dünya devletleri ile olan ilişkilerin yürütülmesinden de sorumludur. Vatikan'ın temel kuruluşu olan Dış İşleri Bakanlığı çalışmalarını üç birim altında toplamaktadır. Bu birimler 9 Kurul, 12 Papalık Komisyonu, 3 Büro ve 3 Mahkemedir.⁴⁹⁰

Günümüze kadar 265 Papa Vatikan Ruhani Devleti'nin lideri olarak görev yapmıştır. Son Papa, Papa Francis ise 266. Papa olarak 13 Mart 2013 tarihinde seçildiği Papalık görevini sürdürmektedir.⁴⁹¹

3.6. Kilise

Kilise, Hıristiyanlıkta kutsal mekânı, yerel yahut evrensel cemaatleri ve Hıristiyan mezheplerini ifade etmektedir.⁴⁹² Kilise kelimesi, Yunanca “ekklesia” topluluk kelimesinden türemiş, Batı dillerine “Church”, “Eglise” olarak girmiştir. Arapçada ise Kilise “Kenise” olarak karşılık bulmuştur. Eklessia kelimesinde seçilmişlik, üstünlük, otorite ve Tanrı'ya inanları ifade etmekte olan evrensellik anlamları da mevcuttur.⁴⁹³

Hem dini hem de fiziki anlamda bir cemaat ve ibadet yeri olan kilise için farklı kullanımlar bulunmaktadır. Bunlar Gahal, Ekklesia, Church, Katakomp ve Şapeldir. Gahal: İsa'ya inananların bir araya gelişini ifade etmek için kullanılan ilk kelimedir. “Allah'ın kavmi” olarak adlandırılan Hıristiyanların tamamını içine alan

⁴⁹⁰Kurulların görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet AYDIN, “Vatikan Ruhani Devletinin İdari Yapısı”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 33, S. 4, Ekim-Kasım-Aralık 1997.

⁴⁹¹“Francis” <https://tr.wikipedia.org/wiki/Francis> Erişim Tarihi: 01.08.2020.

⁴⁹²Şinasi GÜNDÜZ, “Kilise”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 220.

⁴⁹³Mehmet AYDIN, “Kilise” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, s.11.

geniş bir kavramdır. Church: Genel anlamda “Tanrı’ya ait olan şey” anlamındadır. Bu kelime Hıristiyan cemaatini, cemaatin toplandığı yeri, İsa’dan itibaren tüm Hıristiyanları, Hıristiyan teolojisinin öğretilmesini ifade etmektedir. Günümüzde ise Hıristiyanların ibadet yeri anlamında kullanılmaktadır. Katakomp: “Yeraltı Mezarı” anlamına gelen bu kelime Roma’da ölen kimselerin cesetlerinin konulduğu yeri ifade etmektedir. Katakomplar aynı zamanda ilk Hıristiyanların, Konstantin dönemine kadar ibadet ettikleri yerler arasındadır. Şapel: Büyük kiliseler içerisine ilave edilmiş özel ibadet yerleridir. Aynı zamanda hapisane, şato gibi büyük binaların içerisinde bulunan ibadet yerlerine de şapel denilmektedir. Ekklesia: Tüm Hıristiyan cemaatini ifade etmekte kullanılmaktadır.⁴⁹⁴ Kilise, İslam Ümmetinin Hıristiyanlarda ki karşılığı olarak kabul edilebilir.⁴⁹⁵

Kilise kelimesi Yeni Ahid’de 114 defa geçmekte ve her kullanım evrensel yahut yerel Hıristiyan topluluğunu ifade etmektedir. Kilise, Hıristiyan teolojisinin tamamını içerisine alan bir terimdir. Mezhep anlamı vardır Katolik Kilisesi, Ortodoks Kilisesi, Protestan Kilisesi buna örnektir. Kilisenin, cemaat anlamı vardır. Cemaat anlamında Yahudilikten etkilenilmiştir. Cemaat kavramı Rabbin seçilmiş kullarını ifade etmektedir. İsa seçilmiş halkın (kilisenin) çobanıdır. Kilise temel taş Mesih olan Rabbin evidir. Kilise, İsa’nın gelinidir. Bu görüşlerin temeli Yahudilikten alınmış ve Pavlus tarafından yeniden yorumlanmıştır.⁴⁹⁶

Katolik Kilisesi’ne göre Kilise şu şekilde tarif edilmektedir: “*Kilise İsa tarafından kurulan, Temeli İsa olan ve İsa’ya inananların meydana getirdiği topluluktur.*” Kilisenin dört kriteri bulunmaktadır. Birlik, kutsallık, genellik ve apostolluk’tur (Havari silsilesinden gelme). Papadan ayrılan Hıristiyan Kiliseleri sebebi ile birlik, insanların ahlaki kusurları sebebiyle ise kutsallık henüz sağlanamamıştır. Katolik Kilisesine göre Katolik Kilisesi hiçbir yanlışlığa düşmeyen ve insanlara cennetin yolunu gösteren Kilise’dir. Ortodoksların Kilise tanımı da Katoliklerinkine oldukça yakındır. Ayrıldıkları konu ise “Birlik” konusudur. Protestan Kilisesi ise kiliseyi, “*Allah’ın sözünü benimseyen, manevi hayatlarını:*

⁴⁹⁴ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, ss.165-168.

⁴⁹⁵ Thomas MİCHEL, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş (Dinler Tarihine Katkı)*, Lütuf Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 87.

⁴⁹⁶ Mehmet AYDIN, “Kilise” *TDV İslam Ansiklopedisi*, ss. 11-12.

İsa'yı Mesih olarak kabul etmek her sözü ve her hareketi ile İsa'ya bağlılığını göstermek" esasına dayandıran kilisenin manevi bütünlüğü olarak tarif etmektedir.⁴⁹⁷

Hz. İsa'nın doğduğu dönemde Yahudiler çok tanrılı bir inanca sahip olan Romalıların baskısı altındaydı. Bu baskı var olan Mesih beklentisini daha da artırmaktaydı. Hz. İsa'ya inanan ilk Hıristiyanlar kendilerini yeni bir din mensubu olarak değil gerçek İsraililer olarak görmekteydiler. Filistin bölgesinde yaşayan Yahudi-Hıristiyan ismi verilen ilk cemaat 70 yılında Romalıların Kudüs'ü tahrip etmesi ve Yahudileri şehirden sürmesine kadar Hıristiyanlar arasında ağırlıklarını korudular ancak bu tarihten sonra etkinlikleri azaldı. Bu dönemde Yahudi olmayan Hıristiyanların etkinlikleri daha fazla artmaya başladı ve bu Hıristiyanlar, Yahudi dininden kesin çizgilerle ayrıldılar. Yahudiler arasında Yahudiler için gönderilen İsa'ya inananlara "Hıristiyan"⁴⁹⁸ ortaya çıkan yeni dine "Hıristiyanlık"⁴⁹⁹ ismi verildi.

İlk Hıristiyan topluluğuna "Apostolik (Havarisel) Kilise ismi verilmektedir. Havarilerin oluşturduğu bu kilise 30-100 yılları arası dönemi kapsamaktadır. Havariler bu dönemde hep birlikte çalışmış ve Hıristiyanlığın Yahudi olmayanların arasında da hızlı bir şekilde yayılmasını sağlamışlardır. Petrus, Kudüs, Antakya ve Roma'da Kilisenin başı kabul edilmiştir.⁵⁰⁰ İsa, Matta İncilinde yer alan "*Ben de sana derim ki: Sen Petrussun, ve ben kilisemi senin kayanın üzerine kuracağım...*"⁵⁰¹ ifadesine göre "kiliseye" çok önceden işaret etmiştir. Hıristiyan inancında İsa'nın havarileri arasında Simon'u diğerlerinin başı olarak seçtiğine ve ona Petrus⁵⁰² ismini

⁴⁹⁷ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s. 169.

⁴⁹⁸ "Milattan sonra birinci yüzyıl sonlarından itibaren, Pavlus'un düşünceleri doğrultusunda, İsa'nın uluhiyetini ve Mesih olduğu fikrini savunanlara verilen addır. Hıristiyan isminin ilk olarak Antakya da kullanıldığı kabul edilmektedir." Şinasi Gündüz, "Hıristiyan", *Din ve İnanç Sözlüğü*, s.169. Hıristiyan ismi için Bkz.Resullerin İşleri, 11/26, "...Ve vaki oldu ki bütün bir yıl kilise ile bir arada toplandılar ve çok kimselere öğretiler; ve şakirtlerin Hıristiyan diye çağırılması önce Antakya'da oldu." Resullerin İşleri, 26/28, I. Petrus, 5/16.

⁴⁹⁹ "İsa sonrası dönemde Pavlus'un düşünceleri etrafında şekillenen dinsel gelenek." Şinasi Gündüz, "Hıristiyanlık", *Din ve İnanç Sözlüğü*, s.169,

⁵⁰⁰ Thomas MİCHEL, *a.g.e.*, ss. 96-97.

⁵⁰¹ Matta, 16/18.

⁵⁰² "Gerçek ismi Yuhanna oğlu Simon'dur. İsa'ya ilk inanalardan, onun Mesihliğini ilk kabul eden kişidir. Havariler arasında daime birinci olarak sayılmaktadır. İsa'dan sonra Hıristiyan cemaatinin en ibilgili ve saygın kişisi olarak kabul edilmiştir. İsa, Mesihliğini ilk tanıyan kişi olan Simon'na Petrus (taş-kaya) ismini vermiş ve kilisesini onun üzerine kurduğunu belirtmiştir. Petrus 64 yılında Roma'da çarmıha gerilerek idam edildiğine ve kabrinin St. Pietros Kilisesinin altında olduğuna inanılmaktadır.

verdiğine inanılır. Bu şekilde “kilisenin” ortaya çıkma zamanı İsa dönemine kadar götürülmektedir. İsa Mesih’in çarmıhta akan kanı ile kilise kurulmuştur. İsa’nın bedeni olarak kilise, İsa ile bir olmaktır.⁵⁰³ “İsa, tebliğinde dünyanın sonuna kadar devam edecek ve insanların mutluluğunu amaçlayan bir cemiyet kuruyordu. Bunun için on iki havarisini seçti kendi görevini onlara devretti. Havarileri, başlarında Petrus olmak üzere kilisenin temeli ve yöneticisi yaptı. Böylelikle İsa’nın kendi kurduğu cemaatin (kilisenin) devamı sağlanmış oldu.”⁵⁰⁴ Sonuç olarak İsa tebliğine başladıktan sonra oluşan cemaat arasından havarileri kendisi seçmişti, bu seçim ile kendisinden sonraki haleflerini de belirlemiş olmaktadır.⁵⁰⁵

Kilise, Hıristiyan topluluğunu yani cemaat anlamının yanında Hıristiyanların ibadet mekânına verilen isimdir. İbadet yeri olarak kilisenin tarihi İsa döneminden çok daha sonradır. İsa döneminde ve daha sonra ilk Hıristiyanlar evlerinde ya da Yahudi ibadethanelerinde ibadetlerini yerine getirmekteydiler. Kilisenin ibadet yeri olarak ortaya çıkmasının üçüncü asırda olduğu tahmin edilmektedir. Tarihi kayıtlarda ilk ibadet mekânı olarak 201 yılında Urfa civarında bir kilisenin ismi geçmektedir..⁵⁰⁶

Yeni Ahid’in son bölümü olan Vahiy bölümünde Anadolu’da kurulan yedi kiliseden bahsedilmektedir.⁵⁰⁷ Vahiy bölümünün MS 81-96 tarihlerinde Yuhanna tarafından yazılmış olduğu düşünülmektedir. Vahiy bölümündeki mektuplar göz önüne alındığında Kilise’nin mekân olarak oldukça erken tarihlerde ortaya çıktığı düşünülebilir. Vahiy bölümünde ismi yer alan kiliseler ise Efes, Smyrna (İzmir), Pergamon (Bergama), Sardeis (Salihli), Philadelphia (Alaşehir), Laodikeia (Denizli), Thyateira’dır (Akhisar).⁵⁰⁸ Kilisenin ibadet mekânı olarak görünür olması ise 313

Petrus, Hıristiyanlar tarafından havarilerin ilki, kilisenin köşe taşı ve ilk Papa olarak kabul edilmektedir.” Bkz. Mehmet AYDIN, “Petrus”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 647-648.

⁵⁰³ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, İsam Yayınları, Mayıs 2019, ss. 179-180.

⁵⁰⁴ K. BIHLMEYER- H. TUCHLE, *I ve IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık (Roma Topraklarında Tek Tanrıçılığın Zaferi)*, ss. 17-18.

⁵⁰⁵ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s. 174.

⁵⁰⁶ Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık” *Dinler Tarihi El Kitabı*, ss.160-161.

⁵⁰⁷ Yuhanna’nın Vahyi, 1/4-11. “Yuhanna Asya’da olan yedi kiliseye...Gördüğünü kitaba yaz ve yedi kiliseye, Efesos’a ve İzmir’e ve Bergama’ya ve Tiyatiraya ve Sardis’e ve Filadelfiya’ya ve Laodikya’ya gönder diyordu.”

⁵⁰⁸ Anadolu’da Kurulan ilk Yedi Kilise hakkında Bkz. Yeliz KESER, *Aziz Yuhanna’nın Vahiy Kitabında Adı Geçen Yedi Kiliseler Ve Arkeolojik Olarak Geçmişten Günümüze Durumu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

yılında Konstantin'in yayınladığı Milano fermanı ile olmuştur. Din olarak kabul edilen Hıristiyanlık mekân olarak da görünür hale gelmiştir.⁵⁰⁹

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlara yaptığı baskı süresince Hıristiyan inancına sahip insanlar hayatını kaybetmiştir. Aziz ve şehit olarak kabul edilen bu insanların kalıntılarının (reliğ) bulunduğu yerler ziyaret mekânları haline gelmiş, azizlerin kutsal varlıklarını anmak için törenler düzenlenmeye başlamıştır. Azizlerin kalıntıları sebebiyle kutsallık atfedilen bu yerlere kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır. Vatikan'da Petrus'un kabri üzerine inşa edilen Aziz Petrus Bazilikası bu tür kiliselerin bilinen en önemli örneğidir.⁵¹⁰

Hıristiyanlık yayıldıkça cemaatin yoğunlukta olduğu merkezler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu merkezlerin başında Petrus'un psikopas olduğu Roma gelmekteydi. Roma'yı başlarında Patriklerin olduğu merkezler Kudüs, İskenderiye, Antakya ve İstanbul takip etmekteydi.⁵¹¹ Konstantin döneminde Hıristiyanlığın yayıldığı her yerde kiliseler yapılmıştır. Konstantin aynı zamanda Kilise içerisindeki tartışmalara ve ayrışmalara da son vermiştir. Bunun sebebi Hıristiyanlığa, devleti birleştiren bir güç olarak bakmasıdır. Bu amaçla Roma Devleti'nin Hıristiyanlaştırılması için İznik Konsili'nin (325) yapılmasını sağlamıştır. Bu Konsil ile birlikte Hıristiyan Kilisesi'nin dogma ve esaslar bakımından temeli atılmıştır.⁵¹²

Günlük, haftalık ve yıllık ibadetlerin yapıldığı mekân olarak Kiliseler, Hıristiyan cemaatlerin kendi görüşleri çerçevesinde inşa edilmektedirler. Katolik ve Ortodokslara ait Kiliseler oldukça görkemli iken Protestanlara ait Kiliseler sade bir yapıda inşa edilmişlerdir. Kilise içerisinde genel olarak İsa, Meryem ve azizlerin heykelleri veya resimleri yer almaktadır. Ortodoks Kilisesi İkonlara karşı özel bir saygı gösterir.⁵¹³

⁵⁰⁹ Mehmet AYDIN, "Kilise", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 417.

⁵¹⁰ Kemal POLAT, "Kutsal Nesnelere İlgili Halk İnanışları", *Halk İnanışları El Kitabı*, ss. 112-113.

⁵¹¹ Thomas MİCHEL, a.g.e., s. 98.

⁵¹² Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, ss. 181-182.

⁵¹³ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, ss. 184-185.

3.6.1. Kilise ve Sakramentler

Hıristiyanlığın ibadet anlayışı insanın kendi çabası ile kurtuluşa ulaşım ulaşamayacağı sürekli olarak tartışılmıştır. Hıristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren İsa Mesih'e olan imanın kurtuluş için zorunlu olduğu ve İnsanın kendi davranışlarının kurtuluşa önemi olmadığı inancı genel kabul görmüştür. Reform hareketini öncülerini olan Luther ve Calvin'de bu görüşü savunmuşlardır. Kurtuluş “yalnızca iman” ve “yalnızca inayet” ile mümkündür. Yine ibadet anlayışında yasanın geçerliliğini kaybettiğine inanılmaktadır. Çünkü İsa Mesih çarmıhta can vererek yeni bir dönem başlatmıştır. Kurtuluşa insan hayatının her anını kapsayan katı kurallarla çevreleyen dini hukukun yerine iman ve sevginin rolü ön plana çıkartılmıştır.⁵¹⁴

Hıristiyanlığın başlangıç dönemlerinde düzenli bir ibadet anlayışı ya da belirli bir ibadetten bahsedilmemektedir. Düzenli yapılan ibadetlerin 4. yüzyıldan itibaren başladığı kabul edilmektedir. Yine tüm Hıristiyanlar için aynı ibadetler söz konusu değildir. Mezheplere göre yapılaş ve anlam bakımından farklılık olsa da Evharistiya temel ibadet olarak kabul edilmektedir.⁵¹⁵ Hıristiyanlığın ortaya çıktığı andan itibaren Hıristiyanlar tarafından sakramentlerin Kutsal Ruhun tezahürü olduğuna inanılmıştır.⁵¹⁶ Sakramentler, kutsal gücün işareti, tanrısal güçle karşılaşma anlamı olan sembolik⁵¹⁷ maddi işaretler, manevi hediyeler olarak kabul edilmektedirler. Hıristiyanlıkta bir ayinin kabul edilebilmesi için gerekli görülen bazı şartların bulunması gerekliliği ortaya konulmuştur. Bunlar “madde (maddi işaret)”, “şekil (idari formül)” ve “niyettir (Kilisenin istediğini yapma)”. Bu üç şart sağlandığı takdirde ibadetin mutlaka kabul edileceğine inanılmaktadır.⁵¹⁸

Sakrament, Latince “sacramentum” (kutsal şey) kelimesinden gelmektedir.⁵¹⁹ Sakramentler, “Tanrı'nın insanlara lütfunu sunduğu bir olaydır. Tanrının görünmez etkinliğinin görünür bir işaretidir”. İsa Mesih yeryüzüne gelmiş, hastaları

⁵¹⁴ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, ss. 157-159.

⁵¹⁵ Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s. 162.

⁵¹⁶ Mehmet AYDIN “Sakrament”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 703.

⁵¹⁷ Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s. 162.

⁵¹⁸ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s. 202.

⁵¹⁹ Mehmet AYDIN “Sakrament”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 702.

iyileştirmiş, şifa dağıtmış, açları doyurmuş, acı çekmiş ve ölmüştür. Hıristiyanlara göre İsa, sakramentler aracılığı ile bu faaliyetlerine devam etmektedir. Sakramentler, Hıristiyanlar için İsa Mesih'in yaptığı ve yapmakta olduğu şeyler olarak kabul edilmektedir. “*Hıristiyan, gizem etkinliğine katıldığı zaman, kendisine Tanrının kurtarıcı lütfu bağışlayan dirilmiş İsa ile karşılaştığına inanmaktadır.*” Hıristiyanlıkta yedi sakrament bulunmaktadır. Sakramentler: Vaftiz, Evharistiya (ekmek-şarap ayini-komünyon), Kuvvetlendirme(konfirmasyon), Ruhbanlık(rahip takdisi), Evlilik, Tövbe ve Son Yağlamadır (hasta meshi).⁵²⁰

Vaftiz: Yunanca asıllı kelime “Suya batırma, daldırma ve suya bastırma” anlamlarına gelmektedir. Vaftiz Hıristiyanlığa giriş töreni olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple diğer sakramentlerin de ilk şartı vaftizdir. Vaftiz ile kişi yeniden doğar yeniden dirilir. Bu doğma Kilise içerisinde doğmak anlamındadır. Vaftiz yapılması için din adamı şartı yoktur. Önemli olan, İncil’de geçmekte olan “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh”⁵²¹ adına yapılmasıdır. Mezhepler arasında yapılışında farklılıklar olsa da ortak bir sakramenttir.⁵²²

Vaftiz Hıristiyanlara has bir ibadet değildir. Yahudi geleneğinde de vaftiz bulunmaktadır. Hıristiyanlara göre ise vaftiz, Vaftizci Yahya'nın uygulamasından alınmıştır.⁵²³ İsa Mesih, Ürdün nehrinde Yahya tarafından vaftiz edilmiş ve vaftiz sonrası ilahi oğulluğunu ilan etmiştir. Vaftiz ve asli günah arasında da yakın bir bağlantı bulunmaktadır. Asli günah Âdem'den miras kalmıştır ve İsa Mesih bu günahıtan insanları kurtarmak için hayatını vermiştir. Vaftiz, Âdem'in günahına karşı duruş ve İsa Mesih'e katılarak kurtuluşu ifade etmektedir. İsa, asli günahıtan insanları kurtarmak amacıyla kendini feda etmiş, ölmüş ve dirilmiştir. Vaftiz, İsa'nın bu yaşadıklarına sembolik olarak katılmanın ifadesi olarak kabul edilmiştir.⁵²⁴ Hıristiyanlığa girecek kişi sadece bir defa vaftiz olur. Genel olarak vaftizi

⁵²⁰ Thomas MICHÉL, a.g.e., ss. 87-88.

⁵²¹ Matta, 19/24 “ İmdi, siz gidip bütün milletleri şakirt edin, onları Baba, Oğul ve Ruhülkudüs ismiyle vaftiz eyleyin.”

⁵²² Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s. 164.

⁵²³ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s. 204.

⁵²⁴ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, s. 161.

Paskalya⁵²⁵ kutlamaları sırasında yapmak bir gelenek haline getirilmiştir. Bunun sebebi İsa'nın dirilişinin kutlandığı gün olmasıdır. Vaftiz olan kişi artık Hıristiyan toplumuna girmiş kabul edilir.⁵²⁶

Evharistiya: Hıristiyan cemaatlerin kabul ettiği iki temel sakramentten diğeri Evharistiya'dır. Evharistiya ayinine "Mass, Komünyon, Rabbin akşam yemeği, Ekmek-Şarap Ayini" gibi isimler de verilmektedir. Evharistiya ayininin temeli İsa'nın havarileri ile birlikte yediği son akşam yemeğinde söylediği sözlere dayandırılmaktadır. "Onlar yemek yerken İsa ekmek aldı, şükran duası edip parçaladı, ve şakirtlere verdi ve dedi: Alın yiyin, bu benim bedenimdir. Ve bir kase alıp şükretti, ve onlara vererek dedi: Bundan hepimiz için. Çünkü bu benim kanım, günahların bağışlanması için birçokları uğruna dökülen kanımdır." ⁵²⁷ Pavlus'a göre ayin sırasında yenilen ekmek ve içilen içki, çarmıhta günahlara kefarete olmak için can veren İsa'nın ölüm ritüeline katılma anlamı taşımaktadır.⁵²⁸ Hıristiyanlar evharistiya'ya kurban anlamını da yüklemişlerdir.⁵²⁹ Ancak kurbanın mahiyeti konusunda mezhepler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Katolikler, ekmek ve içkinin cevher ve araz olarak ayrıldığına, ayin sırasında özün İsa'nın eti ve kanına dönüştüğüne inanmaktadırlar. Araz ise yenilen ve içilenlerin tadını, görünümünü ve kokusunu sağlamaktadır. Ortodokslarda ise yenilen ekmek ve içilen içkinin İsa'nın "gerçek" eti ve kanı olduğuna inanmaktadırlar. Luther'e göre de söz konusu olan gerçek et ve kandır. İsa ayin sırasında orada hazır bulunmaktadır. Zwingli, et ve kanın sembolik olduğunu belirtirken, Calvin konuya manevi açıdan yaklaşmaktadır.⁵³⁰

Evharistiya ayinin uygulanması konusunda Kiliseler farklı uygulamalar yapıyor olsalar da değişmeyen iki uygulama, Kutsal Kitaptan okunan bölümler ve Birlik (Komünyon) Yemeğidir. Yemek sırasında İsa'nın havarilerine söylediği sözler

⁵²⁵ Easter(Paskalya): "İsa Mesih'in dirilişi anısına kutlanan en eski ve en büyük bayramdır. Genel olarak Nisan ayı içerisinde kutlanmaktadır." Şinasi GÜNDÜZ, "Easter(Paskalya)", *Din ve İnanç Sözlüğü*, s.105.

⁵²⁶ Thomas MİCHEL, a.g.e., s. 89.

⁵²⁷ Matta, 26/26-29, Markos, 14/22-24, Luka, 22/19-21, I. Korintoslulara, 11/22-25,

⁵²⁸ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, s. 163-164.

⁵²⁹ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s. 207.

⁵³⁰ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, s.165.

söylenir. Katoliklerde ayini Piskopos ya da Piskopos'a vekillik eden bir rahip tarafından yönetilir. Katolikler bu ayini günlük olarak yaparlar. Ortodokslar da Evharistiya ayini, Pazar günleri ve bayramlarda yapılırken Protestanlar ayda bir yahut yılda dört kez bu ayini tekrarlamaktadırlar.⁵³¹

Kuvvetlendirme (Güçlendirme-Konfirmasyon): Kişi vaftiz ile Kiliseye bağlanmaktadır. Kuvvetlendirme ile ise bu aidiyetin güçlendirilmesi amaçlanmaktadır. Vaftiz İsa'nın dirilişi ile bağlantılı kabul edilirken, Kuvvetlendirme ayinin kökeni olarak Pentekost⁵³² bayramında, Kutsal Ruh'un Havarilerin üzerine inmesi kabul edilmektedir. Kutsal Ruh'u alan Havariler bunu insanlara aktarmışlar böylece bu güç Piskoposlara geçmiştir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde bebek vaftizi geleneği bulunmuyor insanlar yetişkin yaşlarda vaftiz oluyorlardı. Kuvvetlendirme de hemen vaftizin ardından yapılmaktaydı. Bebek vaftizinin uygulanmaya başlanması ile kuvvetlendirme ve bebek vaftizi birbirinden ayrılmıştır. Bebek vaftizinde, bebeğe yöneltilen sorulara Vaftiz Baba cevap verirken Kuvvetlendirme ayininde sorulara kişinin kendisi cevap vermektedir.⁵³³

Kuvvetlendirme Piskopos ya da yetki verdiği bir rahip tarafından yapılır. Ayin sonunda kişinin alınına kutsal yağ sürülür ve “İsa'ya tanıklık edebilmek için Kutsal Ruh'u kabul edin” cümlesi söylenir. Kuvvetlendirme ayini genel olarak 13-16 yaşları arasında yapılmaktadır Bazı Protestan Kiliseleri ise küçük çocukların vaftizini kendi kararlarını verebilecekleri yaşa kadar ertelemektedirler.⁵³⁴

Tövbe (Günah İtirafı): Yedi sakramenti kabul eden Kiliselerde Tövbe, kurtuluş için yapılması gereken uygulamalardan biridir. Hıristiyanlıkta insan doğuştan günahkardır ve kurtuluşa erebilmek için tövbe etme gerekliliğine inanılmaktadır. Tövbe etme ayini, kişinin rahip huzurunda günahlarını itiraf etmesi, rahibin itiraf sahibini “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh” adına affetmesiyle yapılmaktadır.⁵³⁵ Affetme

⁵³¹ Thomas MICHÉL, a.g.e., s.94-95.

⁵³² Pentekot: “Kutsal ruhun havariler üzerine inişi anısına kutlanan bayramdır. Paskalya'dan sonra ellinci günde sonra kutlanmaktadır. Bu günde Petrus kalabalıklar önünde ilk defa konuşmuş ve çok sayıda insan Hıristiyan olmuştur.” Mehmet AYDIN, “Pentekot”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 647.

⁵³³ Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, ss. 165-166.

⁵³⁴ Thomas MICHÉL, a.g.e., s.90.

⁵³⁵ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, s.168.

yetkisi İsa tarafından Havarilere verilmiştir. “...İsa yine onlara dedi: Size selamet! Baba beni gönderdiği gibi bende sizi gönderiyorum. Bunu dediği zaman onlara üfürdü ve Ruhulkudüs’ü alın dedi. Kimlerin günahlarını bağışlarsanız onlara bağışlanmış olur, kimlerinkini alıyorsanız, alıkonmuş olur.”⁵³⁶ Havariler de kendilerine verilen bağışlama yetkisini Piskoposlara aktarmışlardır.⁵³⁷

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde oldukça ciddi uygulamalar gerektiren, herkese açık olarak yapılan bu ayine yalnızca ömürde bir defa izin verilmekteydi. IV. Lateran Konsili’nde (1215) Her Hıristiyan’ın yılda en az bir defa günah çıkartması zorunluluğu Batı Kilisesi tarafından kabul edilmiştir. Günah itirafları gizli olarak yapılmaya başlanmıştır. Rahip tarafından verilen ağır kefaretlar hafiflemiş ve daha sonra para ödenmesi şekline dönüşmüştür. Bu değişimler sonucu Endüljans satışları Kilisenin en büyük gelirlerinden biri haline gelmiştir.⁵³⁸ Meşhur Endüljans hatiplerinden olan Tetzal “ Kilisenin kasasında paranın tınlaması ile araftaki günahkarların ruhlari cennete doğru uçmaya başlar.” Sloganı ile endüljans kampanyaları yürütmekteydi.⁵³⁹ Kilise günahın sonucu olarak dünyevi ve uhrevi iki ceza olacağını belirtiyor ve dünyevi cezaların bağışlanmasının Kilise’ye ait olduğunu öne sürerken, uhrevi cezaların affının da dünyevi cezaların affına bağlı olduğunu iddia ediyordu.⁵⁴⁰ Ortaçağ Hıristiyanları ise cehennemde yaşayacakları azaptan korkmuyorlardı çünkü dünyada bağışlandıkları zaman Kilisenin verdiği anahtar ile cennete gidecekleri kilise tarafından garanti edilmekteydi. Ancak cennete girmeden önceki bekleme alanı olan arafta verilecek cezadan korkuyorlardı çünkü cennete kabul edilmeden önce tüm dünyevi günahlarının bağışlanmış olması gerekmektedir. Bağışlanmanın bedeli ise endüljans belgelerine ve cennetin anahtarına sahip olmaktı.⁵⁴¹

Tövbe Ayininde üç unsurun mutlaka yer alması gerekmektedir. Bunlar: Pişmanlık, itiraf ve kefarettir. Tövbe edecek olan kişi gerçek anlamda günahlarından

⁵³⁶ Yuhanna, 20/20-23.

⁵³⁷ Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s. 169.

⁵³⁸ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s. 208.

⁵³⁹ Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s. 149.

⁵⁴⁰ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, s.168.

⁵⁴¹ *Hıristiyanlık Tarihi*, 368.

pişmanlık duymalıdır. Günah itiraf edilmeli yani rahibe anlatılmalıdır. Kişi işlediği günahın cezasını dünyada ya da arafta ödeyecektir. Katolik Kilisesine göre bağışlanmaya karşı dünyevi cezalar verilebilir. Rahibin verdiği ceza yerine getirilmelidir.⁵⁴² Rahip, İsa tarafından görevlendirilmiş ve Kilisenin verdiği yetkiyi kullanmaktadır. Rahibin görevi günahkar kişinin pişmanlığına ortak olmaktır ve rahip bu bağışlanmada aracı konumundadır. Günahlar Tanrı tarafından affedilmektedir.⁵⁴³ Protestanlar tövbeyi sakrament olarak kabul etmemektedirler. Tövbe etmek isteyen kişinin Kiliseye veya rahibe ihtiyacı yoktur. Bazı Doğu Hıristiyanlarında ise tövbe sadece ruhban sınıfında uygulana bir sakramenttir.⁵⁴⁴

Evlilik (Nikah): Hıristiyanlığa göre evlilik hayatı Tanrı'nın inayetinin görünen şeklidir. Evlilik hayatı ayinsel özelliğini İsa ve Kilise arasındaki ilişkinin yeryüzündeki suretinin görünür olmasından almaktadır.⁵⁴⁵ Evlilik Tanrı'nın insanlara olan sevgisinin görünür hali, Âdem ve Havva'nın Tanrı tarafından kutsanmasına dayalı bir geleneğin devamıdır. Bu sebeple kutsal bir ayin olan evliliğin bir rahibin yönetiminde ve Kilise'de yapılması gerekmektedir. Katolik Kilisesi, İsa'nın “*Şöyle ki, onlar artık iki değil tek bedendirler. İmdi Allah'ın birleştirdiğini insan ayırmasın.*”⁵⁴⁶ sözünü delil kabul ederek boşanmaya izin vermemektedir. Yine Katolik Kilisesi, evliliğin insanın kendisini tam manası ile Tanrı'ya adanmasına engel olduğu düşüncesine sahip olduğu için ruhbanların evlenmesi yasaktır.⁵⁴⁷

Ruhbanlık (Rahip Takdisi): Katolik ve Doğu Kiliselerinde kabul edilen ruhbanlık, Kilise içerisine alınacak kişiler, bir üst ruhban sınıfından din adamının yönetiminde ayin yapılarak ruhbanlık görevine atanmasıdır. Kutsama ile birlikte kişi kendini tamamen Tanrı'ya ve Kiliseye adar.⁵⁴⁸ Yine vaftiz ve Tövbe sakramentinde olduğu gibi kutsama yetkisi de İsa tarafından dirilişinden sonra Havarilerine verilmiştir. Havarilerden kendilerinden sonra bu göreve gelecekleri takdis etmişlerdir ve Piskoposlar vasıtasıyla bu yetkiler aktarılmaktadır, Yetkilerini Baba ve İsa'dan

⁵⁴² Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s. 169.

⁵⁴³ Thomas MİCHEL, a.g.e., s. 91.

⁵⁴⁴ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, s.169.

⁵⁴⁵ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s. 211.

⁵⁴⁶ Matta, 19/6.

⁵⁴⁷ Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s. 167.

⁵⁴⁸ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, s. 170.

alan Piskoposların yetkileri tartışmaya kapalıdır. Ruhbanlar yetkilerinin mutlak oluşunu ise İsa'nın İncil'de geçen “Sizi dinleyen beni dinler; sizi reddeden beni reddeder; beni reddeden ise beni göndereni reddeder.”⁵⁴⁹ Sözlerine dayandırmaktadırlar. Ruhban olarak kutsanan kişi yine de bir insandır ve insani zaaflardan, günahlardan korunmuş olmaları düşünülemez. Ancak günah işleseler dahi ruhbanların ruhbanlıkları devam edebilmektedir. Ruhbanlık sadece erkeklerle sınırlandırılmıştır. Bazı Protestan Kiliselerinde kadınların rahip olarak görev almaları ruhbanlıkla ilgili değildir. Çünkü Protestan Kiliseleri ruhbanlığı sakrament olarak kabul edilmemektedir. Bu sakramenti kabul eden Katolik ve Ortodoks Kiliselerinde ise kadınların ruhban olması söz konusu değildir.⁵⁵⁰

Ruhbanlık üç sınıfa ayrılmaktadır. Piskopos, yönettiği bölgenin mutlak otoritesidir İsa'nın temsilcisi ve ayinleri yöneten kişidir. Rahip, Piskoposun verdiği yetki ile Piskoposa yardımcı olan ve sorumlusu olduğu cemaatin işleriyle ilgilenen kişidir. Diyakos, İncil'i halka okumakla ve yaymakla, insanlara yardımcı olmakla görevlidir.⁵⁵¹ Diyakosluk, havariler dönemine kadar götürülen eski bir kurumdur. Ruhbanlık dereceleri arasında en alt sıradadır. Piskoposa ve rahibe yardımcı olur ancak ruhban sınıfından olmasına rağmen tövbe, evharistiya ve rahip takdisi ayinlerini yönetme yetkisi yoktur. Protestan Kiliseleri ise ruhbanlığı sakrament olarak kabul etmedikleri için ruhbanlık kurumları yoktur.⁵⁵² “Bütün inananların din adamlığı” görüşünü savundukları için ruhban sınıfına karşı çıkarlar ancak Protestan Kiliselerinde de rahipler sınıfı bulunmaktadır.⁵⁵³

Son Yağlama (Hasta Meshetme): Son yağlama, kişinin ölüme hazırlanması amacıyla kutsanmış yağ sürülmesi ayinine verilen isimdir.⁵⁵⁴ Hasta mesh etmenin Hıristiyanlıkta önemli bir yeri vardır. İncil'de geçen pek çok ifadeye göre hastaların İsa'nın hayatında önemli bir yeri olmuştur. İsa, çeşitli yöntemlerle hastalara şifa dağıtmıştır. İsa hastaları iyileştirme görevini de Havarilere devretmiştir. Aynı

⁵⁴⁹ Luka, 10/16.

⁵⁵⁰ Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s. 167.

⁵⁵¹ Thomas MİCHEL, a.g.e., s. 92.

⁵⁵² Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s. 167.

⁵⁵³ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, s. 170.

⁵⁵⁴ Ahmet GÜÇ, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, s. 210.

zamanda hasta kimselere yağ sürülmesinin temeli İncil’de geçmekte olan “ *İçinizden biri hasta mıdır? Kilisenin ihtiyarlarını çağırtsın ve onu Rabbin izni ile yağla mesh ederek üzerine dua etsinler.*”⁵⁵⁵ sözlerdir. Hasta yağlamanın hem şifa hem de günahlardan bağışlanma yönü vardır. Ağır veya ölmek üzere olan hastalara yapılan bir ayin olduğu için son yağlama da denilmiştir.⁵⁵⁶ Bu sakrament ölüm anının yaklaşması ile hastayı saran yalnızlık duygusunun da önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Tanrı’nın onu terk etmediği, İsa’nın, hemen yanı başında olduğu, ve bu ayin sırasında cemaatin yanında olduğunu hastaya hatırlatmaktadır.⁵⁵⁷ Katoliklerde Hasta Yağlama ölüme yakın olduğu düşünüldüğü zamanlarda yapılırken, Doğu Kiliselerinde uygun görülen vakitte veya hastalık durumunda yapılmaktadır. Ermeni ve Protestan Kiliseleri ise Hasta yağlamayı bir sakrament olarak kabul etmemektedirler.⁵⁵⁸

⁵⁵⁵ Yakubun Mektubu, 5/14.

⁵⁵⁶ Ahmet Hikmet EROĞLU, “Hıristiyanlık”, *Dinler Tarihi El Kitabı*, s.169.

⁵⁵⁷ Thomas MİCHEL, a.g.e., s. 93.

⁵⁵⁸ Şinasi GÜNDÜZ, *Hıristiyanlık*, s. 170.

SONUÇ

Kutsal nedir? Bir mekân neden kutsal mekân olarak kabul edilmiştir? Normal bir mekân insanlar tarafından nasıl kutsal mekâna dönüştürülmüştür. Farklı dinler neden aynı mekânları kutsal olarak kabul etmişlerdir? Kutsal mekâna sahip olmak amacıyla insanlar ne kadar ileriye gidebilmişlerdir? Bu soruların cevapları, konumuz olan iki din Yahudilik ve Hıristiyanlık açısından değerlendirilmiştir.

Kutsal, bir din içerisinde bulunan tüm öğeleri birbirine bağlayan ve dinde bütünlüğü sağlayan temel nokta olarak inanan (Dindar) insanın din içerisinde kalmasını sağlamaktadır. İnsanın yaşadığı dinî tecrübe Kutsala dayanmaktadır. Kutsal somut dünyada yaşayan insan için tamamen soyut bir kavramdır ve insan dünyasının dışındadır. Buna rağmen insanlık tarihi boyunca kutsal, daima insan hayatının merkezinde yer almıştır. Kutsal kelimesi ile inanan insanın, erişilmesi imkânsız, korku ve saygı uyandıran aynı zamanda kendisine hayran bırakan ve bağlayan ilâhî güçle olan iletişimi açıklanmaya çalışılmaktadır.

Kutsal mekân kavramı yalnızca inanan, kutsalla bağlantı kurmak isteyen insan için geçerlidir. Kutsal mekân, kutsal ile iletişim kurulabileceği bir yer, bu özelliğinden dolayı bir merkezdir. Yine kutsal mekân, kutsalın tecelli ettiği yer olarak insan algısı dışındaki soyut dünyanın insan için somut hale dönüşmesidir.

Kutsalın ortaya çıktığı, görünür olduğu mekânlar, inanan insan için diğer mekânlardan ayrılmaktadır. Bu mekânlar izinsiz olarak oraya girmek isteyenler için tehlikeli olabilmektedir ki bu “tabu” kavramı ile açıklanmaktadır. Kutsallık kazanan mekânlar kutsallıklarını tarih boyunca devam ettirmekte hatta inançlar değişse bile mekân kutsallığını sirayet özelliği sayesinde devam ettirmektedir. Dinlerin ortaya çıktığı, din kurucularının doğduğu, yaşadığı, mucizeler gösterdiği mekânlar özellikle kutsallık kazanmaktadır.

Yahudilikte kutsal mekânların kutsallığını Tanrı tarafından bizzat belirlenmiştir. Kutsal yeri/mekânı Tanrı bizzat kendisi göstermiş, sınırlarını çizmiş ve bu sınırlardan geçebilmek için uyulması zorunlu olan kuralları belirlemiştir. Hz. Musa'ya Sina Dağına gelmeden önce nalinlerini (çarıklarını) çıkarmasını emretmiş,

Toplanma Çadırına (Mişkan), Süleyman Mabedine girebilecek olanları belirlemiş, hangi kısma ne tür hazırlıklar yaparak kimlerin girebileceğini açıklamıştır. Tanrı'nın kutsal mekân ile ilgili isteklerine uyulmadığında ise uymayanlar açısından kutsal mekân tehlikeli bir yer haline gelebilmektedir.

Hıristiyanlıkta kutsal mekân algısı, Yahudilikten farklı olarak daha çok İsa, havariler, azizler ve şehitler etrafında gelişmiştir. Beytullahim Kasabası ve yine bu kasabada bulunan Hz. İsa'nın doğduğu kabul edilen mağara, doğum sebebi ile kutsal kabul edilmiştir. Hz. İsa'nın kısa süre de olsa yaşadığı Kudüs, O'nun burada yaşadığı olaylar sebebiyle kutsal edilmiştir. Öldüğü yer olan Golgota Tepesine giderken yürüdüğü yol (Via Dolorosa/Elemli Yol) hac yolu haline getirilmiştir. Çarmıha gerildiği ve öldüğü Golgota Tepesi, gömüldüğü ve yeniden dirildiği mezar yeri ve tekrar göğe yükseldiği Zeytin Dağı kutsallıklarını Hz. İsa'nın yaşadığı olaylardan, onun hatıralarından almaktadır. Bu yerler üzerine yapılan Doğu Kilisesi, Kamame (Diriliş, Kıyame) Kilisesi, Yükseliş Kilisesi gibi mekânlar da kutsal kabul edilmişlerdir. Yine Hz. İsa'nın “*Sen Petrussun, Ben kilisemi senin kayanın üzerine kuracağım*” dediği Havari Petrus'un (Simon,Pierre) çarmıhta öldürüldüğü yer olan Vatikan tepesi de kutsallığı buradan almıştır. 5. yüzyıldan itibaren kutsallık soyut alandan çıkarılarak somutlaştırılmış. Bu dönemlerde İsa dışında kutsal kişi, kutsal nesne kavramları ön plana çıkmaya başlamıştır. Hıristiyan geleneğinde aziz kabul edilen şahısların mezar yerleri de kutsal kabul edilmiştir. Hatta bu kişilerin ceset ve kemik parçaları (reliğ) Hıristiyan dünyasında dağıtılmış ve bu parçalar üzerine kiliseler yapılarak, kiliselere mekân olarak kutsallık kazandırılmıştır.

İki din içinde kutsal kabul edilen ve içerisinde pek çok kutsal mekân barındıran Kudüs şehrinin iki dine de ifade ettiği anlam ve kutsallık sebebi birbirinden farklıdır. Aynı şehir farklı sebeplerle kutsallık kazanmıştır. Kudüs, göçebe bir şekilde yaşayan Yahudilere Tanrı tarafından yerleşmeleri için “vaad edilmiş” ve merkez haline getirilmiş kutsal bir mekândır. Yahudilik içerisinde çıkan Hıristiyanlık için ise Kudüs'ün kutsallığı vaat edilmiş anlamından ziyade İsa Mesih'in kısa bir sürede olsa yaşadığı mekân olmasından kaynaklanmaktadır.

Kutsal mekânların devamı sayılabilecek olan ibadethaneler de kutsal ile bağlantı kurularak kutsal mekânlara dönüştürülmüşlerdir. Özellikle Hıristiyanlıkta kilise kurumu, hem İsa'nın kurduğu cemaat anlamı hem de ibadet mekânı olması açısından özel bir yere sahiptir. Hz. İsa'nın kurduğu Kilise (cemaat) ve ibadet mekânı olarak ortaya çıkan Kiliseler Hıristiyan inancında kutsallığın devam ettiği yerler olarak kabul edilmiş ve inancın merkezi olmuşlardır.

Kutsal mekânlar, tarih boyunca sadece dini anlamda değil siyasi anlamda da merkezi konumlarını korumaya devam etmişlerdir. Hıristiyanlık ve Yahudilik açısından incelediğimiz kutsal mekânlar iki din için de merkezi bir şehir olan Kudüs'te toplandığı için buraya dini ve siyasi anlamda hâkim olma arzusu tarih boyunca sayısız savaşlar ve çatışmalar yaşanmasına sebep olmuştur. Yine aynı din içerisinde Hıristiyanlıkta, farklı mezhepler arasında da kutsal mekânlara hâkim olma isteği sebebiyle sürekli çatışmalar yaşanmış ve yaşanmaya devam etmektedir.

Kutsalın kendisi bazen mekânların kutsallığına vurgu yaparken bu durumun ortaya çıkmadığı zamanlarda ise insan mekânları kutsalla bağlantılı hale getirebilmek için kutsallaştırmıştır. Kişi, soyut bir kavram olan, duyuları ile hissedemediği kutsalı, kendi dünyasında ulaşılabilinecek, yaklaşılabilecek bir konuma getirme çabası içerisinde girmektedir. İnanan insanın kutsal mekânlara olan ilgisi, bağlılığı, kutsal mekânları çoğaltma çabası onun kutsala yakın olma ihtiyacı hissetmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

AÇIKLAMALI KUTSAL KİTAP, Yeni Yaşam Yayınları, 2. Basım, Mayıs 2017.

ADAM, Baki, “Kutsal Nedir?”, *Halk İnanışları El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.

----- “Sinagog”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, ss.222-224.

AKYOL, Yunus Emre, *19.Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Kamame Kilisesi Üzerine Osmanlı Politikaları*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli Haziran 2019.

ARMSTRONG, Karen, *Kudüs Kutsal Şehir*, Derin Tarih Kültür Yayınları, Kasım 2017.

AVCI, Yasemin - **YAZICI ÖZDEMİR**, Ömür, “Kudüs Kamame Kilisesi: Hıristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi”, *Cumhuriyet Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, S. 29, Güz 2019, ss. 35-58.

AYDIN, Mehmet- **EROĞLU**, Ahmet Hikmet, “Papalık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.34, İstanbul 2007, ss.160-162.

AYDIN, Mehmet, “Vatikan Ruhani Devletinin İdari Yapısı”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.33, S.4, Ekim-Kasım –Aralık 1997, ss.3-16.

----- “Mircea Eliade’de Hermenötik ve Metodoloji”, *Dinler Tarihi Araştırmaları, Dinler Tarihi Derneği Yayınları/I*,s.308-310, Ankara 1996,ss. 307-314.

----- “Ağlama Duvarı”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Literatürk Yayınları, Konya Aralık 2018.

----- “Kilise” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, ss. 11-14.

----- “Kudüs Tapınağı-Kodeş Ha-Kadaşım”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Literatürk Yayınları, Konya, Aralık 2018

----- “Petrus”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Literatürk Yayınları, Konya, Aralık 2018.

----- “Sinagog”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Literatürk Yayınları, Konya, Aralık 2018.

----- “Vatikan”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Literatürk Yayınları, Konya, Aralık 2018.

----- “Sakrament”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Literatürk Yayınları, Konya, Aralık 2018.

----- “Pentekot”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Literatürk Yayınları, Konya, Aralık 2018.

----- “Katoliklik”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Literatürk Yayınları, Konya, Aralık 2018.

BESALEL, Yusuf, *Yahudi Tarihi*. Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İkinci Baskı, Mart 2003.

----- “Bet Amikdaş”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.1, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. Mayıs 2001, ss. 109-116.

----- “Sinagog” *Yahudilik Ansiklopedisi*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, C. 3, Birinci Baskı, Mayıs 2002, ss. 596-608.

----- “Sinay”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, C.3, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş. Mayıs 2002, ss. 608-609.

BIHLMAYER, K. – TUCHLE, H., *I VE IV. Yüzyillarda Hıristiyanlık (Roma Topraklarında Tek Tanrıcılığın Zaferi)*, Çev. Antun GÖRAL, Güler Matbaası

BOZKURT, Nebi – **KÜÇÜKKAŞCI**, Mustafa Sabri, “Mescid-i Nebevi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, ss.281-290.

ÇETİN, Hülya, Hz. İsa'nın Dağdaki Vaazının Hıristiyanlık Açısından İncelenmesi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Doktora Tezi, Konya 2012.

ÇEVİK, Mustafa, “Kutsal’ın Anlam Alanı”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.13 Bahar, 2007, ss. 130-142.

ÇOBAN, Bekir Zakir, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İnsan Yayınları, 2009.

DEMİRCİ, Kürşat, “Hıristiyanlık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, ss. 328-340.

----- “Kutsiyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, ss. 495-496.

DEMİRKENT, Işın, “Haçlılar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 525-546.

----- “Kudüs (Haçlılar Dönemi)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, ss. 329-332.

ELİADE, Mircea, *Kutsal ve Kutsal-dışı*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul 2015.

----- *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale ARSLAN, İstanbul 2009.

EROĞLU, Ahmet Hikmet, “Hıristiyanlık” *Dinler Tarihi El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2015.*

GÜL, Ahmet, *Kur’an’a Göre Kutsal ve Kutsallık*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, İstanbul 2013.

GÜÇ, Ahmet, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, Ensar Neşriyat, İstanbul Mayıs 2005.

----- “Dinlerde Kutsal ve Kutsallık Anlayışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu-I, Dinler Tarihi Yayınları/I, Ankara 1996*, ss. 337-353.

----- “Yahudilik,(Mabet ve İbadet)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 43, İstanbul 2013, ss. 207-212.

GÜL, Muammer, *XI ve XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ 1997.

GÜRKAN, Salime Leyla, *Yahudilik*, İsam Yayınları, Yedinci Basım 2018.

GÜNEŞ, Kamil, *İslam Düşüncesinde Kutsallık*, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

GÜNDÜZ, Şinasi, *Hıristiyanlık*, İsam Yayınları, Mayıs 2019.

----- “Altar”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “Dağ Vaazı”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “Endüljans”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “Hıristiyan”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “Hıristiyanlık”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “Zeytin Dağı”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “OTTO Rudolf”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “Paskalya”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “ELİADE Mircea”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “Zohar”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

----- “Kilise”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ekim1998.

GÜNGÖR, Muhammed, *Süleyman Mabedi*, Yüksek Lisans Tezi, Anlana Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara 2005.

----- “Hıristiyanlıkta Kudüs’ün Kutsallaşma Süreci”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, S. 14, Haziran 2020, ss. 141-170.

HARAL, Günay, “ Kutsiyet (İslam’da Kutsiyet)”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, ss. 497.

HARMAN, Ömer Faruk, **ÇİFT**, Pelin, *Kudüs’ün Gizemli Tarihi*, Destek Yayınları, Şubat 2020.

HARMAN, Ömer Faruk, “Buhtunnasr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 380-381.

----- “Hac”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul 1996, ss. 382-386.

----- “İsa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, ss. 465-472.

----- “Kudüs” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, ss. 323-327.

----- “Musa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2006, ss. 207-213.

----- “On Emir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, ss. 347-350.

----- “Yahudilik (IV. İnanç Esasları)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul 2013, ss. 201-207.

Hıristiyanlık Tarihi, Çev. **SEL** Sibel – **KINRAN**, Levent, Yeni Yaşam Yayınları, Mayıs 2004.

KARAMAN, M. Lütfullah, “Filistin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul 1996, ss. 89-103.

KALIN, Fethullah, *Rudolf Otto’da Din, Kutsallık ve Mistik Tecrübe*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2012.

KAYNAK, İbrahim Hakkı, “Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekanın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı”, *SUTAD*, Bahar 2016, ss.443-455.

KESER, Yeliz, *Aziz Yuhanna’nın Vahiy Kitabında Adı Geçen Yedi Kiliseler Ve Arkeolojik Olarak Geçmişten Günümüze Durumu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Dinler Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

KILIÇ, Sadık, “Kutsalın Tezahürü ve Kur’an’da Taş Kavramı”, *Ekev Akademi Dergisi*, C.3,S.1, Bahar 2001, ss. 1-23.

KILIÇ, Sami, **SATIŞ**, İhsan, “Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hıristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle ilgili Tartışmaları”, *History Of Studies, International Journal of History*, Vol 3/3, C.3, S.3, 2011, ss. 225-244.

KİTABI MUKADDES ESKİ ve YENİ AHİT, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2015.

KUR’AN-İKERİM ve AÇIKLAMALI MEALİ, TDV, Ocak 1993.

KÜÇÜK, Abdurrahman “Yahudilikteki Arz-ı Mev’ud Anlayışının Boyutları” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/ 1 Nisan 1994, ss. 101-111.

----- “Ahid Sandığı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988, ss. 535.

----- “Arz-ı Mev’ud”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, ss. 442-444.

----- “Beytülahm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1992, ss. 86-88.

MERT, Rabia, *Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Bir Mekan Olarak Kudüs*, Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Samsun 2017.

MİCHEL, Thomas, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş (Dinler Tarihine Katkı)*, Lütuf Yayıncılık, İstanbul 1992.

OTTO, Rudolf, *Kutsal’a Dair*, Altıkkırbeş Yayın, İstanbul 2014.

POLAT, Kemal, “Kutsal Nesne İle İlgili Halk İnanışları” *Halk İnanışları el Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2017.

POLAT, Ziya, “Selahaddin Eyyubi ve Kudüs’ün Fethi”, *Derin Tarih Kudüs Özel Sayısı*, S.10, Kasım 2017, ss. 61-67.

ŞAKİROĞLU, Mahmut H. “Vatikan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 564-568.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Din Fenomonolojisi*, Fakülte Yayınevi, Isparta Mayıs 2011.

----- *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitapevi, 4. Baskı, Isparta 2002.

SATIŞ, İhsan – **CEYHAN**, Muhammet, Kudüs’te Rum Cemaatine ait bir defter: 10 Numaralı (Kamame) Kilise Defteri(13 belge ile birlikte), *TTK Belgeler Dergisi*, C.33, S. 37, Ankara 2014, ss. 21-55.

SHARPE, Eric J, *Dinler Tarihinde Elli Anahtar Kavram*, Çev. **GÜÇ** Ahmet, Arasta Yayınları, Bursa 2000.

SİNANOĞLU, Mustafa, “Sina”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.37, İstanbul 2009, ss. 201-222.

TANYU, Hikmet, “Ağlama Duvarı” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988, ss. 474-475.

TEKİN, Tuğba, “MÖ.5000-MS.1967 Arası Dönemde Kudüs’ün El Değiştirmesi”, *Akademik Bakış Dergisi*, S.60, Mart-Nisan 2017, ss. 324-335.

Türkçe Filistin Rehberi, **TİKA** (Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı) 2016.

TÜRKAN, Ahmet, “Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi”, *Milal ve Nihal*, C. 10, S. 2, Mayıs-Ağustos 2015, ss. 227-236.

----- “Başlangıçtan Günümüze Kudüs Latin Patrikliği” *Milal ve Nihal*, C.10, S.2, Mayıs- Ağustos 2013, ss. 29-61.

TÜMER, Günay, **KÜÇÜK**, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhuriyet Devlet Arşivleri Başkanlığı, Kudüs’te Hıristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi, Kıyame Kilisesi Defterlerinin Karşılaştırmalı Neşri, Yayın No:2, İstanbul 2019.

UÇAR, Mihriban, 19. *Yüzyılın İkinci Yarısında Kudüs Beytullahim Kilisesinde Osmanlı İdari Yapısı*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Denizli, Haziran 2019.

Yahudilikte Kavram ve Değerler, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İkinci Baskı, Kasım 2001.

YAVUZ, Ömer Faruk, “Kur’an’da Kutsal Mekan, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2 – 2006.

YILDIRIM, Münir, “Mircae Eliade’de ‘Kutsal ve Kutsal Zaman’ Kavramı”, *Dini Araştırmalar*, C.10, S.28, Mayıs- Ağustos 2007, ss.59-82.

YILMAZTÜRK, Fatma Büşra, *Mircae Eliade’nin Kutsal Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, s.33, Ankara 2003.

YURDAKUL, İlhami, “Kudüs Kamame Kilisesi’nde Ermeni İle Rumların Siyasi Nüfuz Mücadelesi ve 1740 Tarihli Ferman”, *VAKANÜVVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1, Ortadoğu Özel Sayısı, ISSN: 2149-9535, ss. 238-262.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 02.01.2019.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/issue/40792/478981> Erişim Tarihi: 05.04.2020.

http://www.tidsad.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=30594 Erişim Tarihi: 30.06.2020.

<https://kultursanat.umraniye.bel.tr/tr/kultursanat/pages/gecmisten-gunumuze-kudus/533> Erişim Tarihi: 29.06.2020.

<https://www.beyaztarih.com/kudus-tarihi/hristiyan-inancinda-> Erişim Tarihi: 18.06.2020.

<http://www.marmarailahiyat.com/via-dolorosa-gul-yolu-eleml-i-yol/> Erişim Tarihi: 05.07.2020.

https://tr.qwe.wiki/wiki/Church_of_the_Pater_Noster Erişim Tarihi: 16.07.2020.

<http://www.lacivertdergi.com/dosya/2017/06/14/hiristiyanlarin-vazgecilmez-sehri-kudus> Erişim Tarihi: 05.07.2020.

https://www.salom.com.tr/arsiv/haber-75032-yahudilkte_temel_kavramlar_mIskan_1.html Erişim Tarihi: 01.06.2020.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ti%C5%9Fa_Beav Erişim Tarihi: 04.08.2020.

http://www.sevixon.com/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=65&Itemid=30 Erişim Tarihi: 04.08.2020.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iufad/issue/1307/15429> Erişim Tarihi:01.08.2020.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Apriorizm> Erişim Tarihi, 04.08.2020.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Fenomen> Erişim Tarihi 04.08.2020.

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Helena_\(imparatori%C3%A7e\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Helena_(imparatori%C3%A7e)) Erişim Tarihi: 04.08.2020.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Francis> Erişim Tarihi: 01.08.2020.

http://isamveri.org/pdfdrg/D01949/2004_20/2004_20_ADEMB.pdf Erişim Tarihi: 03.08.2020.

<https://www.fikriyat.com/mefhum/2018/07/24/yorumcunun-dini-metni-anlamaya-calisirken-izlemesi-gereken-kaide-hermeneutik> Erişim Tarihi:s 05.08.2020.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öz Geçmiş

Konya'nın Doğanhisar ilçesinde dünyaya gelen Tuğba Nazike Dikbaş, ilkokulu Doğanhisar'da tamamladıktan sonra mağduriyetler sebebi ile eğitimine ara vermek durumunda kaldı. 2010 yılında Açık İlköğretim Programına kayıt yaptırarak tekrar eğitim hayatına devam etti. Açık Öğretim Lisesi'nden 2013 yılında mezun oldu ve yine aynı yıl Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde öğrenimine devam etti. 2017 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Bölümü'nden yüksek onur derecesi ile mezun oldu. Yine aynı yıl mezun olduğu üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi programında lisansüstü eğitime başladı. 2020 yılında “*Yahudilik ve Hristiyanlıkta Kutsal ve Kutsallaştırılmış Mekanlar*” isimli tezi ile yüksek lisans eğitimini tamamladı. 2018 yılı itibariyle Milli Eğitim Bakanlığı'nda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

Tuğba Nazike DİKBAŞ